

АЗƏРБАЙҖАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Ə Р Л Ə Р И

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁУГУГ СЕРИЈАСЫ

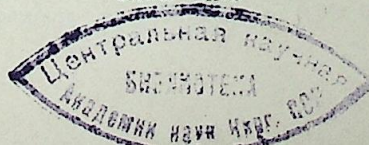
★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

2

1982

ЕЛМ НАПРИЈАТЫ-ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЛМ“
БАКЫ-БАКУ

Һ. Т. ЭМИРОВ

АЗЕРБАЙДЖАН ССР-ИН КЭНД ТЭСЭРРҮФАТЫ ОНУНЧУ

БЕШИЛЛИКДӘ

Кәнд тәсәррүфаты истеһсалы халг тәсәррүфатынын үмуми инкишафында мүнүм јерләрдән бирини тутур. Азербайжан ССР-дә милли кәлирин дөрддә бириндән чоху [1, 214], әһалинин истеһлак малларына олан тәләбатын дөрддә үчү әкинчилик вә һејвандарлыг мәһсуллары һесабына өдәнилир [2, 3]. Бу мәһсулларын тәхминән јарысы сәнаједә хаммал кими истифадә едилир [3, 53].

Она көрә дә «1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССР-ин итгисади вә социал инкишафынын әсас истигамәтләриндә көстәрилдији кими, онунчу бешилликдә «партијанын аграр сијасәти ардычылыгга јеридилмишир. Кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә сәнајә симасы кәсб едән кәнд тәсәррүфатынын мадди-техники базасы мөһкәмләнмишир... Кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын тәмәркүзләширилмәси вә ихтисаслашдырылмасы, аграр-сәнајә интеграсијасы даһа дәрин вә чох сәһәли характер алмышдыр» [4, 6].

Өлкәни јејинти мәһсуллары, сәнајени кәнд тәсәррүфаты хаммалы илә етибарлы шәкилдә тәмин етмәк үчүн партија вә дөвләт халг тәсәррүфатынын бу мүнүм сәһәсиндә ајрылан әсаслы вәсаитин һәчмини артырмаг, әкинчилик вә һејвандарлыгда истеһсал просесләринин механикләшдирилмәси, электрикләшдирилмәси вә кимјалашдырылмасы темпини јүксәлтмәк, торагларын мелiorасијасынын кенишләндирмәк, кәнди инкишафынын итгисади вә социал проблемләрини комплекс һәлл етмәк јолу илә истеһсалын мадди-техники базасынын хејли дәрәжәдә мөһкәмләндирилмәсинә наил олушлар. Сов.ИКП МК-нын март (1965-чи ил) пленумундан сонра өлкә кәнд тәсәррүфатынын кечдији инки-

шаф јолу партијанын мүасир аграр сијасәтинин реаллығынын вә һәјатилијинин әјани сүбутудур.

Азербайжан КП МК-нын август (1969-чу ил) пленумундан сонра кечән он бир илин јекунлары сүбут едир ки, республика партија тәшкилаты партијанын мүасир аграр сијасәтинин үмдә мәсәләләрини нәзәрдә тутараг онлары Азербайжанын конкрет шәраитинә ујгун сурәтдә мүнвәфғәјјәтлә һәјата кечирир. Бөјүк наилијјәтләр, Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азербайжан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдашын Азербайжан Коммунист партијасынын XXX гурултајындакы һесабат мәрузәсиндә дедији кими, «XXVIII гурултајын гәрарларына ујгун олараг идеја-сијаси вә партија тәшкилатчылыг фәалијјәтинин бүтүн истигамәтләриндә республика партија тәшкилатынын һәјата кечирдији әсаслы дәјишикликләрдән башланмышдыр» [5, 11].

Интенсив амилләрин ролунун вә әһәмијјәтинин артырылмасы һесабына онунчу бешиллијин һәр или кәнд тәсәррүфаты мәһсулу истеһсалынын вә тәдарүкүнүн чохалмасы, һәм дөвләт планларынын, һәм дә јүксәк социалист өһдәликләринин вахтындан әввәл вә хејли артыгласилә јеринә јетирилмәси илә әләмәтдар олмушдур. Сов.ИКП XXVI гурултајында Л. И. Брежнев јолдаш демишир: «Онунчу бешилик тапшырыгларынын вахтындан әввәл јеринә јетирилмәси үчүн зәһмәткешләри сәфәрбәрлијә алмаг сәһәсиндә Азербайжан Коммунист Партијасынын фәалијјәти мүсбәт гијмәтә лајигдир» [6, 93]. Мәғаләдә мәгсәд һәммин тәчрүбәни үмумиләшдирмәкдир.

Сов.ИКП XXV гурултајы 1976—1980-чы илләрдә кәнд тәсәррүфатынын

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Букингов (главный редактор), П. А. Азизбекова, И. Г. Алиев, А. М. Асланов, З. Б. Гусейнов, Дж. Б. Гулиев, Т. М. Кафаров, Ф. К. Кочарли, Н. М. Великанова (ответственный секретарь), А. К. Рзаев (зам. гл. редактора), Р. А. Оруджев, М. М. Саггаров, А. С. Сунбатзаде.

даһа да жүксәлтмәјин конкрет вәзифәләрини вә онлары јеринә јетирмәк јолларыны мүәјјән етди. Бу дәврдә Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфатынын үмуми мәһсулунун орта иллик һәчминн башлыча оларағ үзүм, памбығ, түтүн вә тәрәвәз истәһсалынын артырылмасы һесабына 18—21 ҫаиз артырмағ, 1980-чи илдә әсас әкинчиликл вә һејвандарлығ мәһсулларынын сатын алынмасыны ашағыдакы мигдара чатдырмағ нәзәрдә тутулмушду: тахыл 275, мин тон, памбығ 600, үзүм 940, түтүн 50, тәрәвәз 467, мејвә 100, чај ҫарпағы 15, мал-гара вә гуш (дири чәкидә) 115, сүд 275 мин тон, јумурта 260 милјон әдәд, јун 10,5 мин тон [7, 128, 137].

Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Азәрбајчан ССР кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк тәдбирләри һағгында» 1970-чи ил 23 ијул «Азәрбајчан ССР халғ тәсәррүфатыны даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һағгында» 1970-чи ил 25 ијул, «Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истәһсалыны даһа да интенсивләшдирмәк тәдбирләри һағгында» 1975-чи ил 9 ијул [8, 20], «Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истәһсалыны даһа да ихтисаслашдырмағ, үзүмчүлүјү вә шәрабчылығы инкишаф етдирмәк тәдбирләри һағгында» [9, 9—18] 1979-чу ил 22 феврал тарихли гәрарлары республика кәнд әмәкчиләринин гаршысында гојулмуш вәзифәләрин һәллиндә мүнһүм рол ојнамышдыр.

Азәрбајчан партија тәшкилаты Сов. ИКП XXV гурултајынын, партија вә һөкүмәтин бу гәрарларыны һәјата кечирмәк үчүн чох бөјүк сәј, жүксәк тәшкилатчылығ фәалијјәти көстәрмишди. О. Мәркәзи Комитәнин бу дәврдә кечирилән демәк олар бүтүн пленумларында, хусусилә октябр (1975-чи ил), феврал вә ијул (1978-чи ил), нојабр (1979-чу ил) пленумларында [10, 13] онунчу бешилликдә вә јахын кәләчәкдә кәнд тәсәррүфатынын инкишафына даир комплекс програмын башлыча истигамәтләрини мүәјјән етмишди.

Азәрбајчан КП МК кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан назирликләрин, идарәләрин вә онларын јерли органла-

рынын рәһбәр тәркибини мөһкәмләтмиш, партија вә совет органларында кадрларын сечилмәсини јахшылашдырмыш, партија комитәләри вә илк партија тәшкилатларынын мүбаризлијини күчләндирмиш, онларын иш үслубуну вә методларыны тәкмилләшдирмишдир.

Азәрбајчан партија тәшкилаты памбығчыларын, тахылчыларын, тәрәвәзчиләрин, үзүмчүләрин, һејвандарларын вә үмумән кәнд тәсәррүфаты ишчиләринин зона мүшавирәләринин һәр ил кечирилмәсини бир ән'әнәјә чевирмәклә һәр бир кәнд әмәкчисиндә нүмунә көстәрмәк дујғусуну артырмыш, кәнд тәсәррүфатынын һәртәрәфли вә динамик инкишафыны тәмин етмишди.

Республика иғтисадийјатындакы керилијин доғгузунчу бешилликлә арадан галдырылмасы, онун инкишафында әсаслы дөнүш јарадылмасы, иғтисади имканларын артмасы, партија вә дәвләтин һәртәрәфли көмәји кәнд тәсәррүфатына әсаслы вәсаит гојулушларыны хейли чохалтмаға имкан верди.

1976—1980-чи илләрдә республикада кәнд тәсәррүфатынын инкишафы үзрә мүәјјән едилмиш програмы јеринә јетирмәк үчүн тәхминән 2,4 милјард манат вәсаит хәрчләнмишди ки, бу да 1971—1975-чи илләрдәкиндән 56,2 ҫаиз чохдур. Мүгајсә едилән дәврдә кәнд тәсәррүфатынын үмуми мәһсулу әсаслы вәсаитдән 2,2 дәфә чох артмышдыр [1, 187—189; 5, 60]. Бу, онунчу бешилликлә кәнд тәсәррүфатында әсаслы вәсаитдән вә әсас васитәләрдән истифадә сәмәрәлилијинин хейли жүксәллијини көстәрир.

Кәнд тәсәррүфатынын һәртәрәфли сәнајеләшдирилмәси истәһсалын интенсивләшдирилмәсиндә башлыча шәрт олмағла онун инкишаф сүр'әтини, әмәк мәһсулдарлығынын жүксәлдилмәси вә истәһсал хәрчләринин азалдылмасы сәвијјәсини мүәјјән едир. 1976—1980-чи илләрдә колхоз вә совхозлар 19,5 мин әдәддән чох трактор, 13,1 мин әдәд жүк автомобили, 2,7 мин әдәддән чох тахыл комбајны, 1,5 минә гәдәр памбығыған машын вә күлли мигдарда диқәр машын вә техника алмышлар [1, 127; 14]. Нәтичәдә, кәнд

тәсәррүфатынын енержи күчү 1,7 дәфә, әмәјин енержи тәһһизаты 1,3 дәфә артмышдыр [5, 83]. Електрикләшдирмәнин кениш инкишаф етдирилмәси вә техниканын артмасы кәндин енержи тәһһизатыны мисли көрүнмәмиш бир сәвијјәгә галдырмышдыр.

Партијанын аграр сийасәтинин һәјата кечирилмәсиндә шәһәрин кәндә һамилик көмәји мүнһүм јер тутур. Республикамызда шәһәрин һами тәшкилатлары 1976—1979-чу илләрдә кәнд тәсәррүфатынын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәсинә даир 5 милјон манатлығдан чох иш көрмүшләр. Бакыын Ленин, Нәриманов, Шаумјан, Нәсими рајонларынын вә Әли Бајрамлы шәһәринин мүәссисәләри бу сәһәдә мүсбәт тәчрүбә топламышлар [15].

Бакынын Шаумјан рајонунун зәһмәткешләри Гах, Шәки, Зағатала вә Балакән рајонларынын тәсәррүфатлары үчүн 100-ә гәдәр мүхтәлиф объект тикмиш, 500 мин манатлыға гәдәр мүхтәлиф аваданлығлар көндәрмийшләр [1]. Инди шәһәрин сәнајә, нәглијат мүәссисәләринин тәсәррүфатларда мәһсул јығымына көмәк етмәси бир ән'әнәјә чеврилмишди.

Торпағларын мелиорасийјасы кәнд тәсәррүфатыны интенсивләшдирмәк сәһәсиндә Коммунист Партијасынын узунмүддәтли програмынын зәрури тәркиб һиссәсидир. 1976—1980-чи илләрдә республикада бу сәһәјә 880 милјон манат, јәни бүтөвлүкдә доғгузунчу бешилликдәкиндән 285 милјон манат чох вәсаит хәрчләнмиш, нәтичәдә 61 мин һектар суварылан торпағлар истифадәјә верилмиш, 185 мин һектар отлаг сәһәсинә су чыхарылмышдыр [1, 182, 192; 14]. Бу дәврдә Талыш вә Кичик Гафғаз дағларында јухары Ханбуланчај вә Сәрсәнк су тәсәррүфаты объектләри, Арпачај вә Көндәләнчај дәрјачалары, Тәртәр су говшағы вә бир чох күчлү насос стансийалары истифадәјә верилмишди [16].

Муғанда мелиорасийя вә суварманы инкишаф етдирмәк һағгында В. И. Ленинин арзулары һәгигәтә чеврилмишдир. Кечмишдә јалныз јаз дашғынлары

заманы су көрән Салјан торпағларына инди Күр чајы саһилиндәки 100-дән чох күчлү насос стансийасы васитәсилә санијәдә 86 кубметр су вурулур [17]. Су вә мелиорасийя проблеминин мүсбәт һәлли сәјәсиндә инди Муған дүзү рајонларындан тәхминән республиканын 1969-чу илдә истәһсал етдији гәдәр памбығ көтүрүлүр [18].

Суварылан торпағ сәһәләрини кенишләндирмәк вә әкинләрин су тәминатыны артырмағ сәһәсиндә кичик суварманын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу сәһәдә Ханлар рајонунда јахшы тәчрүбә газанылмышдыр. Азәрбајчан КП МК-нын ијул (1978-чи ил) пленумунда Һ. Ә. Әлијев јолдаш кичик суварманын әһәмијјәтиндән данышаркән демишди: «Сон илләр өлкәдә кичик суварма хырда чајларын сујундан истифадә едилмәси һесабына кетдикчә даһа да кенишләндирилир. Бу, суварылан торпағларын су тәминаты мәсәләләрини һәлл етмәјә хейли көмәк едир. Республикамызда Ханлар рајону нүмунә ола биләр. Орада тәсәррүфатларын вәсаити һесабына вә өз гүввәсиләгыса мүддәт әрзиндә 32 сүтутар тикилмишди ки, бу да хейли сәһәдә јени суварылан торпағлары истифадәјә вермәјә вә мөвчүд суварылан торпағларын су тәминатыны жүксәлтмәјә имкан јаратмышдыр. Масаллыда, Шамахыда вә бәзи башға рајонларда кичик суварманын јарадылмасында мүәјјән тәчрүбә топланмышдыр» [12, 20—21]. Үмумийјәтлә, 1971—1980-чи илләрдә республикада тутуму 60 милјон кубметр олан 200-дән чох кичик суварма объект тикилмишди [5, 79].

Инди Ханлар рајонунда 12 електрикләшдирилмиш насос стансийасы, 7,5 милјон кубметр су тутан вә 5 мин һектар сәһәни сувармаға имкан верән 40-а гәдәр сүтутар вә су һөвзәси вардыр ки, бунлар да хусусән үзүмчүлүјүн инкишафына мүнһүм шәраит јаратмышдыр. Рајонда үзүм истәһсалы 1970-чи илдәки 17 мин тондан 1977-чи илдә 60, 1979-чу илдә 80, 1980-чи илдә 106 мин тона чатмыш, јахүд 6 дәфәдән чох артмышдыр [19].

Азәрбајчан партија тәшкилатынын һәјата кечирдији тәдбирләр нәтичәсин-

дә сон ики бешилликдә 313 мин гектар мелниорасија чәһәтдән јахшылашдырылмыш **торпаг, 375 мин** гектар эсасы сурәтдә памарланмыш торпаг истифадәдә верилмиш, 18 мин километрлик макистрал каналлар вә суварма шәбәкәләрн чәкилмиш, 14 мин км. коллектор-дренаж шәбәкәси, 310 насос стансијасы тикилмиш, 4 мин су артезиан гүјусу газылмыш, республика дәрјачаларынын үмуми тутумунун 15 фаизини тәшкил едән 2,8 милјард кубметрлик дәрјачалар јарадылмышдыр [5, 79]. Ирригасија-мелниорасија үзрә белә бир әзәмәтли програмын јеринә јетирилмәси кәнд тәсәррүфаты биткиләри әкини саһәләрини кенишләндирмәјә, торпагларын мүнбитлијини артырмаға, мәнсулдарлығыны јүксәлтмәјә имкан вермишдир.

Партијанын аграр сијасәтинин мүнвәфәғијјәтлә јеринә јетирилмәси бир чох чәһәтдән кадрлардан асылдыр. 1976—1979-чу илләрдә кәнд тәсәррүфаты үчүн 13,4 мин нәфәр, јәни әввәлки бешилликдәкиндән **21 фаиз** чох ала вә орта ихтисас тәһсилли мүнвәхәссис һазырланмышдыр [1, 291, 292] 1980-чи илдә кәнд тәсәррүфатында онларын сајы 1975-чи илдәкине нисбәтән **26 фаиз** артмышдыр [5, 100]. 1970—1980-чи илләрдә дипломлу мүнвәхәссисләрн сајы һәр колхозда орта һесабла **5,6 нәфәр**дән **15,2 нәфәр**ә, һәр совхозда исә **14,5 нәфәр**дән **19,5 нәфәр**ә чатмышдыр [1, 161, 162].

Колхоз вә совхозларын рәһбәр тәркиби дә хејли мөһкәмләндирилмишдир. Азәрбајчан КП МК-нын август (1970-чи ил) пленумунда республикада колхоз сәдрләринин **30 фаизиндән** чохунун кәнд тәсәррүфаты мүнвәхәссиси олмадығы кәстәрилмишди [20, 45]. О вахтдан кечән мүддәтдә вәзијјәт тамамилә дәјишилмишдир. 1976-чи илин январында колхоз сәдрләринин **90 фаиз**ә гәдәринин, совхоз директорларынын **97 фаиз**дән чохунун, 1979-чу илин апрелиндә исә ујгун олараг **94 вә 99 фаизинин** али вә орта ихтисас тәһсилли варды. Колхоз сәдрләринин **41 нәфәринин** али-сијаси тәһсилли, **6 нәфәринин** елмләр намизәди алимлик дәрәчәси варды. Бу кәстәричиләр совхоз

директорлары арасында мүнвәфиг сурәтдә **51 вә 20 нәфәр** тәшкил едирди [21, 81]. Тәсәррүфатлара лазыми хүсуси вә сијаси билликләри олан коммунистләр рәһбәрлик едирдиләр.

Елми-техники тәрәғғи шәраитиндә колхоз вә совхозларда јүксәк мәнсулдар машин вә механизмләрн сајы артдыгча ихтисасы, кениш профилли механизаторларын вә мүнвәндис-техник кадрларын ролу да јүксәлир. Республикада фәалијјәт кәстәрән **59** техникум пешә мәктәбләриндән **14-ү** онунчу бешилликдә јарадылмышдыр. **44** мәктәбдә оғлан вә гызлар кәнд тәсәррүфаты үзрә мүнвәлиф пешәләрә јијәләнмәклә јанашы, орта тәһсил һағгында аттестат да алырлар. 1976—1979-чу илләрдә бу мәктәбләри **32** пешә вә ихтисас үзрә **79,4** мин нәфәр кәнч битирмишдир. Бу дөврдә республиканын кәнд тәсәррүфатына пландан әләвә **14** мин нәфәрә јахын ихтисасы фәһлә верилмиш, нәтичәдә истехсалатда онларын сајы 1975-чи илдәки, **44,1** мин нәфәрдән артыб 1979-чу илдә **52,3** мин нәфәрә чатмышдыр [1, 125, 163; 22].

Статистика материалларынын тәһлили кәстәрир ки, республиканын кәнд тәсәррүфатында механизаторларын сајы техниканын сајына нисбәтән үстүн сүрәтлә артыр. Мәсәлән, 1975—1979-чу илләрдә тракторларын вә тахылјыған комбајнларын сајы **11** фаиз артдығы һалда, тракторчу-машинистләрн, тракторчуларын вә комбајн сүрәнләрн сајы **16,2** фаиз артмышдыр [1, 125, 163]. Лакин бу артым сүрәти һеч дә механизаторлара олан тәләби өдәмир.

Кәнд тәсәррүфатында техникум тәрәғғинин тәтбигинин сәвијјәсини мүнвәјјән едән амилләрдән бири мәнсул истехсалына әмәк мәсрәфинин азалдылмасыдыр. Сон илләрдә бу саһәдә бөјүк ирәлиләјиш вардыр. Белә ки, 1965-чи илдәкине нисбәтән 1979-чу илдә республиканын колхозларында әмәк мәсрәфи һәр сентнер тахыл истехсалында **22,3** фаиз, тәрәвәз истехсалында **43,3** фаиз, мал әти истехсалында **35,8** фаиз донуз әти истехсалында тәхминән **2** дәфә, сүд истехсалында **38** фаиз, һәр мин әдәд јумурта истехсалында **2** дә-

фәдән чох, јун истехсалында **17,1** фаиз ашағы салынмышдыр. Гејд етмәлијик ки, һәр мәнсул истехсалы ваһидинә дүшән әмәк мәсрәфи совхозларда даһа аздыр [1, 125, 163; 23, 159].

Колхоз вә совхоз истехсалынын техника илә тәһһиз едилмәсинин күчләнмәси, кәнд тәсәррүфатында елми-техники тәрәғғинин сүрәтләнмәси кәнд зәһмәткешләринин әмәк мәнсулдарлығыны хејли јүксәлтмәјә имкан вермишдир. Онунчу бешиллик әрзиндә бурада әмәк мәнсулдарлығы **274** фаиз артмышдыр ки, бу да орта Иттифаг сәвијјәсиндән тәғрибән **7** иллә јүксәкдир. [5, 59].

Кәнд вә мешә тәсәррүфатында мешәгул олан әһалинин хүсуси чәкиси һеч шүбһәсиз халг тәсәррүфатынын бу мүнвә саһәсиндә истехсалын механикләшдирилмәси вә инкишаф сәвијјәсини ајдын характеризә едир. Статистика материалларынын тәһлили кәстәрир ки, республиканын кәнд тәсәррүфатында чалышанларын хүсуси чәкиси өлкә үзрә оландан хејли чохдур. Республикамызда онларын хүсуси чәкиси 1979-чу илдә **33,8** фаиз олдуғу һалда, өлкәминдә **21** фаиздир [1, 199; 24, 363]. Бу, республиканын кәнд тәсәррүфатында механикләшдирмәнин ашағы сәвијјәдә олдуғуну бир даһа сүбүт едир. Мәнз һәмнн сәбәбдән инди бурада бүтүн кәнд тәсәррүфаты ишләринин **60** фаиздән чоху әллә көрүлүр [25, 49].

Кәнд тәсәррүфатынын сәнајә эсасына кечирилмәси мәсәләләри Сов.ИКП XXV гурултајынын гәрарларында, Сов.ИКП МК-нын «Тәсәррүфатлар арасы кооперасија вә аграр-сәнајә интеграсијасы эсасында кәнд тәсәррүфаты истехсалынын ихтисаслашдырылмасыны вә тәмәркүзләшдирилмәсини даһа да инкишаф етдирмәк һағгында» (26) 1976-чы ил мај тарихли грарында конкретләшдирилмишдир.

Сов.ИКП МК-нын јул (1978-чи ил) пленуму бу проблемин һаллине хүсуси диғгәт јетирмәји зәрури һесаб едәрәк кәстәрди ки, тәсәррүфатлар арасы кооперасија, колхоз вә совхоз истехсалатынын интенсивләшдирилмәси кәнд тәсәррүфаты мәнсуллары истехсалыны артырмағын јекәнә, ән сәмәрә-

ли јолудур вә она көрә дә биз һәмнн иши даһа фәал сурәтдә әмәли релсләр үзәринә кечирмәлијик [27, 467, 469].

Онунчу бешилликдә республика партија тәшкилаты кәнд тәсәррүфаты истехсалы үзрә дәрнн ихтисаслашдырылмыш зоналар вә рајонлар јарадылмасына хүсуси әһәмијјәт вермишдир. Бу, памбыгчылыгда өзүнү даһа ајдын кәстәрир.

Бешиллијин әввәлиндә Илич вә Нахчыван, Мардакерт, Чәлилабад вә Зәнкилан рајонлары памбыг истехсалындан азад едилмишләр. Тәсәррүфатлар арасы ихтисаслашма вә тәмәркүзләшмәнин кенишләндирилмәси нәтичәсиндә памбыгчылыгла мешәгул олан рајонларын сајы 28-дән 21-ә, тәсәррүфатларын сајы исә 450-дән 370-ә енди [5, 62]. Азәрбајчан КП МК-нын ноябр (1979-чу ил) пленумунда һ. Ә. Әлијев јолдашын дедији кими, «ихтисаслашдырма, мадди-техники базанын мөһкәмләндирилмәси, агрономија елми вә практикасы наилијјәтләриндән истифадә олунмасы сајәсиндә Бәрдә, Ағчабәди, Сабирабад вә Жданов рајонлары ири памбыг истехсалчыларына чеврилмишдир» [13, 14]. Бу, республикада үмуми памбыг истехсалынын јүксәлмәсинә мүнвә тәсир кәстәрирмишдир. Памбыг истехсалы 1971—1975-чи илләрдәки **2,2** милјон тондан 1976—1980-чи илләрдә **3,3** милјон тона чатараг **48,2** фаиз артмышдыр [1, 113; 5, 67]. 1975-чи илә нисбәтән 1980-чи илдә һәр гектарда мәнсулдарлығы ики дәфә артарак **35,4** сентнерә чатмышдыр. Беләликлә, Азәрбајчан памбығын мәнсулдарлығы чәһәтдән биринчи јерә чыхмыш вә орта Иттифаг кәстәричиләрини өтүб кечмишдир [5, 59].

Бешилликдә Бәрдә рајонунда памбыг истехсалы **376** мин тона чатдырылмышдыр ки, бу да сәккизинчи бешилликдә республиканын орта иллик сәвијјәсиндән тәхминән **50** мин тон чохдур. 1975-чи илә нисбәтән 1980-чи илдә памбыг истехсалы үч дәфә чохалмышдыр [28].

Сабирабад рајонунун кәнд әмәкчиләри бешилликдә Вәтәнә **221** мин тон әвәзинә **308** мин тондан чох, о чүмлә-

дән 1980-чи илдә 87 мин тон памбыг вермишләр. Районун истехсал етдији памбыг сәккизинчи бешилликдәкиндән 77,2 фаиз, планда нәзәрдә тутулдуғундан 39,5 фаиз чохдур. 1971—1980-чи илләрдә районда кәнд тәсәррүфатына әввәлки әлли илдәкиндән чох, јә’ни 75 милјон манат капитал гојулушу ајрылмыш, онун үмүми пул кәлири 1970-чи илдәки 17,4 милјон манатдан 1975-чи илдә 33, 1980-чи илдә 71 милјон маната чатмышдыр [29].

Республикада тахылчылығын интенсив инкишафына мүһүм диггәт јетирилмишдир. Онун орта иллик истехсалы 1971—1975-чи илләрдәки 829 мин тондан 1976—1980-чи илләрдә 1150 мин тона чатараг 39 фаиз артмышдыр. 1979-чу ил тахыл истехсалы үзрә рекорд или олду. 1975-чи илдәки нә нисбәтән 1979-чу илдә тахыл әкини сәһәләринин тәхминән 80 мин гектар азалмасына бахмајараг, һәммин ил онун үмүми жығымы 1182 мин тондан чох олмуш, јахуд 32 фаиздән чох артмышдыр. Бу, мәһсулдарлығын жүксәлдилмәси һесабына әлдә едилмишдир. Онунчу бешилликдә һәр гектарда тахылын орта мәһсулдарлығы әввәлки бешилликдәкиндән 46,4 фаиз чох олмагла 1980-чи илдә 23,2 сентнерә чатдырылмышдыр. Ағчабәди. Агдаш, Мирбәшир, Јевлах, Имишли, Шәки Шамхор районлары вә диқәр районлар бу сәһәдә фәргләнмишләр [1, 113, 116; 30].

Үзүмчүлүк Чәлилабад, Шамахи, Илич, Бабәк вә башга районларда, ДГМВ-дә вә Кировабад-Газах зонасында ихтисаслашдырылмыш вә тәмәркүзләшдирилмиш, бешилликдә 50 мин гектар әвзинә 110 мин гектар јени плантасијалар салынмыш, илдә 20—22 мин гектарда тәнәкләр шпаләләрә галдырылмыш, сәјрәклик азалдылмышдыр. 115 кичик колхозларын базасында 85 ихтисаслашдырылмыш ири үзүмчүлүк совхозлары јарадылмышдыр. Бүтүн бунлар беш илдә үзүм истехсалыны алты милјон тона чатдырмаға имкан вермишдир ки, бу әввәлки үч бешилликдәкиндән 50 фаиз чохдур. 1980-чи илдә үзүмчүлүгүн рес

табеллији 67,2 фаизә чатдырылмышдыр [5, 70].

Инди өлкәмиздәки бүтүн үзүмчүлүкләрин 17 фаизи, дәвләтә верилән мәһсулун 25 фаизи, е’мал едилән шәраб мәһсулларынын 21 фаиздән чоху республикамызын пајына дүшүр [31]. Бу, Азәрбајҗан ССР-ин өлкәдә ән бөјүк үзүмчүлүк вә шәрабчылыг республикасына чеврилдијини көстәрир.

Республикамызда тәрәвәзчилик вә мејвәчилийин аграр-сәнајә интеграсијасы әсасында ихтисаслашдырылмасы вә тәмәркүзләшдирилмәси Азәрбајҗан партија тәшкилатынын диггәт мәркәзиндә дуран башлыча мәсәләләрдән биридир. Ләнкәрәнын Хәзәрсаһили совхозлары еркән јетишдирилән ихтисаслашдырылмыш тәрәвәзчилик тәсәррүфатларына чеврилмишләр. Ләнкәрән-Астара зонасынын тәсәррүфатлары тәрәвәзчилик-чајчылыг, Губа-Хачмаз зонасындакы совхозлар исә тәрәвәзчилик-мејвәчилик истигамәтиндә инкишаф етдирилмишләр.

Азәрбајҗан КП МК-нын тәшәббүс илә 1975-чи илдә јарадылан иттифак-республика «Азәрмејвәтәрәвәз» бирлијинин инди 29 истехсал, аграр-сәнајә вә аграр-сатыш бирлији вардыр. Бирлијин совхозлары әмәк бөлкүсүндә зәрури рол ојнајыр. Онлар 1980-чи илдә республика кәнд тәсәррүфатынын ичтимаи бөлмәсиндә үмүми мәһсулун 13 фаиздән чохуну, тәдарүк олуан бостан мәһсулунун 90, јахыл чај јарпағынын 98 фаизини, картофун 51 фаизә гәдәрини вермишләр. Һәммин ил бирлијин үмүми мәһсулу 1975-чи илдәки нә нисбәтән 63 фаиз, консерв истехсалы 48,2 фаиз, сәнајә мәһсуллары сатышынын үмүми һәчми 2,6 дәфә артмышдыр. [28; 32, 23].

Бағчылығын инкишафында мүһүм ирәлиләјиш олмушдур. Онунчу бешилликдә Губа, Гусар, Хачмаз, Шәки, Загатала районларында сәккиз мин гектара гәдәр јени интенсив бағлар салынмышдыр. Бу ишдә республика селексиячыларынын јаратдыглары сортлар бөјүк рол ојнамышлар. Бешилликдә Азәрбајҗан бағчылары дәвләтә 585 мин тон, о чүмләдән пландан әлавә 170 мин тон мејвә вермишләр [33].

Чај истехсалы 40 совхозда, о чүмләдән 12 ихтисаслашдырылмыш совхозда чәмләшдирилмишдир. Республикада јахыл чај јарпағы истехсалы доғгузунчу бешилликдәки 58,5 мин тондан онунчу бешилликдә 89,2 мин тона чатараг 30,7 мин тон, јахуд 50,7 фаиз артмышдыр [1, 122; 19].

Азәрбајҗан КП МК онунчу бешилликдә тәсәррүфатларарасы бирликләрин јарадылмасына хүсусилә мүһүм әһәмијјәт вермишдир. Буну онларын сајынын 1975-чи илдәки 104-дән 1980-чи илдә 160-а чатмасында көрмәк олар. Мүгајисә едилән илләрдә бу мүәссисә вә тәшкилатлар пајчы олан тәсәррүфатларын сајы 69,6 фаиз, о чүмләдән колхозларын сајы 48,3 фаиз, совхозларын сајы исә 4,3 дәфә артмышдыр [1, 149]. Һазырда кәнд тәсәррүфатынын үмүми мәһсулу истехсалынын бешдә ики һиссәсини бу тәсәррүфатлар вериләр [34, 5].

1975-чи илдә 23 колхоз вә совхозун кооперасијасы әсасында јарадылмыш Шәки тәсәррүфатларарасы әтлик-малдарлыг бирлији гыса мүддәтдә бөјүк мүвәфғәијјәтләр газанмышдыр. Инди бурада он мин баш мал-гара бәсләниб көкәлдилир. Мүәссисәдә мал јетишдирмәјә вә көкәлтмәјә даир башлыча техноложии просесләр тамамилә механикләшдирилмишдир ки, бу да 1500 баш гарамала нөвбәдә бир оператор-машинистин, һәр 300 баш мала бир оператор-малабаханын, 600 гојуна бир оператор-машинисти вә һәр мин гојуна бир оператор-малабаханын хидмәт етмәсинә имкан вермишдир [34, 44—45]. Шәки районунда әт истехсалынын 85 фаизи бу бирлијин пајына дүшүр. Јени идарәетмә үсулунун тәтбиғи комплексдә 1975-чи илдәки нә нисбәтән әмәк мәһсулдарлығынын 58,4 фаиз артмасына сәбәб олмушдур. [35]. Кәнд тәсәррүфаты истехсалынын чәтин вә мүрәккәб сәһәси олан һејвандарлығын сәнајә тәмәли үзәринә кечирилмәси тәсәррүфатларарасы кооперасија принципи әсасында районларда механикләшдирмә бирликләри јарадылмасына доғру апарыр. Бу дөврдә гушчулугун сәнајә әса-

сында инкишафына да мүһүм диггәт јетирилмишдир. Киләзидә 200 мин башлыг, Нахчыван вә Кировабадда һәрәси јүз мин башлыг, Пушкиндә 77 мин башлыг гушчулуг комплексләри, һәрәси ики милјон баш бројлер әти истехсал едән Чәлилабад, Бақы вә Гарагашлы бројлер фабрикләри тикилиб истифадәјә верилмиш, 50 мин башлыг Гобу дамазлыг репродуктор тәсәррүфаты ишә салынмыш, 60-а гәдәр колхоз вә совхозда дәлүк-дамазлыг гушчулуг фермалары јарадылмышдыр [36]. Инди республикада сәнајә типли сәккиз гушчулуг фабрики фәалијјәт көстәрир, 350-дән артыг гушчулуг тәсәррүфатындан 38-и ихтисаслашдырылмышдыр. Һазырда 100-ә гәдәр ири тәсәррүфатларарасы вә дәвләт һејвандарлыг комплекси вә гушчулуг фабрики фәалијјәт көстәрир. Ичтимаи бөлмәдә әтин 37 фаизини, сүдүн 50 фаизини, јумуртанын 60 фаизини бунлар истехсал едиләр [28; 36].

Беләкликлә, Азәрбајҗан партија тәшкилатынын һәјата кечирдији тәдбирләр сәјәсиндә республикада кәнд-тәсәррүфатынын зоналар үзрә ихтисаслашдырылмасы баша чатдырылмыш, Дөвләт Үзүмчүлүк вә Шәрабчылыг Комитәси, «Азәрмејвәтәрәвәз» бирлији, Гушчулуг Сәнајеси Бирлији, Колхозларарасы Сәнајә һејвандарлыг Бирлији кими әсас аграр-сәнајә комплексләри, онларча мәнәлли аграр-сәнајә, аграр-истехсал вә аграр-сатыш бирликләри мејдана кәләрәк һејли инкишаф етдирилмишләр.

Азәрбајҗан Коммунист Партија-сынын XXX гурултајы кәнд тәсәррүфатыны ихтисаслашдырмаг вә тәмәркүзләшдирмәк сәһәсиндә газанылмыш тәчрүбәни жүксәк гијмәтләнديرәрәк көстәрди: «Биздә кәнд тәсәррүфатынын идарә олунамасынын доғгузунчу бешилликдә тәшәккүл тапыб онунчу бешилликдә инкишаф едән вә мөһкәмләнән структуру заманын сынағындан чыхмышдыр. О, мүасир мөрһәләдә партијанын аграр сәнајәтинә вә Азәрбајҗанын чохсәһәли кәнд тәсәррүфатынын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринә тамамилә ујғундур» [5, 63].

Бу кими наилијјетларə бахмаја-
раг, республикамыз мал-гаранын вə
гушларын маһсулдарлығына көрə
орта Иттифаг көстəричилəриндəн
јенə кери галыр, мал-гаранын гысыр-
лығы, əсассыз олараг кəснлмəси ара-
дан галдырылмамыш вə она көрə
дə бу сəһəнин мөвчуд сəвијјəsi Сов.
ИКП XXV гурултајынын, Сов.ИКП
МК-нын ијул (1978-чи ил) пленумунун
гəрарларына чаваб вермирди.

1980-чи илин нојабрында кечирил-
миш онунчу чагырыш Азəрбајжан
ССР Али Советинин икинчи сессия-
сында гејд едилдији кими, «кəнд тə-
сəррүфаты истəсəлынын даһа дə
артырылмасынын имканларындан һə-
лə һеч дə тамамилə истифадə олун-
мур. Өз көстəричилəринə көрə тəк-
чə габагчылардан дејил, орта рес-
публика сəвијјəсиндəн вə һатта орта
рајон сəвијјəсиндəн дə кери галан
хејли тəсəррүфат вардыр. Һејвандар-
лығын маһсулдарлығы орта итти-
фаг көстəричилəриндəн нəзəрə чарпа-
чаг дəрəчədə кери галыр. Сон ил-
лəр јарадылмыш Һејвандарлыг ком-
плекслəринин сəмərəси аздыр» [31].

Онунчу бешиллијин мұһүм игти-
сади нəтичəлəриндəн бири кəнд тə-
сəррүфаты маһсулдарлығынын план
тапшырыгында нəзəрдə тутулду-
ғундан даһа сүр'əтлə инкишаф етмə-
си, өлкə вə республика игтисадијя-
тында онун ролунун артмасы тəшкил
едир. Республика кəнд тəсəррүфаты
маһсулунун үмүми истəсəлы үзрə
1980-чи ил сəвијјəсинə 1978-чи ил-
дə, јəни мұəјјəн едилдијиндəн ики
ил тез чатды. Беш илдə кəнд тəсəр-
рүфатынын үмүми маһсулунун һəчми
10 милјард 181 милјон маната чат-
мышдыр ки, бу дə əввəлки беш илдə-
киндəн 3,2 милјард манат чохдур.
Доггузунчу бешилликдəкинə нисбəтəн
онунчу бешилликдə өлкəјə 1,5 дəфə
чох тахыл, памбыг, тəрəвəз, картоф,
чај жарпагы, 2,2 дəфə чох үзүм, 93
фаиз чох мейвə, 65 фаиз чох бостан
биткилəри, 41 фаиз чох түтүн, 16 фа-
из чох эт, 20 фаиз чох јун, 14 фаиз
барама, 36 фаиз чох јумурта, 33 фаиз
чох сүд верилмишдир [5, 55—56].

Онунчу бешилликдə колхоз вə
совхозларын халис кəлири 1,9 мил-

јард маната чатараг доггузунчу беш-
илликдəкинə нисбəтəн 2,1 дəфə вə сəк-
кизинчи бешилликдəкинə нисбəтəн 5
дəфə артмышдыр. 1975-чи илдə рента-
беллик колхозларда 21 фаиз, совхоз-
ларда 26 фаиз олдуғу һалда, мұва-
фиг олараг 1980-чи илдə 35 вə 30
фаиз олмушдур ки, бу дə өлкədə эн
јүксəк көстəричилəрдəн биридир [5,
60].

Л. И. Брежнев јолдаш кəнд тə-
сəррүфаты маһсулдарлығы истəсəлы
вə дөвлəтə сатышы планларынын та-
мамилə вə артыгламасынə јеринə јети-
рилмəси мұнасибəтилə онунчу бешил-
лијин һəр илиндə республика зəһмəт-
кешлəрини тəбрик етмишдир [37].

Азəрбајжан ССР зəһмəткешлəри-
нин газандыгылары бəјүк мұвəффəгij-
јəтлəрə, сəнајə вə кəнд тəсəррүфаты
маһсулу истəсəлына даир онунчу
бешиллик тапшырыгыларынын вахтын-
дан əввəл јеринə јетрилмəсинə көрə
республикамыз 1980-чи илин мартын-
да Ленин ордени илə тəлтиф олун-
ду [38].

Доггузунчу бешиллик кими, онун-
чу бешиллик дə республика кəнд
зəһмəткешлəри үчүн гырызыбајраг-
лы бешиллик олду. Он бир ил далба-
дал республикамыз Сов.ИКП МК,
ССРИ Назирлəр Советинин,
ҮИҢИМШ вə ҮИЛККИ МК-нын
кечинчи Гырызы бајрагына лəјиг кө-
рүлүр. Јүзлəрлə коллектив, һəмчинин
бир сыра рајонлар — Бəрдə, Абше-
рон, Лəнкəран, Сабирабад, Саатлы,
Шамхор, Шамахы вə бир чох дикəр
рајонлар Үмүмиттифаг вə республика
соснализм јарышынын галиби олду-
лар.

Партија вə дөвлəт истəсəлын
тəшкилатчыларынын, јарыш тəшəб-
бусчүлəринин, јениликчилəринин вə
габагчыларынын əмəјинин јүксəк
гijмəтлəндирилмəсини дə унутма-
мышлар. Кəнд тəсəррүфаты маһсул-
дары истəсəлы вə тəдарүкү үзрə
онунчу бешиллијин вахтындан əввəл
баша чатдырмаг уғрунда Үмүмитти-
фаг соснализм јарышындакы мұвəф-
фəгijјəтлəринə көрə шəһəр вə рајон
партија комитəлəринин биринчи ка-
тиблəриндəн, тəсəррүфат рəһбəрлə-

риндəн, бригадирлəрдəн, колхозчу-
лардан вə совхоз фəһлəлəриндəн 21
нəфəри Ленин ордени вə «Ораг вə
Чəкич» гызыл медалы тəгдим едил-
мəклə Социалист Əмəји Гəһрəманы
адына лəјиг көрүлмүш, бир груп
кəнд тəсəррүфаты ишчисинə дөвлəт
мұкафатлары верилмишдир [39; 40].

Республиканын Һејвандарларын-
дан 95 нəфəри орден вə медаллара,
150-дəн чох Һејвандарлыг фермасы вə
бригадасы, 395 Һејвандар мұхтə-
лиф фəхри фəрманлара лəјиг көрүл-
мүшлəр [41]. Бүтүн бунлар зəһмəт-
кешлəрин газандыгылары наилијјəтлə-
рə партија вə дөвлəт гајгысынын
парлаг тəзəһүрлəриндир.

Белəликлə, онунчу бешилликдə
республика кəнд тəсəррүфатынын
матди-техники базасынын хејли
мөһкəмлəндирилмəси, кадрларла тə-
мин олунмасынын јажшылашдырыл-
масы, суварма вə мелнорасијанын,
кимјалашдырма вə механиклəшдирмə-
нин кенишлəндирилмəси, əкинчилик
мəдəнијјəтинин артмасы, кəнд əмəк-
чилəринин пешə вə тəһсил сəвијјə-
синин јүксəлмəси истəсəлы интен-
сивлəшдирмəк үчүн мөһкəм тəмəл
јаратмаға, игтисадијјатын бу сəһəси-
ни јүксəк вə сабит артым сүр'əти илə
инкишаф етдирмəјə имкан вермиш-
дир.

Әдəбијјат

1. «Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет». Юбилейный ст. сб. Баку, 1980.
2. «Экономика и организация сельского хозяйства». М., 1975.
3. П. Г. Козиревский. КПСС и научно-технический прогресс в сельском хозяйстве. Руководящая сила в борьбе за коммунизм. Горький, 1975.
4. «1981—1985-чи иллəрдə вə 1990-чы илдəк олан дөврдə ССРИ-нин игтисади вə со-
сиал инкишафынын əсəс игтигамəтлəри». Азəр-
нəшр, 1980.
5. Һ. Ə. Əлијев. Азəрбајжан Коммунист
Партијасынын XXX гурултајына Азəрбајжан
КП Мəркəзи Комитəсинин һесабаты. Баку,
1981.
6. Л. И. Брежнев. Совет Иттифагы Ком-
мунист Партијасынын XXVI гурултајына Сов.
ИКП Мəркəзи Комитəсинин һесабаты вə пар-
тијанын даһил вə харичи сijaсəт сəһəсиндə
нəвбəти вəзифəлəри. Азəрнəшр, 1981.
7. «Азəрбајжан Коммунист партијасы
XXIX гурултајынын материаллары». Баку,
1976.

Партија вə һөкүмəтин кəнд тəсəр-
рүфатынын инкишафына көстəрдији
гајгы, она рəһбəрлијин күчлəндирил-
мəsi, ихтисаслашманын, тəмəркүз-
лəшмəнин вə аграр-сəнајə интеграси-
янын даһа дəрин вə чохчəһəтли ха-
рактер алмасы бəјүк потенциал им-
канлары ашкара чыхармыш, əкинчи-
лик вə Һејвандарлыг маһсулдары ис-
тəсəлына вə дөвлəтə сатышына даир
планлары вə социалист өһдəликлəри-
нин һəр ил тамамилə вə артыглама-
сылə јеринə јетрилмəсинə сəбəб ол-
муш, Үмүмиттифаг əмəк бөлкүсүндə
Азəрбајжан ССР-ин аграр бөлмəsi-
нин ролу вə хусуси чəкисинин артма-
сына имкан вермишдир.

Кəнд тəсəррүфатында, хусусən
онун памбыгылыг, тəрəвəзчилик вə
үзүмчүлүк кими сəһəлəриндə рента-
беллијин сəвијјəsi јүксəлмиш, колхоз
вə совхозларын кəлири хејли чохал-
мыш, игтисади əсəсы мөһкəмлəнмиш-
дир. Кəнд тəсəррүфатынын динами-
к, көрүнмəмиш бир сүр'əтлə инкишаф
етмəsi, ичтиман əмəк маһсулдарлығы-
нын хејли јүксəлмəsi кəндин соснал
инкишафында баш верən чох мұһүм
дəјишикликлəрин колхоз вə совхоз
ишчилəринин матди рифаһынын јаж-
шылашмасынын əсəс амили олмуш-
дур.

8. «Азəрбајжан ССР-ин вə Азəрбајжан
Коммунист Партијасы јарадылмасынын 60 ил-
лији һаггында». Баку, 1980.

9. «Азəрбајжан коммунисти», 1979, № 4.

10. «Азəрбајжан ССР-дə кəнд тəсəррүфаты
истəсəлыны даһа дə интенсивлəшдирмəк тəд-
бирлəри һаггында» Сов.ИКП МК вə ССРИ
Назирлəр Советинин гəрарынын јеринə јети-
рилмəsi сəһəсиндə республика партија тəшкi-
латынын вəзифəлəри бəрəсиндə. Баку, 1975.

11. Һ. Ə. Əлијев. Тəсəррүфатларарасы ко-
пєрасија вə аграр-сəнајə интеграсијасы əса-
сында кəнд тəсəррүфаты истəсəлынын ихтисас-
лашдырылмасыны вə тəмəркүзлəшдирилмəсини
даһа дə инкишаф етдирмəк сəһəсиндə рес-
публика партија тəшкилатынын вəзифəлəри һаггы-
нда. Баку, 1978.

12. Һ. Ə. Əлијев. Сов.ИКП МК ијул (1978-
чи ил) пленумунун јекунлары вə республика
партија тəшкилатынын Сов.ИКП МК пленуму-
нун гəрарындан вə «ССРИ кəнд тəсəррүфаты-
нын даһа дə инкишаф етдирилмəsi һаггында»
Л. И. Брежнев јолдашын мəрүзəсиндəн ирəли
кəлən вəзифəлəри бəрəсиндə. Баку, 1978.

13. *Н. Ә. Әлиев*. Азербайжан ССР кәнд тәсәруфатынын вә бүтүн итисадијатынын да-
һа динамик инкишафыны тәмин етмәли. Бақы,
1979.

14. «Коммунист», 27 январ 1981-чи ил.
15. «Вышка», 17 января 1980 г.
16. «Правда», 29 декабря 1976 г;
Коммунист, 4 ноябр 1980.

17. «Коммунист», 28 апрел 1978-чи ил.
18. «Кәнд һәјаты», 1980, № 6.
19. «Совет кәнди», 13 апрел 1978-чи ил;
«Коммунист», 23 ноябр 1979 вә 1 ноябр 1980-
чи ил.

20. *Н. Ә. Әлиев*. Сов.ИКП МК ијул (1970-
чи ил пленуму вә Азербайжан ССР-дә кәнд тә-
сәруфатыны даһа да инкишаф етдирмәк вәзи-
фәләри. Бақы, 1970.

21. *Н. С. Муслюмов*. Руководящее ядро.
Баку, 1979.

22. «Азәрб.ССР Дәвләт Техники Пешә
Тәһсил Комитәсинин 1976—1980-чи илләрә
даир материаллары».

23. Народное хозяйство Азербайджанской
ССР «в 1975 г.» Стат. ежегодник. Баку, 1976.

24. «Народное хозяйство СССР в 1978 г.»
Стат. ежегодник. М. 1979.

25. *Ј. Н. Нәсанов*. Азәрбайжанда кәнд тә-
сәруфаты истәһсалынын сәнајәшдиримәси
шәраитиндә әсас истәһсал фондларынын сә-
мәрәли һәчми. Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри»
(итисадијат серијасы), 1979, № 4.

26. «Тәсәруфатларарасы кооперасија вә
аграр-сәнајә интеграсијасы әсасында кәнд тә-
сәруфаты истәһсалынын ихтисаслашдырлма-
сыны вә тәмәркүләшдиримәсини даһа да ин-

кишаф етдирмәк һаггында». Сов.ИКП МК-
нын гәрары. Бақы, 1976.

27. *А. И. Брежнев*. Ленин јолу илә. Нит-
ләр, тәбрикләр, мәгаләләр, хатирәләр, VII чилд,
Бақы, 1980.

28. «Коммунист», 30 январ 1981-чи ил.
29. «Совет кәнди», 9 декабр 1980-чи ил.
30. «Коммунист», 1 ноябр 1980-чи ил;
«Совет кәнди», 26 август 1980.

31. «Коммунист», 12 сентјабр вә 30 окт-
јабр 1980-чи ил; «Совет кәнди», 15 ноябр
1980-чи ил.

32. *И. Ш. Шамиев*. Проблемы развития
аграрно-промышленной интеграции в овоше-
водстве и плодоводстве. Тезисы докладов
научной конференции и совершенствование
социалистических производственных отноше-
ний. Изд-во «Дам».

33. «Азәрбайжан коммунисти», 1979, № 7;
«Коммунист», 30 октјабр 1980.

34. Тәсәруфатларарасы кооперасија вә
онун проблемләри». Бақы, 1979.

35. «Коммунист», 7 декабр 1980-чи ил.

36. «Коммунист», 21 ноябр 1979, 20 вә 29
январ 1981-чи ил; «Совет кәнди», 1 апрел
1978-чи ил.

37. «Коммунист», 28 январ 1981-чи ил.

38. «Коммунист», 16 март 1980-чи ил.

39. «Коммунист», 30 декабр 1976; 25 де-
кабр 1978; 4 октјабр 1980-чи ил.

40. «Коммунист», 11 ноябр 1980-чи ил;
«Кәнд һәјаты», 1980, № 6; «Совет кәнди», 7
ноябр 1980-чи ил.

41. «Коммунист», 17 октјабр 1980-чи ил.

Г. Т. Амиров

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В ДЕСЯТОЙ ПЯТИЛЕТКЕ

В статье излагаются актуальные пробле-
мы развития аграрного сектора экономики
Азербайджана в десятой пятилетке: вопро-
сы комплексной программы развития
сельского хозяйства, пропорционального раз-
вития отраслей, углубления специализации
и концентрации, повышения эффективности
капитальных вложений, использования мели-
орированных земель, технического оснащения
сельскохозяйственного производства.

Укрупнение хозяйств создало благо-
приятные условия для проведения комплексной
механизации, более производительного ис-
пользования техники. Расширение матери-
ально-технической базы совхозов и колхо-
зов на основе мощного подъема социалисти-

ческой индустрии, укрепление их экономики
явились важными объективными факторами
развития процесса концентрации сельскохо-
зяйственного производства. Широкие пер-
спективы открываются перед межхозяйственной
кооперацией в одиннадцатой пятилетке.

Крутой подъем сельского хозяйства рес-
публики, начавшийся после августовского
(1969 г.) пленума ЦК КП Азербайджана,
имел решающее значение для повышения
жизненного уровня крестьянства.

По мере роста и укрепления колхозно-сов-
хозного производства создавались все более
широкие возможности для благоустройства
села.

АЗЕРБАЙЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1982, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права 1982, № 2

А. А. ГУЛИЕВ

ПОВЫШЕНИЕ РОЛИ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ СОВХОЗОВ НА ЭТАПЕ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА

С возрастанием роли партии на
этапе зрелого социализма задачи и
функции первичных партийных орга-
низаций усложняются и расширяют-
ся. Они конкретизировались в реше-
ниях партийных съездов и пленумов
ЦК КПСС. Получили дальнейшее
развитие ленинские теоретические по-
ложения о первичных партийных
организациях в выступлениях и речах
тов. Л. И. Брежнева и других руко-
водителей партии и правительства.

В. И. Ленин придавал огромное
значение первичным парторганиза-
циям и считал, что «...низи́шая ячейка
должна функционировать особенно
живо, часто, регулярно» [3, 29].

В своих трудах В. И. Ленин дал
научное объяснение тому, что пар-
тийные ячейки являются основным
звеном, играющим решающую роль
в выполнении целей и задач партии,
в укреплении ее рядов, осуществле-
нии организаторской работы в мас-
сах. Он указал также на те субъек-
тивные факторы, которые обеспечи-
ли бевитость, действенность и орга-
низованность низовых звеньев пар-
тии.

Повышение роли первичных орга-
низаций в деятельности партии —
непрерывный процесс. В. И. Ленин
в этом едином процессе видел одну
из закономерностей развития пар-
тии в целом. «...Эти ячейки, — ука-
зывал В. И. Ленин, — тесно связа-
нные между собой и с центром пар-
тии, обмениваясь своим опытом, осу-
ществляя работу агитации, пропа-
ганды, организации, применяясь ре-
шительно ко всем областям общест-
венной жизни, решительно ко всем
разновидностям и подразделениям
трудящейся массы, должны система-

тически воспитывать такой разносто-
ронней работой и самих себя, и пар-
тию, и класс, и массы» [2, 191].

Ленинские идеи о важной роли
низовых звеньев во всей многогран-
ной деятельности партии, подтверж-
денные практикой, стали основными
принципами их развития, нормой
внутрипартийной жизни. Указания
В. И. Ленина о партийных ячейках
были закреплены в Уставе, приня-
том на VIII Всероссийской конфе-
ренции РКП(б) в 1919 г. [4, 466—
467].

Программное положение о воз-
растании руководящей роли партии
получило развитие и конкретизацию
в решениях XXIII—XXV съездов
КПСС. XXIII съезд развил также
идеи Ленина о первичных партийных
организациях; повышение их боепо-
собности рассматривается как важ-
нейшая проблема партийного стро-
ительства. В материалах съезда го-
ворится: «Вся жизнь партии, ее ус-
пехи и недостатки, все, что радует и
огорчает нас, — все это находит свое
отражение и преломление в деятель-
ности первичных партийных органи-
заций. В них обычно рождается мно-
го нового, что нередко становится до-
стоянием всей партии» [5, 73].

Этим положением была подчерк-
нута возросшая роль первичных пар-
тийных организаций в условиях раз-
витого социализма и показано, что в
них происходит процесс внутреннего
развития и укрепления партии, обога-
щения опытом и практическое осуще-
ствление задач коммунистического
строительства.

Решения мартовского (1965 г.)
Пленума ЦК КПСС явились нача-
лом нового этапа в деятельности

сельских первичных парторганизаций. Пленум указал, что «предлагаемые экономические меры дальнейшего развития сельского хозяйства настоятельно требуют поднять на новую ступень организационное руководство партии» [10, 95].

Из этой важной задачи партии вытекает также объективная необходимость возрастания роли сельских партийных организаций и поэтому пленум ЦК уделит им должное внимание. Было отмечено, что некоторые парторганизации еще слабо влияют на хозяйственную деятельность колхозов и совхозов, проходят мимо крупных недостатков, на низком уровне ведут работу с людьми, с массами. В практике работы ряда партийных организаций не было должной боевитости и целеустремленности. Пленум дал указание особое внимание обратить на укрепление и повышение боеспособности партийных организаций колхозов и совхозов. Райкомам партии предложено повседневно опираться на них; помогать в налаживании организаторской и политико-воспитательной работы в массах [9, 503].

* * *

Вступление СССР в период развитого социализма выдвинуло новые, более высокие требования к сельскому хозяйству. Учитывая назревшие задачи и объективные потребности развития советского общества, партия всесторонне разработала современную аграрную политику применительно к нынешнему этапу коммунистического строительства. Эта политика направлена на превращение сельскохозяйственного производства в высокоразвитый сектор экономики. На основе мощного подъема производительных сил и ускорения научно-технического прогресса партия решает две главные задачи: создать изобилие высококачественных продуктов питания для населения и сырья для промышленности и обеспечить постепенный переход деревни к коммунистическим общественным отношениям.

Принципиальные основы аграрной политики КПСС на современном этапе выработаны на мартовском (1965 г.) Пленуме ЦК КПСС. Пленум ЦК КПСС ознаменовал собой крутой поворот в аграрной политике партии, открыл новый этап в развитии социалистического хозяйства и социальных преобразований на селе. В дальнейшем важные вопросы аграрной политики конкретизировались, углублялись и развивались на последующих пленумах ЦК, в решениях XXIV и XXV съездов КПСС и других документах партии.

Современный аграрный курс партии характеризуется следующими чертами: во-первых, научностью и реалистическим характером. Политика партии выражает объективные потребности экономики развитого социализма, строится на прочном фундаменте всесторонних оценок. Эта политика базируется на творческом, сознательном использовании экономических законов социализма, опирается на достижения науки и передового опыта, охватывает взаимоотношения промышленности и сельского хозяйства, города и деревни, всех классов и социальных групп советского общества; во-вторых, единством цели и путей ее достижения. Главная цель состоит в том, чтобы поднять сельское хозяйство до уровня, отвечающего возможностям современной техники и потребностям коммунистического строительства. Аграрная политика КПСС предусматривает устойчивый и динамичный рост сельскохозяйственного производства, коренное преобразование характера труда в сельском хозяйстве, совершенствование всей системы общественно-экономических отношений и ускорение социального прогресса на селе, обеспечение гармоничного сочетания интересов рабочего класса, колхозного крестьянства, интеллигенции, всех народов страны; в-третьих, комплексным подходом к решению задач. Комплексность составляет стержень современной аграрной политики КПСС. Идея комплексности пронизывает все важнейшие

планы экономического и социального развития на селе.

Мартовский (1965 г.) Пленум ЦК КПСС, вскрыл серьезные недостатки, на первый план выдвинул меры экономического порядка. Чтобы решить задачу подъема сельского хозяйства, говорил на пленуме тов. Л. И. Брежнев, «мы должны подвести под сельское хозяйство прочную экономическую основу. В. И. Ленин рассматривал этот вопрос как один из важных вопросов экономической политики партии, ибо он затрагивает основу основ Советского государства — отношения рабочего класса и крестьянства» [10, 70—71]. Совершенствование системы экономических отношений, повышение материальной заинтересованности работников села, укрепление экономики хозяйств — главное направление современной аграрной политики КПСС.

Решая проблемы развития сельского хозяйства, партия взяла курс на всемерную интенсификацию сельскохозяйственного производства, перевод его на индустриальную базу, решительное ускорение научно-технического прогресса. Это — важнейшее направление современной аграрной политики КПСС.

В новых условиях интенсификация сельскохозяйственного производства приобретает решающее значение. Партия всесторонне обосновала вывод о том, что интенсификация производства на современном этапе — это основной путь развития сельского хозяйства; определяющий темпы его дальнейшего подъема.

Научная разработка интенсификации нашла дальнейшее отражение в решениях и документах XXV съезда КПСС. В материалах съезда получили глубокое обоснование проблемы качественного преобразования сельскохозяйственного производства и его всесторонней индустриализации, как определяющего фактора всего процесса интенсификации.

Партией всесторонне и глубоко были раскрыты роль и значение специализации и кооперирования в

сельском хозяйстве. В решениях XXIV и XXV съездов партии, в постановлении ЦК КПСС «О дальнейшем развитии специализации и конкретизации сельскохозяйственного производства на базе межхозяйственной кооперации и агропромышленной интеграции» (1976 г.) и других партийных документах развитие этого социально-экономического процесса на селе рассматривается как новый этап осуществления идей ленинского кооперативного плана в период развитого социализма и его постепенного перерастания в коммунизм.

* * *

Партия на современном этапе развития нашего общества проявляет особую заботу о повышении роли низового звена. Она вызвана тем, что в условиях развитого социализма трудовые коллективы приобретают огромное значение в жизни народа, в строительстве коммунизма. Как основные ячейки социалистического общества, они становятся все более важным фактором созидательной деятельности масс, совершенствования социалистических общественных отношений. Роль трудовых коллективов четко определена в материалах XXIV съезда партии: «Здесь важное поле борьбы за повышение трудовой и общественной активности советских людей. Здесь формируются новые, социалистические качества трудящихся, складываются отношения дружбы и товарищеской взаимопомощи. Ответственность каждого перед коллективом и ответственность коллектива за каждого работника — вот неотъемлемая черта нашего образа жизни» [6, 80].

Подчеркивая жизненную важность и необходимость привлечения трудящихся к управлению производством, В. И. Ленин указывал, что следует использовать все возможности социалистической демократии как государственной, так и негосударственной, расширять участие самих трудящихся в управлении хозяйством и строительстве нового производства [1, 43].

Ленинские идеи получили дальнейшее развитие в новой Конституции СССР, подчеркнувшей роль и значение трудовых коллективов (статья 8). Трудовой коллектив — это не простая совокупность лиц, работающих на том или ином предприятии или в учреждении. Это **первичная ячейка социалистического общества**, в которой отражена **вся совокупность социалистических общественных отношений**. Здесь следует учесть, что трудовые коллективы являются ячейками социалистического общества не только в экономическом и социальном смысле. Они входят как органическая составная часть в политическую систему социализма, являясь важным ее элементом. Из этого вытекают важные выводы о необходимости повышения роли коллектива в решении всех общегосударственных и общественных дел [16, 24]. В трудовом коллективе созданы и активно действуют профсоюзные, комсомольские и другие общественные организации, вся его жизнь строится под руководством **партийной организации**.

Решения XXIV и XXV съездов КПСС создали благоприятные предпосылки для более успешной деятельности парторганизаций как основы партии и руководящего ядра трудовых коллективов. Было определено содержание, главные направления политической и организаторской работы первичных парторганизаций в соответствии с особенностями того или иного участка хозяйственного и культурного строительства.

Новый этап борьбы за коренной подъем сельского хозяйства, начавшийся после мартовского (1965 г.) Пленума ЦК КПСС, принципиально требовал повышения до высокого уровня партийного руководства, применения более современных методов работы в массах. Таким образом, исходя из вышесказанных важных экономических задач вытекает следующий вывод: **возрастание роли и значения первичных партийных организаций совхозов и других государ-**

ственных хозяйств носит объективный характер. Это обусловлено:

— укреплением материально-технической базы совхозов, колхозов и аграрно-промышленных предприятий и объединений; ростом сложностей задач хозяйственного, социального и культурного строительства, требующих более высокого уровня организаторской и политико-воспитательной работы; углублением интенсификации сельскохозяйственного производства; концентрацией, специализацией и кооперированием сельскохозяйственного производства.

В связи с возникновением межхозяйственных предприятий и производственных объединений усложняется механизм руководства сельским хозяйством. Появились новые формы межхозяйственной кооперации и агропромышленной интеграции, аграрно-промышленные, межхозяйственные предприятия, межхозяйственные, агропромышленные и научно-производственные объединения.

В зависимости от характера и специфики производственных объединений, правового положения подразделений, а также масштабов и территориального размещения, сложилось несколько вариантов организационного построения партийных организаций производственных объединений в сельском хозяйстве.

Таким образом, меняются условия в сторону усложнения, в которых функционируют сельские партийные организации.

Кроме этих, определяющих новое условие факторов, имеются и другие: некомпактное расположение подразделений, значительная территориальная отдаленность предприятий и организаций, нестабильность в ряде случаев хозяйственной и управленческой структуры. Все это создает трудности в осуществлении руководства ими из единого центра, в проведении организаторской и массовой политической работы среди тружеников села; повышением роли трудовых коллективов — как **первичной ячейки социалистического общества**. Их деятельность непосредственно связа-

на с решением основных задач коммунистического строительства: дальнейшим развитием социалистической демократии, повышением роли общественных организаций трудовых коллективов; повышением сознательности и образовательного уровня сельского населения; подъемом творческой активности трудящихся, вовлечением их в управление общественными и хозяйственными делами и производством; возрастанием роли социально-психологических факторов в развитии сельскохозяйственного производства и повышения его эффективности.

Все это является объективным условием, определяющим возрастание роли и ответственности партийных организаций в реализации задач аграрной политики КПСС.

* *

Возрастание роли партийных организаций, хотя и носит объективный характер, происходит в результате целенаправленной и сознательной их деятельности. Это выражается прежде всего в дальнейшем укреплении рядов партии, обеспечении их численного роста и улучшении качественного состава, развитии внутрипартийной демократии, укреплении партийной дисциплины, развитии инициативы и самостоятельности, повышении боеспособности низовых звеньев, обеспечении авангардной роли коммунистов, в руководстве ими со стороны партийных комитетов и т. д.

Повышение роли и значения партийных организаций в трудовом коллективе обусловлено прежде всего тем, что оно требует дальнейшего **укрепления рядов партии, обеспечения их численного роста и улучшения качественного состава.** Поэтому КПСС за последние годы значительно усилила внимание к вопросам приема в партию, более тщательного отбора в ее ряды лучших представителей рабочего класса, колхозного крестьянства, советской интеллигенции. Принципиальные указания по этим вопросам были даны XXIII, XXIV и XXV съездами КПСС [5,

196; 6, 207; 7, 62—80]. Они послужили основой для развертывания большой продуманной работы по укреплению партийных рядов.

Первичные партийные организации, как важнейшие звенья КПСС, приобретают еще большее значение в решении коренного вопроса партийного строительства, в **улучшении качественного состава партии.** Это видно на примере партийных организаций КП Азербайджана. В первом полугодии 1970 г. в кандидаты и члены партии принято 6210 человек, среди которых рабочие и колхозники составили 70,8% [15, 4]. Повседневное внимание росту рядов КПСС уделяли Масаллинский, Астаринский, Дивичинский райкомы партии. Рабочие совхозов в составе принятых в кандидаты партии по этим организациям составляют от 70 до 85% [15, 4].

ЦК Компартии Азербайджана осудил работу тех первичных партийных организаций, которые нарушали уставные положения об индивидуальном отборе в партию лучших людей, допускали формализм и поспешность при рассмотрении заявлений, без тщательной проверки политических, деловых и моральных качеств, принимали в партию, как правило, всех подавших заявление [15, 5].

Возрастание роли партии, наряду с составом партийных рядов обусловлено их **идейным и организационным единством.** Эта важнейшая предпосылка также обеспечивается в первую очередь первичными парторганизациями. Партия всегда опиралась на них в борьбе за единство своих рядов.

В условиях развитого социализма партия укрепляет единство своих рядов тем, что утверждает в партийной жизни обстановку **взаимного доверия и взаимной требовательности, идейной и деловой принципиальности, дружной и сплоченной работы.** И в создании такой обстановки, и в ее поддержании и укреплении важнейшая роль также принадлежит первичным организациям. Именно в партийных коллективах закладываются основы той сплоченности ком-

мунистов в идеях, мыслях и делах, которая ныне так ярко характеризует развитие всей нашей партии.

В современных условиях наша партия неуклонно проводит курс на дальнейшее развитие **внутрипартийной демократии, соблюдение ленинских норм партийной жизни, повышение активности коммунистов** [7, 208.]

Этот курс также требует усиления роли первичных партийных организаций. Известно, как велик их вклад в развитие внутрипартийной демократии, с них начинается распространяться выборность на все партийные органы снизу доверху. Здесь прямо и непосредственно выявляются воля коммунистов, их коллективное мнение. Первичные организации создают членам партии реальную возможность пользоваться своими правами. Они же обеспечивают выполнение коммунистами уставных обязанностей, воспитывают их в духе соблюдения партийной дисциплины, верности своему общественному долгу, самоотверженности в борьбе за дело партии, за интересы народа.

Таким образом, опора на первичные партийные организации и повышение их роли и боеспособности является одним из необходимых условий возрастания руководящей роли КПСС на основе неуклонного роста активности коммунистов, повышения эффективности всей партийной работы.

Начиная с августа 1969 г. ЦК КП Азербайджана вел решительную борьбу с серьезными недостатками и ошибками, накопившимися в партийном, советском и хозяйственном руководстве. Строгой критике, вплоть до отстранения с руководящих постов, подвергались работники, допускавшие отрыв от масс, насаждавшие чуждые нашему строю бюрократические методы руководства, утратившие большевистскую принципиальность в работе. XXVIII съезд КП Азербайджана одобрил и поддержал эти меры [14, 84]. С улучшением деятельности сельских райкомов в

республике повышалась и активность партийных организаций совхозов.

Эффективность партийной работы на местах ярче всего проявляется в производственных успехах и достижениях передовых коллективов. В результате их самоотверженного труда коренные изменения произошли в сельском хозяйстве республики. Так, за 1966—1977 гг. среднегодовой объем валовой продукции сельского хозяйства составил 1 млрд. 312 млн. руб. против 809,5 млн. руб. за пятилетие, предшествовавшее мартовскому Пленуму ЦК КПСС. Среднегодовой объем производства хлопка-сырца увеличился соответственно на 38,6%, зерна — на 45,1%, овощей — в 2,3 раза, винограда — в 4,8 раза, плодов — почти в 1,9 раза, табака — в 2,8 раза, мяса — на 23,4%, молока — на 37,8%, яиц — на 49,6%. Причем следует напомнить, что многие задания восьмой пятилетки по объемам производства сельскохозяйственной продукции оказались невыполненными и достигнутый рост падает в основном на годы девятой пятилетки [19, 8]. Коллективы совхозов добились больших успехов, они в результате углубления специализации и концентрации, улучшения агротехники возделывания, добились повышения урожайности винограда.

Повышение активности первичных партийных организаций проявляется не только на хозяйственном или культурном строительстве. Оно прежде всего ощущается во **внутрипартийной жизни** первичных организаций, особенно в росте активности партийных собраний, возросшей тяге сельских коммунистов к устранению допущенных ошибок. Заслуживает внимания практика подготовки и проведения партийных собраний во многих партийных организациях совхозов.

Выдвинув главную задачу экономической политики — значительный подъем материального и культурного уровня жизни народа, XXV съезд КПСС определил основы для ее решения. К ним относятся высокие тем-

пы социалистического производства, повышение эффективности общественного производства, научно-технический прогресс, ускорение роста производительности труда [7, 40].

Именно на этих направлениях хозяйственной деятельности сосредоточено внимание трудовых коллективов промышленности, транспорта, строительства, колхозов и совхозов. Здесь находится и центр политической и организаторской работы первичных парторганизаций.

Поэтому ЦК КПСС проявляет большую заботу о повышении роли первичных партийных организаций за последние годы. В период между XXIV и XXV съездами он обсудил работу более двадцати только первичных партийных организаций. В своих постановлениях ЦК партии определял задачи и направление работы конкретных парторганизаций, действующих соответственно в промышленности, сельском хозяйстве и системе высшего образования.

Кроме того, немало принципиальных указаний низовому партийному звену Центральный Комитет партии дал в ряде своих постановлений, посвященных различным вопросам политической, идеологической и организаторской работы, руководства экономикой и другими участками коммунистического строительства. Эти документы отличаются тем, что каждый содержит определенные аспекты этой программы, сформулированные в связи с постановкой и решением тех или иных задач.

Прежде всего следует остановиться на вопросах, связанных с повышением роли первичных парторганизаций как основных звеньев, непосредственно обеспечивающих развитие внутрипартийной демократии, упрочение рядов партии, повышение ее боеспособности. На эти вопросы обращалось серьезное внимание в материалах XXIV и XXV съездов КПСС. Особый упор был сделан на работе первичных парторганизаций по дальнейшему повышению трудовой и общественно-политической ак-

тивности коммунистов. Известно, какое важное значение имеет воспитание коммунистов как самоотверженных бойцов партии, повышение их авангардной роли в трудовых коллективах в борьбе за претворение в жизнь политики партии, планов коммунистического строительства. Это одно из главных направлений деятельности всех организаций нашей партии и прежде всего первичных.

Линия дальнейшего углубления специализации и концентрации сельскохозяйственного производства, взятая партией, является одной из главных направлений аграрной политики КПСС, она создает благоприятное условие для дальнейшего развития всех отраслей сельского хозяйства, в частности для каждого колхоза и совхоза.

Товарищ Л. И. Брежнев дал высокую оценку деятельности партийных организаций колхозов и совхозов. Он отметил: «Новому этапу борьбы за подъем сельского хозяйства должны соответствовать и более высокий уровень партийного руководства, более современные методы работы в массах... Авторитет нашей партии на селе постоянно растет и укрепляется. Как большой успех партии, ее местных организаций мы должны отметить, что со времени мартовского пленума ЦК партийные силы в деревне значительно выросли...». Сельские коммунисты составляют крупную боеспособную армию. Основа ее — первичные партийные организации. Именно на них лежит непосредственная ответственность за решение производственных и воспитательных задач. Именно от их настойчивой и целеустремленной работы, умения воодушевить и организовать людей в решающей мере зависит последовательное и эффективное проведение аграрной политики партии [11, 42].

Повышение роли первичных партийных организаций совхозов и других хозяйств является закономерным процессом в жизни и деятельности КПСС. Оно обусловлено объективными условиями и субъективными

циализация и кооперирование производства; повышение роли трудовых коллективов; повышение сознательности и образовательного уровня сельских тружеников; возрастание роли и значения социально-психологических и педагогических факторов в развитии сельскохозяйственного производства.

Перечисленные объективные факторы создают предпосылки для повышения роли первичных партийных организаций предприятий на селе.

Черты субъективного фактора: укрепление и развитие первичных организаций партии происходит в результате целенаправленной, сознательной их деятельности, основываясь на научно обоснованные данные. Оно находит свое выражение в повышении боеспособности первичных партийных организаций, авангардной роли членов партии. Положительно оценивая дальнейшее усиление партийного влияния на все участки производства, ноябрьский (1978 г.) Пленум ЦК КПСС отметил: «Итоги пятилетки... в огромной степени будут зависеть от дальнейшего повышения боеспособности всех звеньев партии, инициативы и ответственности каждого коммуниста» [12, 539].

Велика роль первичных парторганизаций, сельских райкомов партии в борьбе за дальнейший подъем сельскохозяйственного производства, воспитании трудящихся деревни, осуществлении программы аграрной политики факторами. Характерные черты объективного фактора следующие: укрепление материально-технической базы совхозов и других хозяйств; рост масштабов и сложностей решаемых хозяйственных, социально-культурных вопросов, требующих более высокого уровня организаторской и политико-воспитательной работы; дальнейшее углубление интенсификации и дальнейшая концентрация, спелитики партии, намеченные мартовским пленумом Центрального Комитета партии, XXIII—XXV съездами КПСС.

Таким образом, новое условие характеризуется дальнейшим возрастанием роли и значения Коммунистической партии, как руководящей и направляющей силы советского общества. Возрастание руководящей роли КПСС обуславливает соответственное повышение роли первичных партийных организаций. На данном этапе развития нашего общества повышение роли партийных организаций носит объективный и субъективный характер.

Экономическое и социально-политическое развитие сельского хозяйства выступают как определяющие объективные условия и субъективные факторы повышения роли и значения первичных партийных организаций на селе.

Руководящая роль первичных организаций трудового коллектива тесно связана с развитием научно-технического прогресса в сельском хозяйстве и социально-политическим развитием советской деревни.

Как отмечал в Отчетном докладе ЦК КПСС XXVI съезду партии тов. Л. И. Брежнев, «в решении больших и многообразных задач коммунистического строительства первостепенная роль принадлежит **первичным партийным организациям**» [8, 71].

Примечания

¹ В. И. Ленин. Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным. ПСС, т. 40.

² В. И. Ленин. Тезисы ко II конгрессу Коммунистического Интернационала, ПСС, т. 41.

³ В. И. Ленин. И. О. Виноградовой. ПСС, т. 47.

⁴ VIII Всесоюзная конференция РКП(б).—КПСС в резолюциях... изд. 7-е, ч. 1. М., Политиздат, 1966.

⁵ XXIII съезд КПСС. Стенографический отчет, ч. 1. М., Политиздат, 1966.

⁶ Материалы XXVI съезда КПСС. М., Политиздат, 1971.

⁷ Материалы XXV съезда КПСС. М., Политиздат, 1976.

⁸ Материалы XXVI съезда КПСС. М., Политиздат, 1981.

⁹ О неотложных мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства СССР. Постановление ЦК КПСС 26 марта 1965 года. — КПСС в резолюциях... изд. 8-е, т. 8.

¹⁰ Л. И. Брежнев. О неотложных мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства СССР (Доклад на Пленуме ЦК КПСС 24 марта 1965 года). — Ленинским курсом. Речи и статьи, т. 1. М., Политиздат, 1970.

¹¹ Л. И. Брежнев. О дальнейшем развитии сельского хозяйства СССР. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 3 июля 1978 года. — Ленинским курсом. Речи, приветствия, статьи, воспоминания, т. 7. М., Политиздат, 1979.

¹² Л. И. Брежнев. Выступление на Пленуме ЦК КПСС 27 ноября 1978 года. — Ленинским курсом. Речи, приветствия, статьи, воспоминания, т. 7. М., Политиздат, 1979.

¹³ Г. А. Алиев. О задачах партийной организации республики по дальнейшему разви-

тию специализации и концентрации сельскохозяйственного производства на базе межхозяйственной кооперации и агропромышленной интеграции (Доклад на пленуме ЦК КП Азербайджана 2 февраля 1978 года). Баку, Азернешр, 1978.

¹⁴ Материалы XXVIII съезда Коммунистической партии Азербайджана. Баку, Азернешр, 1971.

¹⁵ ПААФ ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 1, оп. 401, д. 76 (от 27 июля 1970 г.).

¹⁶ В. А. Медведев. Развитой социализм: вопросы формирования общественного сознания. М., Политиздат, 1980.

Э. Э. Гулијев

ЈЕТКИН СОСИАЛИЗМ МӘРҖӘЛӘСИНДӘ СОВХОЗ ИЛК ПАРТИЈА ТӘШКИЛАТЛАРЫНЫН РОЛУНУН АРТМАСЫ

Мәғаләдә јеткин сосиализм мәрҖәләсиндә партијанын мүасир аграр сijasәтинин әсас истигамәтләриндән, сосиализм сijasи системинә дахил олан әмәк коллективләринин ролундап бәһс едилир. Нәм дә партијанын ашағын вәсиләләринин иҗкишаф етдирилиб мөһкәмлә-

дирилмәсини, онларын мубаризә габилијјәтинин күчләндирилмәсини тәләб едән јени объектив шәраит, буну сәчијјәләндирән амилләр, буна ујғун тәшкилат-партија ишинин тәркиб һиссәләри арашдырылыр.

Ш. Н. КӘРИМОВ

ФӘЛЛӘ-КӘНДЛИ ИТТИФАГЫНЫН МӨҢКӘМЛӘНМӘСИНДӘ КӘНДЛИЛӘРИН МАДДИ ВӘ МӘДӘНИ СӘВИЈӘСИНИН ЈҮКСӘЛДИЛМӘСИНИН РОЛУ (1971—1975)

Бөјүк Октябрын Вәтәни олан өлкәмиздә фәлләләрин, кәндлиләрин вә зијалыларын сарсылмаз иттифагы јаранмышдыр. Бурада гурулмуш јеткин социализм чәмијјәти шәраитиндә бүтүн синифләрин вә социал тәбәғәләрин бир-биринә јахынлашмасы процесси кедир. Совет дәвләти чәмијјәтин социал јекчинслијинин күчләнмәсинә көмәк едир.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында јазылмышдыр ки, коммунизмдә синифләр олмајачаг, коммунизм чәмијјәтин синифләрә вә социал тәбәғәләрә бөлүнмәсинә сон гојачагдыр, кәнд мөһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә вә әмәјин характеринә, истәһсал мүнәсибәтләринин формаларына, мәншәт шәраитинә, әһалинин рифаһ дәрәчәсинә көрә шәһәр сәвијјәсинә чатачагдыр [1, 57].

Коммунист Партијасынын социал сијасәти, бу програм мүддәаларынын јеринә јетирилмәсинә јөнәлдилмишди. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һејәтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдаш партијанын XXVI гурултајында демишди: «Һәмин сијасәт ајры-ајры синифләрин чәрчивәсиндән кәнара чыхан фәрғләрин арадан галдырылмасына, чәмијјәтимизин һәр бир групунун хүсусијјәтләринин вә мәнәфәјинин сон дәрәчә диггәтлә нәзәрә алынмасына тәләб едән проблемләрин һәллиә кетдикчә даһа чох јөнәлир» [5].

Шәһәр вә кәнд һәјатынын мадди вә мәдәни-мәишәт шәраитинин бир-биринә јахынлашмасы јолу илә кетмәк Коммунист Партијасынын програм тәләбидир. Һәмин тәләбин јеринә јетирилмәси саһәсиндә инкишаф етмиш социализм дөврүндә мүһүм

наијјәтләр газанылмышдыр.

Бүтүн дејиләнләр инандырычы сүрәтдә сүбүт едир ки, фәллә синфи илә колхозчу кәндлиләрин мадди вә мәдәни-мәишәт шәраитинин бир-биринә јахынлашмасы проблеминин тәдғиг олунмасы һәм елми-нәзәри, һәм дә әмәли әһәмијјәтә маликдир.

Доггузунчу бешиликдә Азәрбајчан ССР фәллә синфинин вә колхозчу кәндлиләринин рифаһынын вә мәдәнијјәтинин сәвијјәсинин јүксәлмәси мәсәләләр бир чох китаб, китабчә вә мәғаләләрдә өз әксини тапмышдыр.* Лакин бу әсәрләрдә һәмин мәсәләләрә фәллә синфи илә колхозчу кәндлиләрин иттифагынын мөһкәмләндирмәк бахымындан јанашылмыр. Тәғдим едилән мәғаләдә исә мүәллиф доггузунчу бешилик илләриндә республикада фәллә синфи илә колхозчу кәндлиләрин мадди вә мәдәни-мәишәт һәјат шәраитинин бир-биринә јахынлашмасына, ики дост синфин иттифагынын даһа да мөһкәмләндирилмәсиндә бу процессин ролуну конкрет факт вә рәғәмләрдә ишыгландырмаға чәһд кәстәрмишди.

Сов.ИКП XXIV гурултајынын материалларында кәстәрилир ки,

* Б. С. Гурбанов, Е. Н. Гәдирова. Догузунчу бешиликдә Азәрбајчан ССР зәһмәткешләринин мадди һәјат сәвијјәсинин даһа да јүксәлдилмәси. «Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасынын Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы)», 1976 № 2; И. А. Нәчәјев. Азәрбајчан колхозчу кәндлиләринин мәишәт вә мәдәнијјәтиндә әмәл кәлән бәзи јениликләрә һағгында». Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасынын Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы)», 1977, № 4; М. М. Садыгов. Преодоление социально-экономических различий между городом и деревней. Баку, 1978; А. Әлијев, А. Гасымов. Халгын һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк партијанын әң јүксәк мәғсәдидир. Баку, 1978.

«догузунчу» бешилијин «башлыча вәзифәси социалист истәһсалына даһа јүксәк сүрәтлә инкишаф етдирмәк, онун сәмәрәсини артырмағ, елми-техники тәрәғгини һәјатә кечирмәк вә әмәк мөһсулдарлығына сүрәтлә артырмағ әсасында халгын мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәсинин хејли јүксәлмәсини тәмин етмәкдән ибарәтдир» [2, 43].

Доггузунчу бешилик планынын мүвәфғәијјәтлә јеринә јетирилмәси нәтичәсиндә сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты даһа сүрәтлә инкишаф етдирилмиш, ичтимаи истәһсалын сәмәрәси хејли артмыш, халг тәсәррүфатынын сапә структуру јахшылашмыш вә беләликлә өлкәдә игтисади инкишафын кәләчәк јүксәлиши, совет адамларынын күзәрәнынын даһа да јахшылашдырылмасы һағгында Коммунист Партијасынын XXIV гурултајынын ирәли сүрдүү програмын һәјатә кечирилмәси үчүн лазыми шәраит јарадылмышды.

ССРИ-нин милли кәлиринин үмуми һәчми сәккизинчи бешиликдәкиндән 34 фәиз чох олмушду [15, 2, 11, 76]. Истәһлака вә јығыма сәрф олунан милли кәлир 28 фәиз јүксәлмиш, онун мүтләғ артымы 76 миллиард манат олмушду [3, 263]. Азәрбајчан ССР-дә милли кәлирин орта иллик артымы 1966—1970-чи илләрдәкиңә нисбәтән 1971—1975-чи илләрдә 42,7 фәиз тәшкил етмишди. 1975-чи илдә республикада милли кәлир 5,27 миллиард маната чатмышды ки, бу да 1970-чи илдәкиңә нисбәтән 38 фәиз артыг иди [10, 261]. Милли кәлирин дөрддә үчү билаваситә зәһмәткешләрин рифаһына сәрф олунмушду [4, 64].

Азәрбајчан Коммунист Партијасы МК-нын биринчи катиби Н. Ә. Әлијев јолдаш республика партија тәшкилатынын XXIX гурултајында демишди: «Бүтүн совет адамлары ки, Азәрбајчанын һәр бир әмәкчиси Сов.ИКП-нин сијасәтинин бәһрәләрини өз һәјатында долғун шәкилдә һисс едир. Бешилик әрзиндә јарадылмыш мөһкәм игтисади база зәһмәткешләрин рифаһына сүрәтлә јүк-

сәлдилмәсинин башлыча мәнбәји олмушду» [7, 59].

Колхозчу кәндлиләрин әмәјинин өдәнилмәсини тәкмиләшдирмәк саһәсиндә бир чох тәдбирләр һәјатә кечирилмишди. Колхозларда 1966-чы илдән пулла өдәнилән тәминатлы әмәк һағгына кечилмәси бөлкү мүнәсибәтләринин инкишафында мүһүм мәрһәлә тәшкил едир.

Фәллә синфи илә колхозчуларын әмәк һағгынын таразлашмасында колхозлардан кәлир веркиси тутулмасы, онлара кредит верилмәси, кәнд тәсәррүфатына аид тикинти-тәһһизат материалларынын сатыш гијмәтләринин учузлашдырылмасы, халис кәлири олмајан вә рентабелли ишләмәјән колхозлардан кәлир веркиси тутулмасы һағгында партија вә дәвләт гәрарларынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Халис кәлирә көрә кәлир веркисинә чәлб олунан колхозларын өзләри дә әввәлкиндән 30—40 фәиз аз кәлир веркиси верилләр [19]. Әмәк һағгынын пулла тәминатлы өдәнилмәси үчүн өз васаити чатышмајән колхозларә дәвләт тәрәфиндән мүддәтли кредит верилир. Бу, игтисадијјаты зәиф олан колхозларын инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Беләликлә, колхозларда әмәјин тәшкили вә өдәнилмәсиндә дәвләтин ролу кетдикчә артыр. Бу, бүтүн колхоз системиндә ејнә әмәјә бәрәбәр һағг верилмәсинин тәтбиги вә колхозчу әмәји илә совхоз фәлләси әмәјинин өдәнилмәси арасындакы фәрғләрин тәдричән арадан галдырылмасы үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Колхозларын игтисадијјатынын мөһкәмләндирмәк мәғсәдилә һәјатә кечирилмиш тәдбирләр нәтичәсиндә вә колхозчуларын фәдакар әмәји сајәсиндә онларын ичтимаи истәһсалдан әлдә етдикләри кәлир хејли артмышды. Белә ки, 1970-чи илдә республика колхозчуларынын әмәк һағгынын өдәнилмәсинә 262 мин манат вә 1975-чи илдә 329,4 мин манат, һәр әмәк күнү исә мұвафиг оларағ 3,9 манат вә 4,4 манат пул вә мөһсул верилмишди [10, 162].

Колхозчуларын ичтимаи истәһсалдан әлдә етдикләри кәлир даһа сүрәтлә артмышды. Догузунчу бешил-

ликдә фәһлә вә гуллуғчуларын орта ајлығ эмәк һағгы 13,6 фаиз, о чүмләдән совхоз фәһләләринин орта ајлығ эмәк һағгы 22 фаиз чоһалдығы һалда, колхозчуларын пул кәлири 37 фаиз артмышды [4, 64; 8, 79; 15, 2. XI. 75]. Бу рәғәмләр ону көстәрир ки, колхозчуларла фәһлә вә гуллуғчуларын эмәк һағгы арасындакы фәргләр кетдикчә азалыр.

Колхозларда механизаторларын, мүтәхәссисләрин вә башга ихтисаслы ишчиләрин эмәк һағгы даһа јүксәк олмушдур. «Эмәк шәраитини даһа да јажшылашдырмағ вә механизатор кадрлары кәнд тәсәррүфатында мөһкәмләндирмәк саһәсиндә тәдбирләр һағгында» Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Назирләр Советинин вә УИИИМШ-нын 1971-чи ил 14 апрел тарихли ғәраы бу ишдә бөјүк рол ојнамышдыр [9, 526—530].

Колхозчуларын шәхси јардымчы тәсәррүфатлары барәсиндә мүхтәлиф әсассыз мәһдудийәтләрин арадан галдырылмасы онларын реал кәлирләринин даһа да артмасына сәбәб олмушду.

Әһалинин реал кәлири зәһмәткешләрин ичтимаи истәһлак фондларындан алдығлары өдәнчләр һесабына да артыр. Ичтимаи истәһлак фондларындан әлдә едилән мәдахил зәһмәткешләрин кәлиринин ајрылмас вә кетдикчә кенишләнән үнсүрүнә чеврилр.

Азәрбајҗан ССР әһалисинин ичтимаи истәһлак фондларындан алдығлары өдәнч вә јардымын үмуми мәбләғи 1970-чи илдәки 1973 милјон манатдан 1975-чи илдә 1453,3 милјон маната чатарағ 49,3 фаиз артмышды. Ичтимаи истәһлак фондларындан адамбашына дүшән вәсаит мүғажисә едилән илләрдә 188, 3 вә 257,2 манат олмағла 36, 5 фаиз чоһалмышды [11, 221].

Дөвләт миғјасына колхозчуларын ваһид пенсия тәминаты системинин јарадылмасы өлкәмиздә баш верән ән мүһүм социал дәјишикликләрдән биридир. Колхоз үзвләринә пенсия вә мүавинәт верилмәси һағгында ғанунун һәјата кечирилмәси колхозчуларын рифаһыны хејли јаж-

шылашдырды. Инди колхозчулар да пенсия тәминатында фәһлә вә гуллуғчулар үчүн мүәјјән едилән шәртләрдән истифадә едирләр.

Сов.ИКП XXIV гурултајынын директивләринә ујғун оларағ, ССРИ Али Совети «Колхозчуларын пенсия тәминатынын даһа да јажшылашдырылмасы тәдбирләри һағгында 1971-чи ил 3 ијун тарихли фәрманы илә [9, 534—536] колхоз үзвләринә гочалыға, әлиллијә, аилә башчысыны итирмәјә көрә верилән пенсияларынын минимум миғдарыны артырды. Әлил фәһлә вә гуллуғчуларла верилән пенсиянын максимум миғдары һағгында ғанун әлил вә колхозчуларла да аид едилди. Шәһәрдә олдуғу кимә, кәнддә дә ушағлығдан әлил олан шәхсләрә пенсия верилмәјә башланды.

Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти тәрәфиндән һәјата кечирилән тәдбирләр нәтичәсиндә 1971—1975-чи илләрдә гочалыға көрә пенсиянын минимум миғдары фәһлә вә гуллуғчулар үчүн 1,5 дәфә, колхозчулар үчүн исә 1,7 дәфә артмышды [13, 178].

Колхозчуларын реал кәлиринин артмасына 1958-чи илдә тәхирә салынмыш дөвләт истиграз вәрәғәләринин өдәнилмәсинә вахтындан үч ил әввәл башланмасы хејли көмәк етмишди. Сов.ИКП XXIV гурултајынын ғәбул етдији «партијанын сјаәтинә вә халгын мәнафеинә тамамилә ујғун» [2, 46] олан бу тәдбириш һәјата кечирилмәси сајәсиндә 1974—1975-чи илләрдә Азәрбајҗан ССР-дә әһалијә 27 милјон манатдан чоһ пул верилмишди [15, 29. I. 76].

Фәһләләрлә кәндлиләрин иттифагынын мөһкәмләндирилмәсиндә тичарәт һәмишә мүһүм рол ојнамышдыр.

Азәрбајҗан Коммунист Партијасы вә республика һөкүмәти бешиллиқдә әһалијә тичарәт хидмәтини көкүндә јажшылашдырмағ үчүн хејли иш көрмүшдүләр. Шәһәр вә кәндләрдә чоһлу јени тичарәт мүәссисәләри ачылмыш онлар кадрларла мөһкәмләндирилмиш, мал дөвријјәси планларынын јеринә јетирилмәси, алычыларын тәләбатынын өдәнилмәси вә онлара

хидмәтин кејфијјәтинин јүксәдилмәси үчүн тичарәт ишчиләринин мәсулијјәти артырылмышды. 1971—1975-чи илләрдә республикада дөвләт вә кооператив тичарәтинин цәрәкәндә мал дөвријјәси 706 милјон манат артарағ 2757 милјон маната чатмышды. Һәр адамбашына көрә мал дөвријјәси 23 фаиз чоһалмышды [11, 252—255].

Кәнд әһалисинин палтар, ајағгабы, мәдәни-мәишәт маллары илә тәминаты хејли јажшылашмышды. Кәнддә истәһлак малларынын сатыш динамикасынын вә колхозчуларын бүдчәсинин тәһлили көстәрир ки, сәнајенин истәһсал етдији јени, узун мүддәт үчүн истифадә едилән мүасир малларын истәһлақы јүксәк сүрәтлә артмышды. Белә ки, Азәрбајҗанын кәндләриндә телевизор сатышы 1,5 дәфә, електрик тозсоранлары сатышы исә 2,8 дәфә чоһалмышды [16, 2. XI. 75].

Сәнајә маллары истәһлақындакы бу мејл колхозчуларын кәлиринин хәрчләнмәсинин үмуми структурундакы дәјишикликләрдә дә өз ифадәсини тапыр. 1965 вә 1974-чү илләрдә ССРИ-дә колхозчу аиләләринин хәрчләринин структурунда јемәјә пул вә саитинин 45,2 вә 37,2 фаизи, сәнајә малларынын әлдә едилмәсинә 19,9 вә 22,8 фаизи, мәдәни-мәишәт хидмәти илә бирликдә исә 22,4 вә 25,8 фаиз сәрф олунмушду [12, 606]. Палтар вә хусусилә мүасир мәишәт әшјаларынын истәһлақы чәһәтдән кәнд сакинләри шәһәрлиләрдән һәлә хејли јери галырлар.

Кәнд әһалисинин мәнзил шәраитини јажшылашдырмағ вә ону шәһәр әһалисинин мәнзил шәраитинә јажшылашдырмағ һағгында Сов.ИКП XXIV гурултајынын мүәјјән етдији програмын јеринә јетирилмәси саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдү. 1971—1975-чи илләрдә кәнд јерләриндә 2593 мин квадрат метр саһәси олан јашајыш евләри тикилмишди ки, бунун 58,4 фаизи колхозларын, колхозчуларын вә кәнд зијалыларынын пажына дүшүрдү. Лакин фәһләләр, гуллуғчулар, колхозчулар, колхозлар вә кәнд зијалылары тәрәфиндән фәрди

тикилән евләрин саһәси 1966—1970-чи илләрдәкиә нисбәтән 1 милјон квадрат метр азалмышды [10, 268]. Бунә әсас сәбәб кәнд әһалисинин шәһәрә ахыны, перспективсиз јашајыш мәнтәғәләриндә јени евләрин тикилмәсинин гадаған едилмәси олмушдур.

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә фәһлә синфи, колхозчу кәндлиләр вә зијалылар арасында мәдәни фәргләрин арадан галдырылмасынын сәмәрәли просеси баш верир. Кәндлиләрин үмуми тәһсил сәвијјәси сүрәтлә фәһлә синфинин үмуми тәһсил сәвијјәсинә јажынлашыр. Бу, Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти тәрәфиндән кәнддә һәјата кечирилмиш дәрин ичтимаи-иғтисади вә мәдәни дәјишикликләрин нәтичәсидир.

«Кәнд үмумтәһсил мәктәбләринин иш шәраитинин даһа да јажшылашдырылмасы тәдбирләри һағгында» Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин 1973-чү ил 2 ијул тарихли ғәраы [9, 750—757] фәһлә синфи илә колхозчу кәндлиләрин мәдәни-техники сәвијјәсиндәки мөвчуд фәргләрин силинмәсини тезләшдирмәк вәзифәсинин һәллинә јөнәлдилмишди.

1971—1975-чи илләрдә мәктәб тикинтисинә дөвләтин вә колхозларын ајырдығлары вәсаит һесабына Азәрбајҗан ССР-ин кәнд јерләриндә мәктәб шәбәкәси хејли инкишаф етмишди. Дөвләт вә кооператив мүәссисәләри вә тәшкилатлары тәрәфиндән 65,7 мин шакирд јери олан 146, колхозлар тәрәфиндән исә 30,9 мин шакирд јери олан 203 үмумтәһсил мәктәб бинасы тикилмишди [10, 272, 273].

1975-чи илин сентјабрындан Азәрбајҗанда бүтүн нөвләр үзрә олан 4618 мәктәбдән 3472-си (75,1 фаизи), онларда охујан 1656,3 мин нәфәр шакирддән исә 863,2 мин нәфәри (52,1 фаизи) кәнд јерләриндә иди [10, 252] (һесабламалар мүәллифиндир). Тәлимин мәркәзләшдирилмәси әсасында мәктәб шәбәкәләринин тәзәләнмәси вә тәкмилләшдирилмәси илә әлағәдар оларағ бешиллиқдә республиканын кәнд јерләриндә күндүз үмумтәһсил мәктәбләринин сајы 6,6 фаиз азалмышды [10, 357] (һесаблама мүәллифиндир). Бир чоһ ибтидағ

синиф шакирдлери сәккизиллик вә интернатлары олан орта мәктәпләрә көчүрүлмүшдүләр.

Кәндә үмүмтәһсил мәктәпләринин тәркибиндә баш верән кәмијјәт вә кәјфијјәт дәјишикликләри ичбари орта тәһсилә кечилмәсинә шәраит јаратмыш, кәндли кәнчләрин сәккизиллик вә орта тәһсил алмалары, сечдикләри пешә вә ихтисаслар үзрә өз тәһсилләринин давам етдирмәләри үчүн кениш имканлар ачмышды.

Кәнд әмәкчиләринин һәјат вә мәишәт шәраитинин коммунизм әсаслары үзәриндә јенидән гурулмасы уғрунда апарылан мүбаризәдә, мәдәнијјәт очаглары бөјүк рол ојнајырлар.

Доггузунчу бешилликлә партија вә совет органлары кәндә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн чох иш көрмүшдүләр. Мәдәни-маариф очаглары үчүн биналар тикитиси әсасән дәвләт вә колхозларын вәсаити илә һәјата кечирилмишди. Үмүмијјәтлә, беш ил әрзиндә дәвләт вә кооператив мүәссисәләри вә тәшкилатлары, һабелә колхозлар тәрәфиндән Азәрбајҗан ССР-дә тәҗрибән 35 мин јерлик, о чүмләдән колхозларын вәсаити һесабына 22,6 мин јерлик мәдәни-маариф очаглары тикилмишди [17].

Нәтичәдә кәнд јерләриндә мәдәни-маариф мүәссисәләринин сајы хејли артмышды. 1971—1975-чи илләрдә республикада шәһәр әһалисинин сајы кәнд әһалисинин сајындан чох олдуғу һалда, кәнд јерләриндә күтләви کتابханаларын сајы 2375-дән 2916-ја, мувафиг олараг клубларын сајы исә 1770-дән 2423-ә чатмышды. Мәдәни маариф очагларынын шәбәкәси шәһәрдәкинә нисбәтән кәндләрдә сүрәтлә кенишләнмишди. Белә ки, шәһәрдә کتابханаларын сајы тәҗрибән 3 фаиз вә клубларын сајы 2 фаиз артдығы һалда, кәнд јерләриндә کتابханаларын сајы 22,7 фаиз вә клубларын сајы 37 фаиз чохалмышды. 1975-чи илдә бүтүн клуб мүәссисәләринин 86,3 фаизи вә күтләви کتابханаларын 83,8 фаизи кәнд јерләриндә иди [10, 382, 389] (һесабаһамалар мүәллифиндир).

Инди кәнд мәдәнијјәт очагларынын тикитиси меъмарлыг чәһәтдән дә хејли дәјишилмишди.

Өзүнү мәдәнијјәт биналарынын бүтүн бир комплекси кими кәстәрән, кино салонундан, کتابханадан, гираәт салонундан, театр сәһнәсиндән, дәрнәк ишләри үчүн отаглардан вә и. а. ибарәт олан ири мәдәнијјәт евләринин тикилмәсинә бөјүк диггәт јетирилир. Бу биналар меъмарлыг чәһәтдән кәндләри бәзәјирләр.

Кәндә мәдәни-маариф ишинин инкишафында фәһлә синфинин һамилик кәмәји мүһүм рол ојнајыр.

Кәндә мәдәни һамилијин тәзаһүрүнү Бакынын мүхтәлиф јарадычы коллективләринин, клубларынын вә диҗәр мәдәнијјәт мүәссисәләринин фәалијјәтиндә ајдын шәкилдә көрмәк олар. Филармонијанын концерт бригадалары тәкчә 1974-чү илдә рајонларда 1575 концерт вермишдиләр. Концертләрин чоху кәнд јерләриндә олмушду. Әмәкдар артист Јунис Агајевин рәһбәрлик етдији бригада пәмбыгчылыг рајонларында 144 дәфә чыхыш етмишди [14, 1975, № 1, 16].

Әбилов адына мәдәнијјәт евинин коллективи һәммин ил һамилик етдикләри Ағсу рајонунун кәндләриндә 22 концерт вә тамаша кәстәрмиш, колхоз клубларына мүхтәлиф мөвзуларда стендләр һазырламыш, халг чалғы алетләри ансамблына, драм коллективләринә, тикмә вә бичмә курсларына, мәдәнијјәт университетләринә методики вәсаит вермишди [18].

26 Бакы комиссары адына мәдәнијјәт сарајы Бәрдә рајонунун тәсәррүфатларыны һамилијә кәтүрмүшдү. Мәдәнијјәт евинин коллективинин Ч. Чаббарлы адына колхозда, «Москва», «Гырмазы Самух» вә диҗәр колхозларда һәр ил вердији концертләр пәмбыгчылар вә малдарлар тәрәфиндән севинчлә гаршыланырды [18].

М. Магомајев адына Азәрбајҗан Дәвләт Филармонијасынын, Әбилов адына мәдәнијјәт евинин, тибб ишчиләринин мәдәнијјәт евинин коллективләри 1974-чү илдә кәндә мәдәни һамилик кәмәјинин тәшкили уғрунда

јарышын галибләри олмушдулар [18].

Беләликлә, шәһәрин јарадычылыг коллективләри кәндин мәдәни һәјатында фәал иштирак едәрәк бурада мәдәнијјәтин инкишафы үчүн мәдәни-маариф мүәссисәләринә, мәдәнијјәт ишчиләринә хејли кәмәклик кәстәрмишдиләр.

Клублар вә мәдәнијјәт евләринин өзфәалијјәт дәрнәкләри, студијалары, мүһазирәчиләри, کتابханалары вә киногоурулары кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләриндә вә кәнд јашајыш мәнтәғәләриндә мәдәни-маариф ишинин вә мәдәни истирахәтин тәшкили сәһәсиндә хејли иш көрмүшдүләр. Тәкчә Азәрбајҗан ССР Мәдәнијјәт Назирлији системиндәки клуб биналарында бәднин өзфәалијјәт дәрнәкләринин сајы бешилликлә 3813-дән 6576-ја, онларын иштиракчыларынын сајы исә 57,3 мин нәфәрдән 93,5 мин нәфәр чатараг 63 фәиздән чох артмышды. 1975-чи илдә һәммин дәрнәкләрин 85,4 фәизи вә онларын иштиракчыларынын 81,6 фәизи кәнд јерләриндә иди (10 с. 382, 389—һесабаһамалар мүәллифиндир).

Колхозчуларын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәсини, онларын мәнәви тәләбатынын артмасыны, биликләрә даим бөјүк һәвәс кәстәрмәләрини китаба мунасибәтләриндә көрмәк олар. Биликләрин әвәзедилмәз мәнбәји олан китаб колхозчу кәндлиләрин мәнәви һәјатында лајигли јер тутур.

Мәтбуатын вә китабын миллионларын малы олмасы үчүн Коммунист Партијасы вә Совет дәвләти һәр чүр шәраит јаратмышдыр. Республикамызда гәзет, журнал вә китаб нәшри илдән-илә артыр, полиграфија сәнәјеси кетдикчә инкишаф едир вә кенишләнир.

Нәшр олуан китабларын сајына көрә өлкә дүңјада биринчи јер тутур. 1971—1975-чи илләрдә Азәрбајҗанда үмүми тиражы 60 миллион нүсхә 6252 (нәшр ваһиди) китаб үстә 159 миллион нүсхә 676 журнал вә башга дәври нәшрләр бурахылмышды. 1975-чи илдә иллик тиражы 519 миллион нүсхә олан 217 адда гәзет

нәшр едилмишди [10, 399—400].

«Коммунист», «Бакинскиј рабочиј», «Коммунист» (ермәничә), «Совет кәнди», «Вышка» вә диҗәр гәзетләрин, журналларын, телевизија вә радионун ишиндә башлыча истигамәт Азәрбајҗан зәһмәткешләрини Сов.ИКП XXIV гурултајы гәрарларыны мүвәффеҗијјәтлә јеринә јетирмәк уғрунда мүбаризә үчүн сәфәрбәрлијә алмагдан ибарәт олмушдур [4, 106].

Азәрбајҗанын шәһәр вә кәнд әһалиси минләрлә нүсхә мәркәзи гәзет вә журнал алырды.

Китабын јајылмасында, она охучу мәһәббәтинин артмасында китабханаларын хидмәти бөјүкдүр. Доғгузунчу бешилликлә کتابханаларын сајынын артмасы илә јанашы, онларын китаб вә дәври мәтбуат фонду да чохалмышды. Бешилликлә колхоз کتابханаларынын сајы 85-дән 155-ә, онларын китаб вә журнал фонду исә 203 мин нүсхәдән 345 мин нүсхәјә чатмышды [10, 383].

Китабханалардан кәнд әһалисинин бөјүк әксәријјәти истифадә едирди. Бешилләрдә кәнд کتابханаларында охучуларын сајы 199,1 мин нәфәр артараг, 1975-чи илдә 1050,3 мин нәфәрә чатмышды. Охучулар верилән китабларын сајы 1970-чи илдәкинә нисбәтән 1975-чи илдә 10 фәиз чохалмышды [10, 388] (һесабаһамалар мүәллифиндир).

Халг күтләләринин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә, онларын сәјәси тәрбијјәсиндә, фәһлә синфи илә колхозчу кәндлиләрин мәдәни сәвијјәсинин бир-биринә јахынлашдырылмасында радио, телевизија вә кино мүһүм рол ојнајыр. Азәрбајҗан ССР-ин кәнд јерләриндә 1970—1975-чи илләрдә киногоуруларынын сајы 1356-дан 1488-ә чатараг, 9,7 фәиз артмышды [10, 396]. Шәһәрдә мүҗәрисәдә кәнд јерләриндә киноја баханларын сајынын инкишафында хејли ирәлиләјиш олмушду. Бешилликлә кәндә онларын орта иллик артымы 13,4 фәиз олдуғу һалда, шәһәрдә 2,3 фәиз азалмышды. Лакин бир илдә һәр тамашачынын бахдығы кино сәансларынын сајы чәһәтдән

кәнд эһалиси шәһәр эһалисиндән ики дәфәдән чох кери галырды [10, 396] (һесабламалар мүүллифиндир).

Шәһәр эһалиси илә мугажисәдә кәнд эһалисинин рифаһынын вә мәдәнијјәтинин сәвијјәсини јүксәддилмәси саһәсиндә онунчу бешилликдә јени мүүвәфғәијјәтләр әлдә едилмиш олса да, лакин һәлә һәлл олунмамыш проблемләр чохдур. Она кәрә дә «1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин итисади вә сәснал инкишафынын әсас истигамәтләри»ндә колхозчу кәндиләрин рифаһынын вә мәдәни-мәншәт шәраитинин даһа да јажшылашдырылмасына мүүһүм диггәт јетирилмишдир. Он биринчи бешилликдә

Әдәбијјат

1. «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы». Бақы, 1977.
2. «Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары». Бақы, 1971.
3. «Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары». Бақы, 1976.
4. «Азәрбајҹан Коммунист Партијасынын XXIX гурултајынын материаллары». Бақы, 1976.
5. **БРЕЖНЕВ Л. И.** Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVI гурултајына Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын даһили вә хариҹи сисәсәт саһәсиндә вәзифәләри. Сов.ИКП XXVI гурултајында мәрүзә. 1981-чи ил 23 феврал. «Коммунист», 24 феврал 1981-чи ил.
6. **ТИХОНОВ Н. А.** 1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин итисади вә сәснал инкишафынын әсас истигамәтләри. Сов.ИКП XXVI гурултајында мәрүзә. 1981-чи ил 27 феврал. «Коммунист», 28 феврал 1981-чи ил.
7. **ӘЛИЈЕВ Н. Ә.** Азәрбајҹан Коммунист Партијасынын XXIX гурултајына Азәрбајҹан КП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мәрүзәси. Бақы, 1976.

Ш. Г. Керимов

РОЛЬ ПОВЫШЕНИЯ МАТЕРИАЛЬНОГО И КУЛЬТУРНОГО УРОВНЯ КРЕСТЬЯНСТВА В УКРЕПЛЕНИИ СОЮЗА РАБОЧИХ И КРЕСТЬЯН (1971—1975 годы)

В условиях развитого социализма в СССР происходит интенсивный процесс сближения всех классов и социальных прослоек. В программе КПСС подчеркивается, что при коммунизме не будет классов, исчезнут социально-экономические и культурно-бытовые различия между городом и деревней. По бытовым условиям, степени благосостояния деревня поднимается до уровня города. На осуществление этих программных положений направлена и социальная политика Коммунистической партии.

В этом направлении определенная работа была проделана в годы девятой пятилетки в стране в целом, в том числе в Азербайджане.

Фәһлә вә гуллуғчуларын орта ајлығ әмәк һағғы 13—16 фәиз, колхозчуларын әмәк һағғынын өдәнилмәси исә 20—22 фәиз артачағдыр. Беш ил әрзиндә өлкәдә 530—540 милјон квадрат метр мәнзил саһәси тикилиб истифадәјә вериләчәкдир. [6]. Кәнддә мәдәнијјәтин јүксәддилмәси үчүн мүүһүм тәдбирләр һәјата кечириләчәкдир.

Он биринчи бешиллијин сәснал програмынын һәјата кечирилмәси кәнд эһалиси илә шәһәр эһалисинин, фәһлә синфи илә колхозчу кәндиләрин мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәләрини бир-биринә даһа да јажшылашдырағ, онларын иттифағынын кетдикчә мөһкәмләдәчәкдир.

8. Азербайджан в цифрах в 1974 году.
9. Завота партии и правительства о благо народа». Сәһәдләр куллијјаты (октябр 1964-чу ил 1973). М., 1974.
10. Иллик статистик куллијјат. М., 1975.
11. «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1975 году».
12. «Народное хозяйство СССР в 1974 году. Иллик статистик куллијјаты. Бақы, 1976.
13. Садыгов М. М. Преодоление социально-экономических различий между городом и деревней. Журнал «Мәдәни-маариф иши».
14. «Коммунист» гәзәти.
15. «Бакинский рабочий» гәзәти.
16. «Азәрбајҹан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин чарн архиви». Мәдәни-маариф мүүссисәләри идарәсинин 1971—1975-чи илләрдә даир материаллары.
17. «Азәрбајҹан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин чарн архиви». Мәдәни-маариф мүүссисәләри идарәсинин 1974-чу илә даир материаллары.

В выравнивании уровня оплаты труда рабочего класса и колхозного крестьянства важное значение имели такие мероприятия как гарантийная оплата труда колхозников, снижение цен строительных материалов для колхозов, их кредитование, освобождение от подоходных налогов нерентабельных колхозов и т. д. С каждым годом увеличивалась выплата колхозникам из общественных фондов потребления, в результате чего их реальные доходы увеличивались. Существенные сдвиги были достигнуты в сближении культурного уровня рабочих и колхозников. Большое значение в этом имело культурное шефство города над деревней.

С. А. КУРБАНОВА

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАКИНСКОГО СОВЕТА В ОБЛАСТИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И ПОВЫШЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО УРОВНЯ ТРУДЯЩИХСЯ (1920—1925 годы)

Более чем шестидесятилетний опыт существования Советской власти неопровержимо доказал великую жизнеспособность ленинского учения о Советском государстве. «Советская власть, — писал В. И. Ленин, — есть путь к социализму, найденный массами трудящихся и потому — верный, и потому — непобедимый» [1, 239]. Советы сыграли выдающуюся роль в закреплении победы революции и осуществлении коренных социалистических преобразований.

С окончанием гражданской войны и иностранной интервенции, наряду с напряженной борьбой за восстановление народного хозяйства, перед Коммунистической партией и Советами встала важнейшая задача — улучшить материально-бытовые условия и поднять культурный уровень трудящихся. Перед Бакинским Советом с первых же дней его образования стояли такие задачи, как развертывание школьной сети для населения, расширение медико-санитарного обслуживания трудящихся масс, сооружение коммунальных предприятий, форсирование жилищного строительства, благоустройство города и др.

Целью данной статьи является показ вклада Бакинского Совета в развитие здравоохранения и повышения культурного уровня трудящихся г. Баку и его промыслово-заводского района в годы восстановления народного хозяйства. В имеющихся в нашей исторической литературе работах данные вопросы рассматривались в масштабе всей республики [2]. Однако специальных исследований, посвященных деятельности Бакинского Совета в этой области в рассматриваемый период, до сих пор не имелось. Это и

побудило автора написать данную статью.

Коммунистическая партия Азербайджана и правительство с первых дней победы революции приняли решительные меры для преодоления культурной отсталости. Большой удельный вес неграмотного населения Баку, его многонациональный состав и необходимость создания школ для обучения детей различных национальностей приводили к трудностям в решении задач по ликвидации неграмотности, развития науки и культуры. Достаточно отметить, что в Бакинской губернии на 1000 чел. было 13 грамотных, а среди женщин — на 1000 чел. только 1 грамотная [3, 26].

В начале мая 1920 г. был организован Народный комиссариат просвещения во главе с Д. Буннатибаде. Организация и руководство всем делом народного просвещения в г. Баку, его районах и в уезде осуществлялись Бакинским отделом народного образования. Являясь органом Бакинского исполкома, БОНО в то же время подчинялось отделу общего контроля и руководству Наркомпроса [4, 130]. БОНО имело следующие подотделы: общий, управления социального воспитания (школьное и дошкольное воспитание), политического просвещения (агитация, библиотечное дело и ликвидация неграмотности), профессионально-технического образования (по подготовке работников различных специальностей и квалифицированных рабочих) [5].

Не сразу удалось наладить работу БОНО. Бакинский Совет делал первые шаги в области образования и развертывания культурно-просветительной работы в обстановке голода и

разрухи. В июне 1921 г. для обследования БОНО была выделена специальная комиссия [6, 8]. Она отметила слабую работу отдела, отсутствие достаточного числа учительских кадров, необходимых учебных пособий, школьных помещений в городе и его районах. 27 августа 1921 г. Совет, заслушав доклад заведующего БОНО Бляхина, признал дело народного образования делом первостепенной важности [6, 21].

Несмотря на огромные финансовые затруднения, Бакинский Совет стремился максимально выделить средства на организацию и проведение культурных мероприятий. В 1924/25 гг. расходы по народному образованию на душу населения составляли в городе 8 р. 37 к., в районах Баку — 12 р. 70 к., по уезду — 4 р. 90 к. [7, 10].

Бюджет БОНО в 1923/24 гг. составлял 33% всего бюджета Бакинского Совета, а в 1924/25 гг. — 35% (6934 550 руб. из 19 813 тыс. руб. [8, 35]).

Важной задачей культурного строительства являлась ликвидация массовой неграмотности. БОНО внесло свою лепту в развернувшуюся работу по организации курсов и школ грамоты. В изучаемый период БОНО вело широкую кампанию за ликвидацию неграмотности. Рабочим представлялись льготы, обучающиеся освобождались на 2 часа от работы на предприятиях [9, 70]. БОНО велась работа по привлечению в ликбезы женщин-азербайджанок. Первый выпуск окончили 33 азербайджанки в середине 1922 г. В 1924/25 гг. в Баку и Бакинском уезде из общего числа окончивших школы и курсы по ликбезу 11 141 чел. было 1337 женщин, из них 437 азербайджанок [9, 70]. В изучаемый период через пункты ликбезов в Баку и Бакинском уезде ликвидировали свою неграмотность 25 648 чел. [10, 28; 3, 65] и в этом немалая заслуга БОНО.

Немаловажную роль в приобщении широких масс трудящихся к просвещению, в воспитании строителей нового, социалистического общества

сыграли советские школы. Уже в первые годы Советской власти закладывались основы новой трудовой школы. Школы были организационно перестроены и стали доступными для широких трудящихся масс. Бакинский Совет активно участвовал в проведении Недель помощи школ, которые сыграли немалую роль в строительстве школ.

Совет постановил обязать свои отделы и подведомственные учреждения производить в течение Недели помощи школе и детскому дому 2% отчисления со всех счетов и договоров в пользу школы и детского дома [11]. Под руководством БОНО проводился ремонт помещений, снабжение школ учебными пособиями и принадлежностями. Например, в Батуме была закуплена партия школьных принадлежностей и распределена по школам [10, 32].

Нехватка на первом этапе достаточного количества школьных помещений привела к трехсменному обучению в школах. Она была упразднена лишь в конце 1922 г. и то в школах I ступени [12, 88]. Окончательную ликвидацию трехсменного обучения констатировала XII общebaкинская конференция [13, 8].

В связи с введением новой экономической политики усилилась тенденция к учреждению частных школ, что могло нанести удар массовым советским школам. О вреде распространявшихся частных школ говорилось на XI общebaкинской конференции АКП(б) [14, 17]. 5 марта 1922 г. Наркомпрос Азербайджанской ССР постановил запретить открытие культурно-просветительных учреждений в Баку, его районах и Бакинском уезде без санкции БОНО [15, 53—54], а 17 марта 1924 г. Бакинский Совет издал постановление об обязательной ликвидации в двухнедельный срок на территории Баку и его районов всех частных школ и детских садов [16, 172].

Школьный подотдел БОНО занялся строительством новых школ в промыслово-заводских районах и Бакинском уезде. В 1923—24 уч. г. в про-

мыслово-заводских районах Баку насчитывалось 67 школ I ступени, в которых обучались 14 942 учащихся. Из них 29 школ были азербайджанские, в них обучалось 3511 учащихся [17, 46]. Число учащихся в школах I ступени промыслово-заводских районов Баку к середине 1925 г. увеличилось до 16 393, в том числе русских — 11 485, азербайджанцев — 4 033, армян — 562, других национальностей — 513. Школ II ступени было всего 7, в них обучалось 1512 учащихся, из них 70 азербайджанцев [17, 47].

Росло число школ в Бакинском уезде. Население уезда к концу исследуемого периода составляло 69 442 чел., тогда как население г. Баку и его промыслово-заводских районов — 382 068 чел. [18, 1]. Если в 1923/24 уч. г. в Бакинском уезде насчитывалась 51 школа I ступени, то в 1924/25 уч. г. их стало 61. Соответственно увеличилось число обучающихся в них с 3744 до 4959 учащихся. Среди обучающихся было 3819 азербайджанцев, 331 — русский, 809 — других национальностей [17, 50].

В изучаемый период шло развитие сети школ и увеличение учащихся в них. Особенно быстро развивалась школа I ступени. За период с апреля 1920 по май 1923 г. в Баку и Бакинском уезде функционировало 169 школ I ступени, в которых обучался 75 961 учащийся, II ступени — 20 школ с числом обучающихся 4984 [19, 8].

В 1924/25 уч. г. в ведении БОНО было 188 школ I ступени, в том числе 105 азербайджанских, 59 русских, 12 армянских и 12 национальных меньшинств (грузинская, еврейская, поволжских татар и др.) с числом учащихся 42 671 и 26 школ II ступени с числом учащихся 6099, в том числе 16 русских, 9 — азербайджанских, 1 армянская [20, 57, 59].

Большое внимание уделялось превращению в жизнь программного решения партии об обучении учащихся на родном языке. За эти годы увеличилось число учащихся азербайджанцев. В 1921/22 уч. г. в школах I и II

ступени их было 9857 [37, 31], а в 1924/25 — 20 090 чел. [20, 59].

На заседаниях Бакинского Совета 23 июня 1925 г. и 16 октября 1925 г. была одобрена деятельность БОНО и предложено обратить внимание на укрепление существующих школ и политико-просветительных учреждений [21], было также решено развернуть еще шире работу среди женщин и красноармейцев [22].

Большое внимание БОНО уделяло работникам просвещения, неоднократно поднимался вопрос о повышении зарплаты учителям. Постепенно налаживалась регулярная выплата жалованья, повышалась зарплата учителей. Поввысилась зарплата у учителей школ II ступени, учителей промыслово-заводских районов и Бакинского уезда [10, 33; 23, 76]. Проводилась работа по поднятию квалификации работников просвещения. Для этой цели организовывались учительские кружки физиков, математиков, историков и т. д. [12, 88]. Учителя привлекались в работу во внешкольные секции при Доме просвещения [24, 74]. Для поднятия квалификации всех учителей был образован трехгодичный институт (БИНО). БОНО предложило всем учителям, не имеющим специального педагогического образования, поступать в этот институт [25, 55]. В первый год обучения было открыто педагогическое отделение, в котором было 507 слушателей, половина из них были учителя из промыслово-заводских районов Баку и Бакинского уезда [23, 77].

Несмотря на большие материальные затруднения, Бакинский Совет прилагал усилия для нормальной деятельности вузов и рабфаков. В университете и политехникуме, а также на рабфаках Бакинский Совет имел своих стипендиатов [26]. В апреле 1925 г. Бакинский Совет был избран членом Совета Азербайджанского общества помощи пролетарскому студенчеству [27].

Одновременно с открытием многочисленных школ и курсов по ликвидации неграмотности началась работа по созданию сети культурно-просвети-

тельных учреждений. На необходимость создания широкой сети клубов, библиотек, изб-читален указывалось в решении II съезда АКП(б) [28, 27]. Все культурно-просветительные учреждения Баку и Бакинского уезда были сосредоточены в руках Бакинского Совета. Без санкции БОНО запрещалось открытие в г. Баку культурно-просветительных учреждений [29, 16].

За годы восстановления народного хозяйства возросла сеть библиотек. До установления Советской власти в Баку функционировало всего лишь 5—6 библиотек [30, 32]. Библиотечная секция БОНО развернула большую работу в этой области. К ноябрю 1921 г. в городе функционировали 24 библиотеки-читальни, а в его промыслово-заводских районах и уезде — 21. В них было 29 600 читателей, из них 3552 азербайджанца [10, 30]. На заседании Совета 24 июня 1922 г. была одобрена деятельность БОНО, особенно подчеркивалась хорошая работа библиотечной секции [31]. Впоследствии БОНО было передан ряд библиотек Союзу горняков. В результате число библиотек сократилось. В 1923 г. в городе стало 16 библиотек-читален, в районах и уезде — 24. Однако следует отметить, что число читателей увеличилось до 35 713 (5300 азербайджанцев) [23, 80—81]. К концу исследуемого периода в городе, его районах и уезде функционировало 49 библиотек-читален и 2 читальни, из них в городе находилось 17 библиотек, в районах и уезде — 32. Число читателей увеличилось до 50 810 [20, 66].

Бакинским Советом особое внимание было обращено на деятельность клубов, которые вели большую культурно-просветительную и политико-воспитательную работу. К январю 1922 г. клубной секцией было зарегистрировано 36 клубов [10, 29]. Путем тщательного подбора сотрудников удалось упорядочить работу в большинстве клубов. На заседании Бакинского Совета 26 сентября 1923 г. говорилось о роли клубов, об усилении их деятельности [32]. Их всего в Баку и

его районах насчитывалось 8. Центральное место среди них занимал женский клуб им. Али Байрамова. Активное участие в его работе приняли известные общественные деятельницы республики — А. Султанова, Дж. Байрамова, А. Мусабекова, Х. Караева-Шабанова, М. Джафарова и др. Председатель клуба З. Азизбекова являлась членом Бакинского Совета [33]. Клуб имел три секции: просветительную, здравоохранения и производственную. Своей активной деятельностью также выделялись женские клубы в Балаханах и на Баиллове. При районных клубах имелись школы грамоты, кружки хоровые, драматические, кройки и шитья и т. д. [34, 72]. Одним из недочетов в работе районных клубов являлось отсутствие подготовленных работников.

Избы-читальни в то время были основными опорными пунктами всей политико-просветительной работы в деревне. Следует отметить, что в Бакинском уезде в изучаемый период, в отличие от других уездов Азербайджана, избы-читальни большого распространения не получили. К концу 1921 г. они были основаны лишь в сел. Кала, Тюркяны, Пиршаги, Бильгя [17, 54]. На 1 октября 1925 г. в Бакинском уезде функционировало только 6 изб-читален (5 из них азербайджанских) [20, 67]. Избы-читальни обслуживались центральными клубами. С конца 1924 г. ряд клубов в городе и районах был снят с бюджета БОНО и передан соответствующим союзам [20, 68]. К концу апреля 1925 г. в ведении клубной секции БОНО находился 21 клуб, из них 8 клубов женских, 6 крестьянских изб-читален, 4 клуба национальных меньшинств, 3 комсомольских [17, 53].

Большое внимание уделялось Бакинским Советом дошкольному воспитанию детей. Особо было обращено внимание на организацию детских домов для детей азербайджанцев. Политическое и организационное бюро ЦК АКП(б) 12 января 1921 г. поручили Бакинскому комитету через Бакинский Совет срочно предоставить помещения для детей [35, 332]. Дошкольный под-

отдел БОНО имел в своем ведении в конце 1921 г. 24 детских дома и Дом дошкольников — культурный центр для работников детских садов г. Баку и его районов [10, 34]. В доме дошкольников были организованы курсы для поднятия квалификации работников детских садов.

За годы голода в Поволжье произошел наплыв беспризорных детей и количество детских домов увеличилось до 36 с 3515 детьми [23, 78]. При обследовании БОНО контрольно-ревизионной комиссией выяснилось, что около 30% из общих расходов БОНО уходило на содержание детских домов [36, 73]. Коммунистической партией Азербайджана проводилась борьба с беспризорностью, большую роль в которой сыграли Недели по борьбе с беспризорностью. В результате принятых мер произошло сокращение детских домов. На 1925 год имелся 21 детский дом с 2554 детьми [37, 39]. В этих домах постепенно налаживалась учебная и воспитательная работа. Обучение происходило на трудовой базе, для чего организовывались мастерские. Осенью 1925 г. БОНО организовало детский городок (500 детей в Каменске Донской области [20, 63]). К этому периоду относится возникновение первых детских садов, число которых увеличивалось. Если на 1 января 1923 г. в Баку и Бакинском уезде было 14 детских садов на 806 детей, то 1 октября 1925 г. — 20 детских садов на 1234 детей [20, 64].

С установлением Советской власти в Азербайджане вопросы охраны здоровья трудящихся, организации бесплатной медицинской помощи населению были поставлены как важнейшие государственные мероприятия. Вскоре наряду с образованием Наркомздрава республики Азревком приступил к созданию местных отделов здравоохранения. Одним из первых отделов здравоохранения был сформирован в 1920 г. при Бакинском Совете [6, 9]. Городской отдел здравоохранения имел подотделы: лечебный, санитарно-эпидемический, охраны детства и материнства. В Положении о город-

ском отделе здравоохранения Бакинского Совета отмечалось, что «отдел ведает всем врачебно-санитарным делом в Баку и Бакуезде» [10, 68] и финансирует находящиеся в его ведении учреждения через районные Советы. В январе 1921 г. для более четкого налаживания взаимоотношений Горздрава с промыслово-заводским районом было принято «Положение о городском и районных здравотделах и их взаимоотношениях» [4, 130].

При горздравотделе, как и при Наркомздраве, имелась коллегия в составе председателя Цейтлиной и членов Кауфмана и Степанова. Позднее в состав коллегии вошел Нейштадт.

В годы восстановительного периода борьба с инфекционными заболеваниями была одной из важнейших задач органов здравоохранения.

Отсутствие достроенного водопровода, канализации, жилищный кризис сыграли свою роль в развитии эпидемических заболеваний в городе. Получили распространение такие заболевания как сыпной и возвратный тиф, холера, натуральная оспа и др. Только в декабре 1921 г. в городе и его промыслово-заводских районах было зарегистрировано 487 случаев сыпного тифа, 438 случаев возвратного тифа [10, 27]. Нависла угроза распространения эпидемий, стояла под угрозой срыва работа промышленных предприятий. Партийная организация города возглавила борьбу с эпидемией. В решении VII общебакинской партийной конференции (июнь 1921 г.) был обсужден вопрос эпидемического состояния города. В решении конференции указывалось, что «на борьбу с эпидемией должно быть обращено исключительное внимание всех рабочих организаций» [38, 38]. XII общебакинская конференция (июнь 1923 г.) в своих решениях потребовала проведения «самой серьезной борьбы с социальными болезнями (туберкулез и др.)» [39, 205]. В соответствии с этими решениями Бакинский Совет практически приступил к борьбе с социальными болезнями [23, 8—9].

За годы восстановления народного хозяйства Советом был издан ряд постановлений о мерах борьбы с эпидемиями оспы [36, 83], малярией [36, 155] и т. д. На основе этих постановлений были открыты прививочные пункты. Только за 1924—1925 гг. было сделано различных прививок по городу — 22 149, в районе — 19 728, в уезде — 1252 [20, 53].

Бакинским Советом был проведен ряд мероприятий для оздоровления города, устранения причин инфекционных заболеваний. В частности, Бакинский Совет проделал большую работу в области водоснабжения. Баку в прошлом был одним из городов, где постоянно ощущалась острая нужда в доброкачественной питьевой воде. Совет получил в свое ведение недостроенный Шолларский водопровод, который к тому же требовал капитального ремонта. Для предотвращения дальнейшего разрушения водопровода проводился капитальный и текущий ремонт, расширялась водопроводная сеть. Если в 1920 г. она протягивалась на 185 км, то в 1925 г. — 208 км [41, 47].

Росло потребление воды населением, расход воды увеличился с 295 682 тыс. ведер в 1920 г. до 427 136 380 ведер в 1925 г. [20, 41]. Следует отметить, что с ростом потребления воды снижалась ее стоимость. Был установлен пониженный тариф лечебных и культурно-просветительных учреждений.

Бакинским Советом было произведено специальное обследование городских водостоков, с конца 1922 г. начала работу комиссия по изучению состояния дела канализации в городе. Бакинский Совет выделил из своего бюджета в январе 1925 г. 300 тыс. руб. для начала работ [42]. 20 августа 1925 г. началась прокладка первой магистрали новой канализации [43].

Многое сделал Совет для улучшения жилищных условий рабочих. Значительное количество рабочих семей было переселено из подвальных помещений в благоустроенные квартиры [44]. Было развернуто жилищное строительство, усилен ремонт жилых

помещений. Бакинский Совет добился средней фактической нормы жилищной площади на человека в Баку и его районах — 10,46 кв. м [45, 22]. Это было значительным успехом. Проводились работы и по озеленению города. Так, площадь зеленых насаждений в исследуемый период увеличилась с 20,2 до 42,4 га [46, 103]. Удаление и обезвреживание нечистот было признано важнейшим делом. Очистка города была объявлена «боевой задачей» [47, 25], всем хозяйственным отделам поручалось выдавать требуемые материалы для нужд очистки города. В 1924 г. дело вывоза мусора было реорганизовано. Деревянные ящики были заменены металлическими с закрывающимися крышками. В 1924/25 хоз. г. впервые для вывоза мусора были использованы машины [41, 110]. В 1924—1925 гг. вывезено мусора 2031 228 пудов [48, 65]. Следует, однако, отметить, что обслуживание промыслово-заводских районов было еще не на должном уровне.

Состоявшийся в 1925 г. Всесоюзный водопроводный и санитарно-технический съезд признал «ценность и чрезвычайный интерес достижений Баку в деле очистки» [46, 106]. Было отмечено, что Баку является одним из первых городов в Союзе, перешедшим на усовершенствованную и механизированную систему вывоза мусора при сосредоточении всего дела в руках у отдела коммунального хозяйства.

Горздрав уделял большое внимание профилактической помощи населению, т. е. предупреждению болезней. До установления Советской власти такая помощь населению отсутствовала. К учреждениям профилактического характера относятся диспансеры, которые впервые организовывались в Баку в 1923 г. [37, 26]. Были открыты диспансеры для борьбы с туберкулезом и венерическими болезнями. В Фабрично-заводском и Ленинском районах были открыты обследовательские кабинеты по диспансеризации работников предприятий. Диспансеры обследовали условия труда и быта, жилищные условия, питание трудя-

щихся. Большое внимание было обращено на детей и подростков. Все дети школ подвергались медицинскому осмотру, брались на учет. В 1924 г. в Баку при больнице им. Семашко был создан Институт по изучению профзаболеваний [49, 44].

Горздравотдел Бакинского Совета в конце 1922 г. решил такой важный вопрос, как организация скорой помощи [12, 48]. Этот вопрос не мог разрешиться городской управой на протяжении 20 лет. За 1924—1925 гг. число выездов на дом достигло 18 572 [20, 52].

Горздрав Совета добился также больших успехов в деле решения стационарной помощи населению. Об этом убедительно свидетельствует увеличение числа больниц и больничных коек. В то время как в 1913 г. в Баку функционировали две больницы с общим числом коек 915 [50, 59]. В 1923 г. было 12 больниц на 1710 коек [23, 57], а уже к 1925 г. количество больниц увеличилось до 19 с общим числом коек более 3000 [51, 43]. Однако указанное количество лечебных заведений все еще было недостаточным, не удовлетворяло население, больницы были перегружены. В 1924—1925 гг. поступили в больницы Горздрава 50 941 чел., в том числе из города — 29 674, из промыслово-заводских районов 19 852 и Бакинского уезда — 1415 чел. [52, 194].

В изучаемый период выросло количество амбулаторных кабинетов с 51 в 1920 г. до 212 в 1925 г. [40, 130]. Только за январь — октябрь 1923 г. услугами амбулатории пользовались 583 473 больных [23, 58].

Большое внимание Горздравом было уделено охране материнства и младенчества. Ежегодно Бакинским Советом проводились Недели охраны материнства и младенчества. Средства, собранные при этом, использовались для открытия молочных кухонь, яслей и т. д. [53]. К учреждениям по охране детства и материнства относятся детские, женские консультации, молочные кухни, ясли и т. д.

Итак, в первые годы социалистического строительства Горздрав Бакинского Совета добился ряда успехов в

обеспечении населения бесплатной квалифицированной помощью. Была создана сеть больниц, амбулаторий, диспансеров, впервые были открыты учреждения по охране детства и материнства и таким образом были заложены основы дальнейшего развития здравоохранения. В 1923/24 хоз. г. расходы по здравоохранению составляли около 20% расходов всего бюджета Бакинского Совета [56, 25]. Развитие мероприятий по здравоохранению уменьшило смертность населения. Если в 1908—1912 гг. на 1000 жителей смертных случаев приходилось 23%, в 1918—1922 гг. — 31%, то в 1923—1927 гг. — 18,7% [54, 10].

К концу исследуемого периода рабочий класс пришел с замечательными успехами. В них была заложена большая организаторская работа Бакинского Совета. Руководствуясь указаниями партии и правительства, получая от них непосредственную помощь и поддержку, Бакинский Совет, несмотря на труднейшие условия, достиг определенных успехов в деле охраны здоровья трудящихся и поднятия культурного уровня масс. Конечно, чтобы окончательно изжить наследие прошлого, необходимо было еще сделать очень многое, но уже первые успехи были видны. Эта большая работа была продолжена и углублена Советом последующих созывов.

В условиях развитого социализма еще более повышается роль местных Советов в поднятии материального и культурного уровня трудящихся. В Отчетном докладе ЦК КПСС XXVI съезду Л. И. Брежнев подчеркнул: «Не снижая внимания к вопросам местного хозяйства, обслуживания населения, они вносят все больший вклад в обеспечение комплексного характера экономического и социального развития» [56, 87].

Созидательная деятельность Советов депутатов трудящихся всегда служила интересам народа, выполнению планов Коммунистической партии. В полной мере послужит она и делу претворения в жизнь величественных задач, поставленных XXVI съездом КПСС и XXX съездом КП Азербайджана.

- ¹ В. И. Ленин. Что такое Советская власть? ГСС, т. 38.
- ² Е. А. Токаревский. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921—1925 гг.). Баку, 1956; А. А. Халафов. История библиотечного дела в Советском Азербайджане (1920—1932 гг.) (на азерб. яз.). Баку, 1960; И. А. Исаяв. Социалистический Баку (1920—1940 гг.). Баку 1964 (на азерб. яз.); М. А. Ибрагимов. Здравоохранение Советского Азербайджана. М., 1967; Дж. Б. Гулиев. Под знаменем ленинской национальной политики. Баку, 1972; Т. А. Мусаяв. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1979, и др.
- ³ Т. А. Мусаяв. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1979.
- ⁴ Сборник важнейших постановлений и распоряжений Баксовета (с июля 1922 по июль 1923). Баку, 1923.
- ⁵ «Бакинский рабочий», 4 апреля 1923 г.
- ⁶ Отчет о деятельности Бакинского Совета 2 созыва (с 7 декабря 1920 года по 7 октября 1921 года). Баку, 1921.
- ⁷ «Красный Баку», 1925, № 1 (14).
- ⁸ Стенографический отчет XIV общебакинской конференции АКП(б). Б., 1925.
- ⁹ Краткий отчет Баксовета (апрель — июль 1922). Баку, 1922.
- ¹⁰ Краткий отчет Бакинского Совета 3 созыва за декабрь 1921 г. Баку, 1922.
- ¹¹ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, д. 54, л. 74.
- ¹² Краткий отчет Баксовета за октябрь — декабрь 1922 г. Баку, 1922.
- ¹³ Стенографический отчет XII общебакинской конференции АКП(б) (6—12 июня 1923). Баку, 1923.
- ¹⁴ XI общебакинская конференция Азербайджанской Коммунистической партии (большевиков). Резолюции и тезисы. Баку, 1922.
- ¹⁵ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР. Баку, 1922, № 3.
- ¹⁶ Сборник важнейших постановлений и распоряжений Бакинского Совета (с относящимися к ним декретами и положениями). Баку, 1925.
- ¹⁷ Краткий отчет о деятельности Баксовета (октябрь 1924 — апрель 1925). Баку, 1925.
- ¹⁸ Местный бюджет Бакинского Совета рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов на 1926/27 год. Баку, 1927.
- ¹⁹ Отчет Центрального Комитета Азербайджанской Коммунистической партии (большевиков) VI съезду АКП(б). Март 1923 — апрель 1924. Баку, 1924.
- ²⁰ Краткий отчет о деятельности Баксовета (с 1 октября 1924 г. по 1 октября 1925 г.). Баку, 1925.
- ²¹ «Бакинский рабочий», 25 июня 1925 г.
- ²² ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 379, оп. 3, д. 375, л. 7.
- ²³ Краткий отчет о деятельности Баксовета IV созыва (январь — октябрь 1923 г.). Баку, 1923.
- ²⁴ Краткий отчет Баксовета (январь — март 1923). Баку, 1923.
- ²⁵ Краткий отчет Баксовета (июль — октябрь 1922). Баку, 1922.
- ²⁶ «Заря Востока», 21 сентября 1922 г.
- ²⁷ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 411, оп. 5, д. 335, л. 39 об.
- ²⁸ Резолюция II съезда АКП(б). Баку, 1920.
- ²⁹ Сборник важнейших постановлений и распоряжений Баксовета с относящимися к ним декретами и положениями (ноябрь 1921 — июль 1922). Баку, 1922.
- ³⁰ «Красный Баку», 1924, № 1—2 (6—7).
- ³¹ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, д. 92, л. 40.
- ³² ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, д. 90, л. 63.
- ³³ «Заря Востока», 10 января 1925 г.
- ³⁴ Отчетные материалы VII съезду АКП(б). Баку, 1925.
- ³⁵ Дж. Б. Гулиев. Под знаменем ленинской национальной политики. Баку, 1972.
- ³⁶ Сборник важнейших постановлений и распоряжений Баксовета (январь 1924 г. по январь 1925 г.). Баку, 1925.
- ³⁷ Основные достижения Баксовета к десятилетию Октябрьской революции. Баку, 1927.
- ³⁸ VII общебакинская конференция АКП(б). Стеногр. отчет. Баку, 1922.
- ³⁹ XII общебакинская конференция АКП(б). Баку, 1923.
- ⁴⁰ Сборник важнейших постановлений и распоряжений Баксовета (с июля 1923 по январь 1924 г.). Баку, 1924.
- ⁴¹ Городское хозяйство Баку. Баку, 1931.
- ⁴² ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, д. 306, л. 8.
- ⁴³ «Заря Востока» 25 августа 1925 г.
- ⁴⁴ «Коммунист» (на русск. яз.), 14 ноября 1921 г.
- ⁴⁵ Резолюция XVII Бакинской партийной конференции (28 октября — 6 ноября 1924 г.). Баку, 1927 г.; «Заря Востока», 10 февраля 1925 г.
- ⁴⁶ Баксовет за 10 лет (1920—1930). Баку, 1930.
- ⁴⁷ Систематический сборник постановлений и распоряжений президиума Исполкома Бакинского Совета рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов (с 14 декабря 1920 г. по 18 апреля 1921 г.). Баку, 1921 г.
- ⁴⁸ Обзор деятельности правительства за 1925 и 1926 гг. Баку, 1927.
- ⁴⁹ «Красный Баку», 1924, № 3.
- ⁵⁰ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, д. 302.
- ⁵¹ «Красный Баку», 1925, № 4.
- ⁵² А. А. Андреев. Местное хозяйство и бюджет Бакинского Совета. Баку, 1929.

⁵³ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1933, оп. 1, д. 150, л. 41.

⁵⁴ Отчет Бакинского Совета в Президиуме ЦИК Союза ССР. Баку, 1929.

⁵⁵ Краткий отчет о деятельности Баксовета V созыва. Баку, 1924.

⁵⁶ А. И. Брежнев. Отчетный доклад Центрального Комитета КПСС XXVI съезду Коммунистической партии Советского Союза и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики. М., 1981.

С. А. Гурбанова

ЗӘҺМӘТКЕШЛӘРИН МӘДӘНИ СӘВИЈӘСИНІН ВӘ СӘНІЈӘ ХИДМӘТИНИН ЈУКСӘДЛИМӘСИ САҺӘСИНДӘ БАКЫ СОВЕТИНИН ФӘАЛИЈӘТИ (1920—1925-чи илләр)

Мәғаләдә Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында республикада халг тәсәрруфатынын бәрпасы илләриндә Бакы шәһәриндә онун сәнаје-завод районларында вә гәзаларында мәктәб гуручулуғунун кенишләндирилмәси халг күтәлләринин тәһсилә чәлә олунмасы јолу илә онларын савадсызлығыннын вә аэсавадлылығынын ләғв едилимәси кениш ишыгландырылмышдыр. Мүәллиф конкрет фактлар әса-

сында Бакыда вә Бакы әтрафы јашајыш мән-тәғәләриндә зәһмәткешләрә тибби-санитарија хидмәтинин артырылмасы саһәсиндә Бакы Советинин һәјатә кечирдији тәдбирләри әтрафлы тәдгиг етмиш вә белә бир нәтичә чыхармышдыр ки, көстәрилән дөврдә шәһәр абадлығынын хејли јакшылашдырылмасы, әһалијә сәһијә хидмәтинин јуксәдлимәси саһәсиндә мүһүм әһәмиј-јәгә малик олан бөјүк ишләр көрүлмүшдүр.

М. С. ГАСАНОВ

СОВЕТСКО-ФРАНЦУЗСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ЕВРОПЕЙСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ (1966—1971 годы)

Ведущая роль в борьбе за разрядку напряженности и укрепление мира в Европе принадлежит Советскому Союзу. СССР твердо и постоянно проводит политику, направленную на то, чтобы осуществить на Европейском континенте коренной поворот к разрядке. Среди достижений внешней политики Советского государства следует назвать успешные на протяжении последних лет отношения с Францией. Этому способствовал ряд факторов долговременного значения и в первую очередь настойчивая и последовательная борьба Советского государства за прочный мир и устранение опасности новой мировой войны, отсутствие спорных проблем между двумя странами, прочные традиции дружбы советского и французского народов.

Важную роль в осуществлении такого сдвига играет советско-французское сотрудничество. Выступая 15 декабря 1966 г. на заседании Совета НАТО, министр иностранных дел Франции Кув де Мюрвиль заявил: «Сохранение напряженности соответствует предположению, что Запад может с помощью военной силы вынудить Советский Союз принять западную точку зрения. С подобной идеей Франция не согласна. Именно поэтому она проводит политику ослабления напряженности между Западом и Востоком, начав с развития отношений с СССР» [1].

Встречи на высшем уровне стали традицией во взаимоотношениях двух стран со времени визита в СССР летом 1966 г. президента Шарля де Голля и состоявшихся в Москве переговоров советских руководителей с главой французского государства, ко-

торые завершились подписанием советско-французской декларации от 30 июня 1966 г. [2, 141—146]. Это открыло возможности для значительного продвижения вперед в деле укрепления отношений между обеими странами, прежде всего в политической области. СССР и Франция высказались в пользу усилий с целью установления «атмосферы разрядки между всеми странами Запада и Востока» [3, 29].

Франция первая на Западе признала необходимость вести дела с СССР и другими социалистическими странами на почве мирного сосуществования. Речь шла «прежде всего о европейской безопасности и германском вопросе... оба правительства согласны в том, чтобы считать, что проблемы Европы должны быть прежде всего рассмотрены в европейских рамках. Они высказались за то, чтобы государства континента прилагали усилия к созданию условий, необходимых для соглашений, которые, следует заключить, и, в частности чтобы была установлена атмосфера разрядки между всеми странами Запада и Востока, поскольку такая атмосфера благоприятствовала бы сближению и согласию между ними и, следовательно, рассмотрению и урегулированию возникающих проблем» [4, 298—304].

Новым серьезным вкладом в укрепление дружбы и сотрудничества между советским и французским народами, в дело сохранения мира в Европе и явился визит во Францию Председателя Совета Министров СССР А. Н. Косыгина (1—9 декабря 1966 г.). В принятом советско-французском заявлении [5] стороны под-

черкнули, что в их намерения входят как реализация всех положений декларации от 30 июня 1966 г., так и изыскания новых областей сотрудничества. В числе принципов, на которых, по мнению обеих сторон, должен устанавливаться прочный мир в Европе, впервые была названа территориальная целостность государств.

Хотя СССР и Франция принадлежат к различным социальным системам и их точки зрения, естественно, порой расходились, интересы обеих стран и интересы обеспечения безопасности в Европе в конечном счете властно диктовали и диктуют необходимость их сотрудничества. Выступая с Отчетным докладом ЦК КПСС на XXIII съезде партии, Л. И. Брежнев отметил: «Значительно улучшились наши отношения с Францией. Это положительное явление. Оно опирается на совпадение интересов обоих государств в ряде крупных международных вопросов, на давние традиции дружбы между нашими народами. Дальнейшее развитие советско-французских отношений может послужить важным элементом укрепления европейской безопасности» [6, 30].

В ходе обмена мнениями глав правительств было отмечено взаимопонимание сторон по таким важным проблемам европейской безопасности, как недопущение ФРГ к ядерному оружию, признание неизбежности послевоенных границ в Европе. Во Франции позиция по этим вопросам обозначилась четко. «Наша страна уже молчаливо признала нерушимость границы по Одру-Нейсе, — писала 12 декабря 1966 г. газета «Насьон». Она ясно выступила против всякого участия Германии в решении о применении атомного оружия» [7].

Кульминационным пунктом заявления в отношении европейских проблем явилось выдвинутое предложение о созыве «общеевропейского совещания для рассмотрения проблем безопасности в Европе и налаживания общеевропейского сотрудничества». «Мы намерены, — говорил А. Н. Косыгин, — и дальше развивать это сотрудни-

во, которое имеет большое значение для нормализации обстановки в Европе, для установления международного доверия» [8].

Таким образом, интенсивно протекавшее в 1966 г. укрепление сотрудничества между Францией и Советским Союзом представляло собой новый элемент, положительно воздействующий на нормализацию политического климата в Европе и во всем мире.

Существенным фактором нового этапа советско-французского сотрудничества может и должно быть объединение усилий Советского Союза и Франции с другими европейскими странами во имя того, чтобы Европа — один из важнейших центров мировой цивилизации — стала континентом плодотворного сотрудничества.

Активная роль Франции в деле упрочения европейской безопасности, улучшения отношений с СССР определилась ее стремлением освободиться от диктата США и принятыми ее решительными мерами в этом направлении. Суть принятых правящими кругами Франции в отношении НАТО решений сводилась к следующему. Французское правительство провело разграничение между Североатлантическим союзом, созданным по Вашингтонскому договору от 4 апреля 1949 г. и его военной организацией. Подтвердив дальнейшее участие Франции в Североатлантическом Союзе, де Голль в то же время считал, что новые условия не оправдывали участия Франции в НАТО. В связи с этим было решено осуществлять на французской территории «полный суверенитет», который нарушался постоянным присутствием союзных военных элементов или тем, как обычно использовалось ее воздушное пространство, отказаться от участия в объединенных штабах и не предоставлять более французские войска в распоряжение НАТО [9].

Более того, де Голль отметил опасность тесного военного союза с США в складывающейся тогда международной обстановке. «В то время, как расценивается перспектива возникновения мировой войны из-за Европы, — говорил де Голль, — возникают другие

конфликты, в других частях света. Эти конфликты в силу известной эскалации приобрели такой размах, что из-за этого может возникнуть мировой пожар. В этом случае Европа, стратегия которой в рамках НАТО является стратегией Америки, была бы автоматически втянута в войну, даже если бы она этого не желала. И это полностью относится к Франции, если бы включение ее территории, ее коммуникаций, части вооруженных сил, ряда ее воздушных баз, некоторых портов в военную систему под американским командованием продолжало бы существовать и дальше [10, 411]. Французский президент указывал на несовместимость политики независимости и участия в НАТО.

К 1 июля 1966 г. из-под командования НАТО были изъяты все французские войска, размещенные в Западной Германии, к 1 апреля 1967 г. была в основном завершена операция по переводу из Франции в другие страны блока натовских штабов и учреждений, в том числе и штаб-квартира Североатлантического союза. По мнению Франции, политика блоков не могла служить гарантией прогресса и безопасности европейских стран. И осознание этого факта ярче всего отразилось в решении Франции выйти из военной организации. Вместе с тем выход Франции из военной организации Североатлантического блока, несмотря на то, что Франция продолжала оставаться членом политического союза, а также сохраняла в некоторых областях сотрудничество с НАТО и по военной линии, является важным элементом европейской безопасности. Эта политика Франции ослабляет военно-стратегические позиции НАТО, главной силы противодействия процессу разрядки напряженности в Европе. Огромный территориальный массив, на который многие годы опиралось американо-натовское командование, перестал быть единым. Южноевропейский район деятельности НАТО оказался отделенным от центрально-европейского и североевропейского Австрией, Швейцарией и Францией. Осуществляемая Францией политика неучастия

в интегрированной военной организации Атлантического блока является примером, которому могут последовать другие участники НАТО, особенно в условиях дальнейшей разрядки напряженности под воздействием усилий СССР за европейскую безопасность. Такой курс не только открывал более широкие возможности для развития советско-французских отношений, но и в известном смысле даже предполагал новый подход французских правящих кругов к отношениям с Советским Союзом и другими социалистическими странами и последовательное развитие этих отношений. Не случайно мероприятия по выходу Франции из военной организации НАТО встретили столь резкое противодействие со стороны проатлантических сил как внутри Франции, так и за ее пределами, которые по сей день стремятся вернуть страну в НАТО и одновременно помешать развитию советско-французского сотрудничества. В частности, Вашингтон усилил связи с Бонном, надеясь не только закрепить свою гегемонию в НАТО, но и «изолировать» Париж. Особые надежды в этом плане он возлагал на создание многосторонних ядерных сил НАТО, которые, как заявил Госсекретарь США Раск, должны были «укрепить атлантическое партнерство» [11, 730].

Борьба СССР, братских социалистических стран и всех сил, стоящих на реалистических позициях, например Франции, за разрядку и безопасность в Европе вылилась прежде всего в борьбу за нерушимость границ европейских государств, сложившихся в результате второй мировой войны и послевоенного развития. И это стало одной из центральных тем советско-французских переговоров 1966 г.

Поворот к лучшему в советско-французских отношениях был одобрен Французской коммунистической партией. XVIII съезд ФКП в январе 1967 г. охарактеризовал «сближение между Францией и Советским Союзом», как «одно из ярких событий последнего периода» [12, 32].

Правительство Пятой республики, извлекая уроки из поражений своих

предшественников и стремясь вывести из тупика внешнюю политику страны, стало более реалистически оценивать международную обстановку. Именно поэтому Французская компартия сочла необходимым поддержать «все позитивные аспекты внешней политики Пятой республики, которые отвечают интересам Франции, идут в направлении независимости страны и мира» [13, 254].

После ухода генерала де Голля президент Французской республики Ж. Помпиду и его правительство продолжали придерживаться линии на развитие внеблоковой политики в Европе в соответствии с концепцией разрядки, согласия и сотрудничества между всеми европейскими странами. «Нашим интересам отвечает то, чтобы франко-советские отношения перешли от стадии разрядки и смело ориентировались на сотрудничество и согласие», — заявил министр национальной обороны Франции М. Дебре [14].

Нельзя, однако, не отметить, что эта линия, как и в прошлом, продолжает наталкиваться на противодействие сторонников политики «с позиции силы», ведущих подкоп под советско-французское сотрудничество и вынашивающих планы возрождения «холодной войны» в Европе. В обобщенном виде программа противников разрядки и сотрудничества в Европе была, в частности, изложена в пространственных статьях генерала Э. Комбо и публициста Р. Арона [15, 162—163]. Авторы обеих статей требовали возвращения Франции в лоно «военной интеграции» НАТО и создания в Атлантическом блоке «европейского ядра», обладающего атомным оружием.

Подвергая критике политику и взгляды представителей агрессивных империалистических кругов, Ж. Дени и Ж. Канапа, авторы известной книги «За Европу или против нее?», излагающей точку зрения французских коммунистов на проблему европейской безопасности, пишут: «По существу речь идет о выборе между двумя концепциями международных отношений — концепцией, которую отстаива-

ем мы и в основе которой лежат мирное сосуществование и сотрудничество, и концепцией, до сих пор служившей основой западной политики и делающей ставку на применение или угрозу применения оружия» [16, 163].

Активная и последовательная политика мира, проводимая странами социалистического сотрудничества, развеяла миф об угрозе с Востока, служившей оправданием для атлантической политики раскола Европы и создания «перевеса сил». Отнюдь не случайно в одном из документов французской организации «Движение за независимость Европы», где тон задают видные голлистские деятели, говорится: «Не может быть никакого решения европейских вопросов, а также определения европейской системы без участия Советского Союза» [17, 147].

Конечно в подходе к некоторым вопросам европейской безопасности у Советского Союза и Франции, имеющих разный общественный строй, налицо как совпадения, так и различия. Однако при стремлении обеих стран к упрочению мира и европейской безопасности воздействия факторов согласия и сотрудничества между ними значительно сильнее чем различия во взглядах на европейские проблемы. Совпадение национальных интересов Советского Союза и Франции, а также остальных европейских стран по коренным проблемам обеспечения безопасности нашего континента составляет прочную основу для сближения позиций. Как справедливо подчеркнул министр национальной обороны Франции М. Дебре, в европейских странах утверждается понимание того, что «Европа не должна стать театром новых конфликтов» и для достижения этого солидарность должна теперь одержать верх над разногласиями» [18, 1254].

Вместе с тем потребуется еще немало усилий, чтобы нейтрализовать и преодолеть сопротивление тех реакционных сил, которые хотели бы и дальше подогревать напряженность в отношениях между европейскими государствами, срывая тем самым решения проблемы европейской безопасности.

Важная роль принадлежит здесь советско-французскому сотрудничеству, обретающему в условиях решения исторической задачи Европейского континента — создания системы европейской безопасности — новые возможности, или, по образному выражению министра иностранных дел М. Шумана, «второе дыхание» [19].

Существование СССР и других социалистических стран, являющихся фактором первостепенного значения в мировой политике, создает новую, качественно иную ситуацию в международных отношениях, позволяющую любой стране, независимо от ее общественного строя, проводить самостоятельную политику. Широкие массы французского населения отстаивают идею общеевропейского мирного сотрудничества, особенно сближение с Советским Союзом. Этим объясняется тот факт, что «большая часть французского общественного мнения, — как отмечал французский историк М. Мурен, — с симпатией восприняла сближение с Москвой» [20, 354]. С созданием системы коллективной безопасности в Европе французский народ справедливо связывает свои надежды на развитие страны в таких условиях, которые застраховали бы Францию от возможности вовлечения, вопреки ее воле, в опустошительный военный конфликт.

С 9 по 13 октября 1969 г. в Советском Союзе с официальным визитом находился министр иностранных дел Франции М. Шуман. Как отмечалось в коммюнике [21, 201], во время встреч М. Шумана с советскими руководителями, «состоялся углубленный и полезный обмен мнениями о положении в мире и по основным международным проблемам, а также по проблемам дальнейшего развития советско-французского сотрудничества». Это внесло новый вклад в дело сотрудничества между обеими странами в духе, определенном совместной декларацией, принятой 30 июня 1966 г. в результате визита в СССР генерала де Голля.

Сотрудничество СССР и Франции, в силу их веса и влияния в европей-

ских делах неизбежно выходящее за рамки двусторонних отношений, способствует нормализации положения на всем континенте, закладыванию основ европейской безопасности. Имея в виду роль советско-французских отношений для судьбы мира в Европе, да и не только в Европе, президент Ж. Помпиду во время июньских переговоров с А. Громыко в Париже заявил о желании своего правительства «сделать из франко-советского сотрудничества не только средство развития наших двусторонних отношений, но и основной элемент стабильности и мира в Европе и значительный фактор мира во всем мире» [22].

Со своей стороны Советское правительство, действуя в духе советско-французской декларации, зафиксировавшей стремление обеих стран «согласовывать свои усилия в интересах мира и безопасности в Европе и во всем мире», естественно, учитывает позицию Франции по важнейшим проблемам европейской безопасности.

Консультации как форма уточнения взглядов друг друга, поисков сходных позиций и согласования, когда это возможно, взаимных усилий получили большое практическое развитие, дали весьма положительные результаты. Главным итогом переговоров Л. И. Брежнева и А. Н. Косыгина с президентом Франции Ж. Помпиду, проходивших в 1970 г., явилось подписание советско-французского протокола. В нем на основе обобщения практики политических консультаций между Советским Союзом и Францией были определены их цели, намечены пути и формы дальнейшего развития и углубления консультаций.

В протоколе было предусмотрено, что «в случае возникновения ситуаций, создающих, по мнению обеих сторон, угрозу миру, нарушение мира или вызывающих международную напряженность, правительства СССР и Франции будут незамедлительно вступать в контакт друг с другом с целью согласования своих позиций по всем аспектам таких ситуаций и мер, которые позволили бы справиться с такими ситуациями» [23, 175]. Было опре-

делено, что политические консультации будут охватывать развитие обстановки в Европе, содействие разрядке, сотрудничеству и укреплению безопасности на континенте, положение во всех районах мира, где ставится под угрозу международная безопасность, представляющие общий интерес проблемы, которые являются предметом многосторонних международных переговоров, в том числе рассматриваемых в Организации Объединенных Наций; любые другие вопросы, в отношении которых стороны могут признать полезным осуществлять обмен мнениями. В протоколе было обусловлено, что министры иностранных дел или специально назначенные в этих целях представители будут встречаться в принципе два раза в год, что в дальнейшем прочно вошло в практику советско-французских отношений.

СССР и Франция как великие державы — постоянные члены Совета Безопасности и как участники Потсдамского и других важнейших соглашений несут большую ответственность за положение дел на Европейском континенте и за поддержание мира во всем мире. Визит министра иностранных дел Франции Мориса Шумана в СССР [24, 39—40] был проведен в соответствии с Декларацией от 30 июня 1966 г., документами, принятыми 13 октября 1970 г. в результате переговоров Л. И. Брежнева и А. Н. Косыгина с президентом Франции Ж. Помпиду, имеет важное конструктивное значение.

Из сообщения о визите в СССР М. Шумана видно, что в ходе обмена мнениями были обсуждены основные международные проблемы, причем советской стороной было привлечено внимание к той важной программе внешнеполитических мер, которая была выдвинута на XXIV съезде КПСС.

Всесторонне были обсуждены европейские дела и в том числе вопросы, возникающие в связи с четырехсторонними соглашениями по Западному Берлину, а также меры по активизации подготовки общеевропейского совещания, обсуждение этих вопросов способствовало уяснению позиций

сторон в отношении переговоров по Западному Берлину и подтвердило заинтересованность СССР и Франции в более активном проведении подготовки к общеевропейскому совещанию.

Со своей стороны газета «Монд» в своем коммюнике, отмечая, что у французской стороны сложилось «явно благоприятное впечатление от обсуждения вопросов, связанных с четырехсторонними переговорами по Берлину, подчеркнула, что французская сторона не считает урегулирование этого вопроса «предварительным условием» для созыва общеевропейского совещания. Как писала «Монд», французская сторона согласна с тем, что «надо найти средства, чтобы ускорить созыв этой конференции» [25].

Франция, как и СССР, поддерживала предложения правительства Финляндии о подготовке к общеевропейскому совещанию путем проведения в Хельсинки подготовительных встреч представителей всех заинтересованных государств.

Депутат П. Годфруа сказал, что созыв общеевропейского совещания означал бы «начало нового возрождения Европы» [26]. Выступая в Кремле 6 октября 1970 г. президент Ж. Помпиду заявил: «Было бы полезно подвергнуть усилению европейской безопасности общему обсуждению, в котором участвовали бы все заинтересованные государства. Вот почему мы стоим за проект совещания, который был предложен вашей страной...» [27]. «Юманите» писала, если подлинный интерес к общеевропейскому совещанию, провозглашенный французским правительством вместе с СССР во франко-советских документах 1970 г. и, по-видимому, подтвержденный сегодня, повлечет за собой практические действия в этом направлении, то шансы на созыв общеевропейского совещания и на его успех станут очевидными. Ведь этот проект уже обрел поддержку не только социалистических стран, но также многочисленных правительств нейтральных стран и даже государств, связанных с Атлантическим договором» [28].

С обеих сторон отмечалось, что советско-французское сотрудничество крепнет и развивается. Всем понятно, что в Отчетном докладе ЦК КПСС на XXIV съезде партии, с которым выступил Генеральный секретарь ЦК Л. И. Брежнев, было сказано, что улучшение советско-французских отношений имело важные политические последствия для всего хода европейских дел, и была подчеркнута важность дальнейшего развития и углубления отношений между СССР и Францией [29, 48].

Франция явилась первой страной Запада, в которую был совершен официальный визит Генерального секретаря ЦК КПСС Л. И. Брежнева (25—30 октября 1971 г.). В ходе визита были разработаны принципы сотрудничества между СССР и Французской республикой [30, 176—178]. Этот документ стал основополагающим для советско-французских отношений. В этом документе зафиксированы положения, которыми оба государства руководствуются в своих действиях на международной арене, прежде всего в Европе и которые лежат в основе их политического сотрудничества.

Следовательно, с улучшением советско-французских отношений начался поворот к разрядке и миру в Европе,

к общему оздоровлению международного климата. Сотрудничество между двумя странами неразрывно связано с дружбой советского и французского народов, проверенной тяжкими испытаниями в решающие моменты истории, особенно в годы совместной борьбы против фашистской агрессии. Вместе с тем оно проникнуто политическим, государственным реализмом. Во главе своих взаимоотношений СССР и Франция, исходя из своих национальных интересов и ответственности за судьбы мира, поставили коренные проблемы безопасности в Европе и за ее пределами. И такие цели сотрудничества оказались созвучными велениям современной эпохи. Переговоры между высшими политическими руководителями Советского Союза и Франции позволили выработать такие основополагающие документы, как Декларация 1966 г., Протокол о политических консультациях 1970 г., Принципы сотрудничества 1971 г. и др. Эти контакты приняли характер регулярных встреч, в ходе которых, как было отмечено на XXVI съезде КПСС, «обширная система связей сложилась у нас с Францией. Поддерживается практически непрерывный политический диалог на различных уровнях...» [31].

Примечания

- ¹ «Le Monde», 17 décembre 1966 an.
- ² Советско-французская декларация. «Внешняя политика Советского Союза». Сборник документов, 1966.
- ³ Министерство иностранных дел СССР. Министерство иностранных дел французской Республики. Советско-французские отношения, 1965—1976 гг. Документы и материалы. Москва — Париж, Политиздат, 1976.
- ⁴ Советско-французское заявление. «Внешняя политика Советского Союза».
- ⁵ Там же.
- ⁶ Материалы XXIII съезда КПСС. М., 1966.
- ⁷ «Le Nation», 12 décembre 1966 an.
- ⁸ «Известия», 7 марта 1967 г.
- ⁹ «Le Monde», 25 mars 1966 an.
- ¹⁰ «L'année politique, économique, social et diplomatique en France, 1966», P., 1967.
- ¹¹ «The department of State Bulletin», vol. XL/X, Novem. 11, 1963.
- ¹² «Cahiers du Communisme», febr.—mars, 1967, Numero special.
- ¹³ «Revue de défense nationale», novem, juillet, 1970.
- ¹⁴ Там же. novembre 1968, avril 1970,

- ¹⁵ J. Denis et Kanapt. Pour ou contre l'Europe? P., 1969.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Waldeck Pochet. L'Avenir du Parti Communiste Français, P., 1969.
- ¹⁸ „Revue de defense national“ juillet, 1970.
- ¹⁹ „Le Monde“, 14 octob. 1969 an.
- ²⁰ M. Mourin. Les relations franco-sovietique (1917—1967), P., 1967.
- ²¹ Советско-французское коммюнике о пребывании в СССР министра иностранных дел Франции. «Внешняя политика Советского Союза».
- ²² „Le Monde“, 4 juin 1971 an.
- ²³ Советско-французский протокол. «Внешняя политика Советского Союза».
- ²⁴ Сообщение о визите в СССР министра иностранных дел Франции. «Внешняя политика Советского Союза». Сб. документов. М., 1971.
- ²⁵ „Le Monde“, 7 mai 1971 an.
- ²⁶ „Le Monde“, 3 juin 1970 an.
- ²⁷ «Правда», 7 октября 1970 г.
- ²⁸ „L'Humanite“, 6 mai 1971 an.

²⁹ XXIV съезд КПСС. 30 марта — 3 апреля 1971 г. Стеногр. отчет т. I. М., 1972.

³⁰ Принципы сотрудничества между СССР и Францией. «Внешняя политика Советского Союза». М., 1971.

³¹ Л. И. Брежнев. Отчет Центрального Комитета КПСС XXVI съезду Коммунистической партии Советского Союза и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики. «Правда», 24 февраля 1981 г.

М. С. Басенов

СОВЕТ-ФРАНСА МҮНАСИБЭТЛЭРИ ВЭ АВРОПА ТЭНЛҮКЭСИЗЛИЖИ (1966—1971- ЧИ ИЛЛЭР)

Мэгалэ Авропа тэнлүкэсизилижинин тэмнин едилмэсинэ элверишли тэсир едэн амилэ — Франса илэ мунасибэтлэрин жахшылашдырмасы угрунда ССРИ-нин мубаризэсинэ хэср олунмушдур. Совет дөвлэтинин сон иллэр эриндэ харичи сijasэтинин элдэ етдижи на-илижэтлэри сырасында Франса илэ мунасибэтлэрин жахшылашмасыны көстөрмэк олар. ССРИ вэ Франса мұхтэлиф ичтимаи системлэрэ мэнсуб олмаларына бахмажараг, хэр ики өлкөнүн манафежи Авропада тэнлүкэсизилижин тэмнин едилмэси манафежини, онларын эмэкдашлыг етмэсини тэлэб едир. Мэгалэ Сов.ИКП-нин XXIII вэ XXIV гурултажлары арасындакы дөврү эһатэ едир. Л. И. Брежнев жолдаш Сов.ИКП-нин XXIII гурултажында һесабат мэрүзэси илэ чыхыш едэрэк көстөрмишдир ки, Франса илэ мунасибэтлэр хежли дэрэчэдэ жахшылашмышдыр. Совет-Франса мунасибэтлэринин даһа да инкишафы Авропа тэнлүкэсизилижини мейкэмэлэтмэк үчүн эи мұһум амил ола билэрди. Совет Иттифагы вэ Франса арасында 1966-чы ил бэжэннамэси,

1970-чи ил сijasи мэслэхэтлэшмэлэр һаггында протокол, 1971-чи ил эмэкдашлыгын принсиплэри вэ саир һаггында мұһум сэнэдлэр ишлэниб һазырланмышдыр. Л. И. Брежневин Гэрб өлкэлэри арасында Франса сэфэр етдижи илк дөвлэт иди (25—30 октjабр 1971-чи ил). Л. И. Брежневин Сов.ИКП XXIV гурултажында һесабат мэрүзэсиндэ дежилрди ки, Совет-Франса мунасибэтлэринин жахшылашмасы бүтүн Авропа ишлэринин кедиши үчүн мұһум сijasи нэтичэлэр вермишдир.

Иш jазыларкэн Сов.ИКП-нин XXIII, XXIV, XXVI гурултажларынын материаллары, ССРИ-нин харичи сijasэт сэнэдлэри, Совет һөкүмэти рэһбэрлэринин нитг вэ мэрүзэлэриндэн мэнбэ кими истифада олунмушдур. Бэзи буржуа алимлэринин китаб вэ мэгалэлэриндэ тэнгиди сурэтдэ истифада олунмушдур. Нисбэтэн реал дүшүнэн буржуа хадим вэ алимлэринин эсэрлэринэ истиналар едилб, Франса Коммунист Партиjасынын материалларындан истифада олунмушдур.

Ч. М. МУСТАФАЈЕВ

АЗЕРБАЙҶАН-РУСИЈА ӘЛАГӘЛӘРИ ТАРИХИНДӘН
(XVIII әсрин 90-чы илләринин I јарысы)

XVIII әсрин 90-чы илләриндә һәлә дә ајры-ајры ханлығлардан ибарәт олан АзәрбајҶанын дахили сиюси вәзијәти, феодал-истеһсал мүнәсибәтләри ајры-ајры мүүллифләрин әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр, лакин бәзиләриндә бу мәсәлә барәдә мүүфәсәл [13], бәзиләриндә исә тәдғиг етдикләри проблемлә әләғәдар оларат өтәри мәлүмат верилмишдир. Лакин һәләлик АзәрбајҶан ханлығларынын Русија илә дипломатик әләғәләриндән һәртәрәfli бәһс едән мүстәғил елмитадғигат иши јаранмамышдыр. Кәкәмли АзәрбајҶан тарихчиси Н. Б. Абдуллајев «АзәрбајҶан XVIII әсрдә вә онун Русија илә гаршылығлы әләғәләр» адлы әсәриндә АзәрбајҶан-Русија мүнәсибәтләрини, чохлу архив материаллары әсасында, бәһс етдијимиз әсрин 90-чы илләринә гәдәр тәдғиг едир вә көстәрир ки, һәмин проблемин өјрәнилмәси јахын кәләчәјин ишидир [1, 4]. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мәғалә јазыларкән Н. Б. Абдуллајев тәрәфиндән топланмыш вә АзәрбајҶан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архивиндә сахланан архив материалларындан истифадә едилмишдир.

«XVIII әср АзәрбајҶан тарихиндән хүласәләр» адлы әсәриндә рус гошунларынын Шәрги Зағағзијаја јүрүшүндән бәһс едән В. Н. Левиатов, 90-чы илләрин I јарысында АзәрбајҶанда Русија тәмајүлүнүн күчләнмәсиндән јерли феодал һакимләрин Русија һимәјәсинә кечмәк үчүн апардығлары данышығлардан мәлүмат верәркән башлыча оларат чап олунмуш әдәбијатдан истифадә етмишдир. Демәк олар ки, мүүллиф бу вәдикәр мәсәләнин изаһында архив материалларына истинад етмәмишдир.

И. П. Петрушевски [21], О. П. Маркова [14] өз әсәрләриндә јери кәлдикчә XVIII әсрин 90-чы илләриндә АзәрбајҶан-Русија мүнәсибәтләриндән бәһс едирләр. АзәрбајҶан-Русија мүнәсибәтләри адларыны чәкдијимиз мүүллифләрин биләвәситә тәдғигат объект олмадығындан онларын вердикләри мәлүмат да долғун дејилдир.

«АзәрбајҶан тарихи»нин I чилдиндә 90-чы илләрин II јарысында АзәрбајҶан-Русија мүнәсибәтләриндән аз-чох мәлүмат верилрсә дә, 90-чы илләрин I јарысында бу мәсәлә һағғында демәк олар ки, һеч нә јазылмамышдыр [2]. Һалбуки һәмин дөврдә АзәрбајҶан ханлығларынын Русија илә мүнәсибәтләри даһа чидди характер дашыјырды.

XVIII әсрин сону АзәрбајҶан халғынын һәјатында ән мүрәккәб дөврләриндән бири олмушдур. Әсрләр боју Иран вә Түркия гәсбкарларынын зүлмүндән әзәб чәкән халғ тичарәтин өлкүнләшмәси, тәсәррүфат һәјатынын бәрбадлығы, өлкә дахилиндә күндән-күнә күчләнән феодал ара мұһарибәләри нәтичәсиндә демәк олар ки, тамамилә вар-јохдан чыхмышды. Бу дөврдә АзәрбајҶанда елә бир шәһәр јох иди ки, јәделли ишғалчыларын һүчүмүндән вә ја ганлы феодал ара вурушмаларындан хәтәр чәкмәсин [10, 30].

Бөјүк стратеги вә игтисади әһәмијјәтә малик олан АзәрбајҶан XVIII әсрин сонунчу рүбүндә Иран, Түркия вә Русија кими бөјүк дөвләтләрин мәнәфеләринин тоғушдугу дүјүн нөгтәсинә чеврилмишди. Өлкәдә вәһид дөвләтин олмамасы, ханлығлар арасында күндән-күнә аловланан ара мұһарибәләри һәмин дөвләтләрин АзәрбајҶаны элә кечирмәк чәһд-

ләрини даһа да асанлашдырырды. Мәһз елә буна көрә дә АзәрбајҶан ја керидә галмыш Иранын, ја да Түркиянин әсарәти алтына дүшә биләрдди. Белә бир ағыр вәзијјәтдә АзәрбајҶанын мүтәрәғги нүмәјәндәләри һәм веркиләрин топланмасында вә һәм дә идарә-мәһкәмә ишләринин јеринә јетирилмәсиндә нисбәтән мәһкәм гануналары олан Русија империясынын һимәјәси алтына кечмәји даһа үстүн тутурдулар. XVIII әсрин сонунда АзәрбајҶан артығ Русијаја бирләшмәк әрәфәсиндә иди. Өлкәдә Русијаја мејлин артмасы бу дөврдә өзүнү даһа габарығ шәкилдә көстәрирдди. Иран тәһлүкәси бу мејлин артмасыны хејли күчләндирдди.

Кәрим хан Зәндиң өлүмүндән сонра гачарлар тајфасынын башчысы Аға Мәһәммәд хан Иранда һакимият уғрунда мұбаризәдән галиб чыхдығдан сонра Зағағзијаны элә кәчирмәк үчүн тәдбир көрмәјә башлады [12, 251]. О, ејин заманда АзәрбајҶан ханлығларына вә Картли-Кахетија чарлығына фәрманлар көндәриб, онлардан табе олмағы вә буһуула әләғәдар оларат јахын адамларындан киров көндәрмәји тәләб етди. Әкс тәғдирдә онлары өлүм вә гарәтлә һәдәләјирди.

Белә бир ағыр шәрантдә АзәрбајҶан ханлары үмуми дүшмәнә гаршы биркә мұбаризә апармағданса, ајры-ајрылығда Аға Мәһәммәд ханын тәчавүзүндән јаха гуртармағ үчүн мұхтәлиф тәдбирләр көрүрдүләр. Бәзиләри онун јанына елчиләр көндәриб табе олдуғларыны билдирди, дикәрләри исә өзләрини мұдафиә етмәк үчүн һазырлығ көрүб көмәк үчүн Русија һөкүмәтинә мұрачиәт етдиләр [8, 10].

Губалы Фәтәли ханын Русија һимәјәсинә кечмәк сиюсәтинин ардычыл тәрәфдары олан онун вариси Әһмәд хан һәлә һакимиятнин илк дөврләриндә Русија илә мүнәсибәтләри гајдаја салмаға чалышырды. 1789-чу илин әввәлләриндә Шимали Гағғаздакы рус гошунларынын башкоманданы кенерал Текеллијә көндәрдији мәктубунда өзүнүн ханлығ тахтына чыхдығыны билдирән Әһмәд

хан табелијиндә олан вилајәтләрлә бирликдә Русија һимәјәсинә гәбул едилмәсини арзулајырды [16, 60]. Мәктубда ејин заманда көстәрилди ки, Русија дөвләтинин һимәјәсинә кечмәји һәмчинин, Бақы, Шамаһы, Губа вә Дәрбәнд ханлығларында јашајан тәбәәләр дә арзулајырлар. [16, 60]. Һәмин мәктубу кенерал Текеллијә Әһмәд ханын елчиси Чачы Ибраһим [16, 60] чатдырмыш вә һәлә Фәтәли хан тәрәфиндән Шимали Гағғазда Русија һимәјәсинә кечмәк үчүн данышығлар апармаға көндәрилмиш вә узун мүддәт рус гошунларынын дүшәркәсиндә јашајан Мирзә Садығ [17] илә бирликдә Губа ханлығынын Русија һимәјәсинә гәбул едилмәсинә чалышмышдыр.

Бу дөврдә Русија илә мұһарибә едән Түркия һөкүмәти дә Гағғазда өз нүфузуну мәһкәмләндирмәјә, һәлә Гағғаз халғларындан Русија әлејһинә апардығы мұһарибәдә бир мүттәғиг кими истифадә етмәјә чалышырды. 1790-чы илдә Түркия һөкүмәтинин Дағыстан феодалларына вә АзәрбајҶан ханларына көндәрдији мәктуб буну бир даһа сүбүт едир [11, 106]. Үмумијјәтлә Түркия һөкүмәти II Русија-Түркия мұһарибәси дөврүндә (1787—1791-чи илләр) дөфәләрлә бу мәғсәдлә Дағыстан феодаллары илә бирликдә АзәрбајҶан ханларына да мұрачиәт етмиш, мәғсәдләринә дини доң кејиндирәрәк онлары «кафирләрә» гаршы мұһарибәјә башламаға сөвг етмишдир. Лакин бу чәһдләрин һеч бири мұвәфғәјијәт газанмамышдыр. 1790-чы илдә дә белә олмушдур. Түркия султанындан алдығы мәктубу губалы Әһмәд хан Гағғаздакы рус гошунларынын башкоманданы кенерал-поручик Балменә көндәрди. О, өз мәктубунда Губа ханлығынын Русија һимәјәсинә кечмәк мәсәләсини сүрәтләндирмәји хаһиш едирди. Онун бу истәји јалныз хариҶи тәһлүкәнин күчләнмәси илә дејил, һәм дә АзәрбајҶан ханлығлары арасында дахили зиддијјәтләрин кәскинләшмәси илә дә бағлы иди.

Гејд етдијимиз кими, Фәтәли ханын өлүмүндән кечән аз мүддәт әрзиндә Бақы вә Салјан вилајәтләри-

нин Губа ханлығынын тәсири алтындан чыхмаг тәһлүкәси күчләнмиш, Шамахи исә шәкили Мәһәммәд һәсән ханын ярдымы илә тамамилә мүстәгил олмушду [5, 177]. Дөвләти идарә етмәк ишләриндә о гәдәр дә тәчрүбәси олмајан Әһмәд хан јалныз өз гүввәси һесабына һәмнин јерләри итаәт алтында сахламаға күчү чатмырды. Мәһз бу мәгсәдлә о, рус гошунларынын көмәјиндән истифада етмәк үмидиндә иди.

1791-чи илин әввәлләриндә Шимали Гафгаздакы рус гошунларынын баш команданы тәјин едилән кенерал Гудович Кеоркијевскијә кәлдикдән сонра Әһмәд хана јаздыгы мәктубда билдирди ки, онун Русија империјасынын һимајәси алтына кечмәк һаггындакы хаһиши императричә II Јекатерина тәрәфиндән разылыгла гаршыланмышдыр [11, 106]. Лакин һәмнин мәктуб јолда оларкән Әһмәд хан 1791-чи илдә гәфилдән өлдү [11].

Әһмәд ханын өлүмүндән сонра һакимијјәт башына кәлән кәнч Шејх Әли хан Русијаја достлуг мүнәсибәтиндә һеч дә һәмишә ардычыл олмамышдыр. О, һәтта һакимијјәтинин илк илләриндә Шимали Гафгазда Русија илә данышыг апаран Мирзә Садыгы сыхышдырмаға да башламышды. Әсасән Губа вә Дәрбәнд ханлыгларында һакимијјәт сүрән Шејх Әли хан дөвләти чәтинликлә идарә едирди. Буна сәбәб халг арасында артагда олан наразылыг иди. Дәрбәнд вәзијјәт хусусилә кәркинләшмишди. Буну бизә Мирзә Садыгын 3 ијул 1791-чи илдә јаздыгы мәктубундан көрә биләрик [17]. һәмнин мәктубда Мирзә Садыг көстәрирди ки, халг арасында Шејх Әли хана гаршы наразылыгын артмасы Дәрбәнд ханлығынын Русија һимајәсинә кечмәси үчүн әлверишли шәраит јарадыр [17].

Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Шејх Әли һеч дә һәмишә Иран вә Түркијә мејлинин дә ардычыл тәрәфдары олмамышдыр. О, һәтта Русија һөкүмәти тәрәфиндән һимајә вә һәрби гүввә илә јардым едиләчәји

тәгдирдә Аға Мәһәммәд хана гаршы мүбаризә апармаға һазыр олдуғуну да билдирмишди [18]. Аға Мәһәммәд ханын јахын заманларда Шимали Азәрбајчана вә Дағыстана һүчүм едә биләчәји тәһлүкәсинин күчләнмәси Шејх Әли ханы реал тәдбирләр көрмәјә мәчбур етди. 1791-чи илин јайында о, өз елчиси Гәдир бәји Кеоркијевскијә көндәрди [18]. Гәдир бәји Кеоркијевскидән Петербурга императричә II Јекатеринанын јанына кәдиб Губа ханлығынын Русија һимајәсинә кечмәси барәдә данышыг апармалы иди. Лакин о, Кеоркијевскидә хәстәләниб өлдү [18]. Шејх Әли хан Петербурга јени елчи көндәрәчәјинә сөз вердисә дә, бу иши чох ләнкитди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чәнубдан Иран тәһлүкәсинин артмасы илә әлагәдар олараг Азәрбајчанда Русија мејлинин күчләнмәси Русијанын Хәзәр саһили вилајәтләринә даир олан планлары илә дә ујғун кәлирди. Һәлә I Пјотрун дөврүндә Хәзәр дәннзинин гәрб саһилиндә јерләшән әјәләтләр Русија дөвләтинә бирләшдирилмишди [20, 80—81]. Лакин сонралар Русијанын әсас торлаглары илә һәмнин вилајәтләр арасындакы мәсафәнин узаглыгындан вә јерли шәрантә ујғунлаша билмәјән әскәрләр арасында өлүм һаллары чохалдыгындан Русија һөкүмәти һәмнин јерләрдә имтина етмәјә мәчбур олмушду. Бу мүвәффегијјәтсизлијә бахмајараг, Русија һөкүмәти бүтүн XVIII әср боју Хәзәр саһили вилајәтләрә аид олан планларындан әл чәкмәмиш вә бунун үчүн әлверишли шәрантин јетишмәсини көзләјирди. Белә бир шәраит 1787—1791-чи илләр Русија-Түркијә муһарибәсинин Русијанын гәләбәси илә баша чатмасындан сонра мејдана кәлди. II Јекатерина һөкүмәти Азәрбајчанын Шәрг рајонларыны јенидән бирләшдирмәк сijasәтини өн планә чәкди. Иран тәһлүкәсинин артмасы Јекатерина һөкүмәтини бу саһәдә даһа фәал һәрәкәт етмәјә мәчбур етди. II Јекатеринанын Гафгаздакы рус гошунларынын баш команданы кенерал Гудовичә көндәрдији төвсијәләрин бириндә дејилрди ки, биз Азәрбајчана вә хусусилә Хәзәр саһи-

ли вилајәтләрә хусуси диггәт вермәјә билмәрик [7]. Шәрг өлкәләри илә тичарәтдә Хәзәр дәннзинин вә Хәзәр саһили вилајәтләрини әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирән Јекатерина һөкүмәти һансы јолла олурса-олсун бу јерләри өз әлине кечирмәјә чәһд едирди. Мәһз буна көрә дә о, Хәзәр дәннзиндәки үстүнлүју һеч вахт әлдән вермәк истәмир [18], дикәр өлкәјә мәхсус һәр һансы бир кәминин бурада үзмәсинә дөзмүрдү.

Иран тәһлүкәсинин артмасы илә әлагәдар олараг Азәрбајчан ханлыгларынын Русија һимајәсинә кечмәк чәһдләрини II Јекатерина һәр васитә илә ширинкләшдирмәјә чалышырды. Онун 1792-чи ил мајын 8-дә кенерал Гудовичә көндәрдији сәрәнчамда көстәрилди ки, Русијаја «хејр-хал мүнәсибәт бәсләјән ханлара бизим али һимајәмизә кечмәк барәдә үмид верилсин... әкәр онлар бизә сәдагәтли олдуғларыны билдирәләрсә, онлардан тәләб едилсин ки, өз нүмајәндәләрини данышыглар апармаг үчүн бизәм сараја көндәрсинләр» [6, 286]. Кенерал Гудовичә тапшырылмышды ки, о һәр васитә илә Аға Мәһәммәд ханы Русијаја сәдагәтли олан ханлар үзәринә һүчүм етмәкдән чәкиндирсин [9, 9]. Һәләлик һәрби гүввә тәтбиг етмәкдән чәкинән II Јекатерина һөкүмәти чалышырды ки, Дағыстан феодалларынын вә Азәрбајчан ханларынын гүввәләрини Аға Мәһәммәд хана гаршы мүбаризә апармаг үчүн бирләшдирсин. Лакин феодаллар арасында даима давам едән ара муһарибәләри вә чәкишмәләр белә бир иттифагын јаранмасына имкан вермирди [6, 286—287].

90-чы илләрин орталарына јахын Аға Мәһәммәд ханын Азәрбајчана һүчүм едә биләчәји еһтималы реал тәһлүкә характерини алырды. Бүтүн ханлыгларә өз елчиләрини көндәрәрәк һамыдан итаәт етмәјә тәләб едән Аға Мәһәммәд хан јахын заманларда Гарабаға, Ширвана вә Дағыстана һүчүм етмәклә һәдәләјирди [8, 10].

Гарабағлы Ибраһим Хәлил хан Аға Мәһәммәд ханын Киров көндәрмәк тәләбинин нәинки рәдд етди, һәтта ону бир шаһ кими танымадығыны

билдирди [8, 11]. О, гоһуму Авар, һакими Уммә ханын јардымындан истифада едәрәк [18] Шуша галасынын мудафиәсинә һазырлашаға башлады. Башга ханлардан фәргли олараг, Ибраһим Хәлил хан үмуми дүшмәнә гаршы биркә мүбаризә апармаг үчүн гоһшу ханларын гүввәләрини бирләшдирмәк тәшәббүсүндә олду. Белә ки, Картли-Кахетија чары II Иракли илә олан иттифагыны тәзәләмиш, кизли данышыглар јолу илә Хој вә Урмија илә дә бу барәдә үмуми разылыға кәлә билмишди [18]. Талыш вә Ирәван ханлары да Аға Мәһәммәд хана гаршы мүбаризәдә Ибраһим ханла мүтәфиг олачағларына аид ичмишдиләр [15, 26—27].

Лакин Азәрбајчан ханларынын һеч дә һамысы белә мөвгә тутмурду. Кәнчә вә Шәки ханлары Аға Мәһәммәд ханын Азәрбајчана һүчүмунун лап әввәлләриндә она табә олдуғларыны билдирмишдиләр. [6, 332]. II Ираклидән тәһлүкә көзләјән вә Гаһар сүлаләсиндән олан кәнчәли Чавад хан, Аға Мәһәммәд ханын ярдымы илә бу тәһлүкәдән хилас олмаға үмид едирди.

Өлкә үчүн белә бир тәһлүкәли вахтда Азәрбајчан ханлары арасында ара муһарибәләри јенә давам едирди. Онлардан бәзиләри, һәтта бу мәгсәдлә рус гошунларынын көмәјиндән дә истифада етмәјә чалышырды. Әһмәд ханын Бақы ханларыны өзүнә табә етмәк уғрундакы мүбаризәсини Шејх Әли хан да давам етдирди [19, 292]. О, аз мигдарда гоһшун топлајыб Бақыја тәрәф һәрәкәт етди. Лакин бу гоһшула шәһәри әлә кечирә билмәјәчәјини баша дүшүб көмәк үчүн кенерал Гудовичә мүрачизәт етди. О, Гудовичә көндәрдији мәктубда көстәрирди ки, Бақы ханлығы узун мүддәт Губа ханлығынын табелијиндә олмуш вә ону атасы Фәтәли хана верки вермишдир. Һазырда исә бакылы Мәһәммәд Гулу хан она итаәт етмәкдән имтина едир [6, 292]. Гафгаза јени тәјин едилдијиндән јерли вәзијјәтлә јахшы таныш олмајан Гудович Хәзәр дәннзиндәки рус доһанмасынын команданы капитан Шишкинә Шејх Әли хана јардым

үчүн Бакыја донанмадан бир нечә топ атәши ачамагы әмр верди. һәмин һадисәдән бир гәдәр сонра Гудович Бакы ханы Мәһәммәд Гулу хандан мәктүб алды. Мәһәммәд Гулу хан Гудовичә билдирди ки, о, Бакынын гануни ханыдыр вә Русија һимајәсинә көмәк үчүн әлверишли шәраит көзләјир. Шејх Әли ханын Бакыја һүчүмундан шикајәтләнен Мәһәммәд Гулу хан Гудовичдән көмәк истәјирди [6, 292]. Лакин артыг кеч иди. Гудовичин әмри илә рус гошунларынын жардымындан истифадә едән Шејх Әли хан Бакыны әлә кечирди. Бакылы Мәһәммәд Гулу әлдә етдији кәлирин жарысыны Мирзә Мәһәммәд хана вермәји өһдәсинә көтүрдү... [19, 206].

Аға Мәһәммәд ханын һәддән артыг күчләнемәсиндән вә јахын кәләчәкдә Шимали Азәрбајҗана һүчүм едәчәјиндән горхуја дүшән Шејх Әли хан 1793-чү илин ијул ајында өз нүмајәндәси Мирзә Һәсәни данышыглар апармаг үчүн кенерал Гудовичин дүшәркәсинә көндәрди [11, 106]. Шејх Әли хан Гудовичә билдирди ки, өз тәбәәләри илә бирликдә Русија һимајәсинә кечмәк арзусундадыр. О, Гудовичдән хаһиш едирди ки, Мирзә Һәсәни бу мәсәләнни һәлли үчүн Петербурга көндәрсин [11]. Артыг Шејх Әли ханын икили сijasәт јеритдијини баша дүшән Гудович билдирди ки, хан өз дедикләрини јазылы шәкилдә тәсдиг етмәјинчә онун нүмајәндәси Петербурга көндәрилмәјәчәк. Лакин Шејх Әли хан бундан имтина етди. Русија һимајәсинә кечмәк үчүн данышыглары давам етдирән Шејх Әли хан Түрkiјә вә Иранла да мүнәсибәтләрини пislәшдирмәк истәмирди. 1794-чү илин әввәлләриндә Истамбула елчи көндәриб билдирмишди ки, Түрkiјә һөкүмәти она чохла пул вә һәдијә верәрсә, Русија әлејһинә силаһ галдырмага һазырдыр [11]. Лакин Шејх Әли хан бу данышыглардан һеч бир шејә наһил ола билмәди. 1795-чи илин әввәлләриндә о, јенидән Аға Мәһәммәд хана өз итаәткарлығыны билдирди. Мај ајында исә онун елчиләрини һөрмәтлә гәбул едиб һәдијәләрлә кери гај-

тарды [8, 10].

1795-чи илин мајын 1-дән рус забити мајор Ахвердов Шејх Әли ханла данышыглар апармаг мәгсәдилә Дәрбәндә кәлди. Гејд етдијимиз кими, икнүзлү сijasәт јеридән Шејх Әли хан Русија тәбәәлијинә кечмәк һаггында мугавиләнин шәртләрини јазылы шәкилдә тәсдиг етмәкдән јенә дә имтина етди [11, 107].

Мәлум олдуғу кими Русијанын Шәрг сәкәләри илә тичарәт әлағәләри сахламасында Бакы лиманынын бөјүк әһәмијјәти вар иди. Бу лиман васитәсилә Рус тачирләри тәкчә Загафғазия илә дејил, һәм да Иран, Орта Асия вә һәтта узақ һиндистанла гызғын тичарәт едирдиләр [4, 393—396]. Бүтүн буилары нәзәрә алан, II Јекатерина һөкүмәти Бакы ханлығынын ајрыча олараг Русија империјасынын тәркибинә гәбул едилмәсинә чалышырды [8, 14].

Һәлә 1792-чи илдә бакылы Һүсејн Гулу хан Русија һимајәсинә гәбул едилмәси һаггында хаһишлә Гудовичә мұрачиәт етмишди. Лакин Бакы ханлығынын Русија һимајәсинә гәбул едилмәси үчүн II Јекатерина јалһыз 1795-чи илин сонунда разылыг вермишди. Бунун исә башлыча сәбәби о иди ки, Шејх Әли хан Русија һимајәсинә гәбул едилмәси үчүн Гудовичә мұрачиәт едәрәк Бакы ханлығыны да өз вилајәтләри сырасына дахил етмишди. Русија һөкүмәти чәтин вәзијјәтдә галмышды, билмирди Бакы ханлығыны мүстәгил һесаб етсин вә јахуд Шејх Әли хана табә олан бир әрази кими өз һимајәсинә көтүрсүн.

1795-чи илин әввәлләриндә Һүсејн Гулу хан јенидән Русија һөкүмәтинә мұрачиәт етди [6, 294]. Бакы ханы II Јекатеринаја көндәрдији мәктүбдә јазырды ки, һәлә I Пјотрун заманында онун әчдадлары Русија һөкүмәтинә сәдагәтли хидмәт етмиш вә бу барәдә фәрман алмышлар. Лакин сонралар Бакы ханлары бу фәрмандан истифадә едә билмәмишләр. [20]. Һүсејн Гулу хан өз мәктүбунда көс-тәрирди ки, Бакы әлверишли лиман шәһәри олмагла јанашы, һәм дә мөһкәм гала диварларына малик олан бир шәһәрди [20, 82]. Бу исә ара мұ-

һарибәләринин арды-арасы кәсилмәдән давам етдији бир дөврдә тачирләрин тичарәт етмәләри үчүн нисбәтән әлверишли шәраит јарадырды. Һүсејн Гулу хан II Јекатеринадан хаһиш едирди ки, онун бүтүн тәбәәләри илә бирликдә әбәди олараг Русија һимајәсинә гәбул етсин [20, 82].

Нәһајәт, 1795-чи илин сентјабрын да Бакы ханлығынын Русија һимајәсинә гәбул едилмәси барәдә II Јекатерина һөкүмәти разылыг верди. Декабрын 5-дә исә ханын елчиси данышыг шәртләрини имзаламаг үчүн Петербурга јола салынды [6, 296]. Бакы ханлығы ашағыдакы шәртләрлә Русија һимајәсинә гәбул едилди: 1. Бакы ханларынын варисләри рус императорлары тәрәфиндән тәсдиг едилмәли вә Русија һөкүмәтинә сәдагәтли олмалы идиләр. 2. Гафғазда олан рус гошунларынын баш команданын разылығы олмадан Бакы ханы гошну дөвләтләрлә вә ханлыгларла данышыг апармамалы вә үмумијјәтлә, онларла һеч бир әлағәјә кирмәмәли иди. 3. Хан рус тачирләрини һимајә етмәли, онларын Бакыда вә Иранда тичарәтлә сәрбәст мәшғул олмалары үчүн әлверишли шәраит јаратмалы иди. 4. Русијаја мөхсүс кәмиләр дәннздә гәзаја уграјаркән кәмидәки маллар гарәт едилмәмәли, вахтында өз саһибләринә гајтармалы иди. 5. Бакыда даими рус консуллағу јерләшмәли вә Русија һөкүмәтинин лазым билдији гәдәр һәрби кәмиләр дајанмалы иди. 6. Рус тачирләринин јерли тачирләрлә мүнәсибәтләринин ајдынлашдырылмасында шәһәр һакими илә јанашы, рус консулу да иштирак етмәли иди. 7. Бакы ханы Дәрбәнд ханына верки вермәкдә давам етмәли иди [8, 14].

Мугавиләнамәнин шәртләриндән көрүндүју кими, Русија һөкүмәти Бакы ханынын дипломатик һүгүгларыны мөһдудлашдырса да, онун һакимијјәтини тамамилә ләғв етмирди. Тичарәт әлағәләринин инкишаф етдирилмәси үчүн, хусусән рус тачирләрини һүгүгларынын горунмасы үчүн мугавиләнамәнин 3-чү вә 6-чы бәндләри Бакы ханынын үзәринә мұһүм өһдәчиллик гојурду. Лакин Бакы хан-

лығыны һәмин дөврдә Русија һимајәсинә гәбул етмәк мұмкүн олмады. Һадисәләрин сонракы кедиши буна мане олду.

Инамла демәк олар ки, XVIII әсрин 90-чы илләриндә Азәрбајҗан ханлары арасында Русија мејлинин ән ардычыл тәрәфдары талышлы Мир Мустафа хандыр. Көрүнүр, бу ишдә 90-чы илләрин әввәлләриндә Сара адасында јарадылмыш рус тичарәт мәркәзинин дә мұһүм ролу олмушду.

Мәлум олдуғу кими, Аға Мәһәммәд хан тәрәфиндән өз мұлкүндән мөһрум едилмиш гардашы Муртуза Гулу хан мұәјјән мүддәт Талыш ханлығында јашамышды. Бу исә Талыш ханлығыны өзүнә табә етмәк истәјән Аға Мәһәммәд ханын дөфәләрлә ораја басғын етмәсинә сәбәб олмушду [18, 93].

Һәлә 1791-чи илин јайында Аға Мәһәммәд хан дәннздән 50-јә гәдәр гајыгла Талыш ханлығына һүчүм етмишди. Мәнбәләрин вердији мәлүмата көрә, Мир Мустафа хан вә Муртуза Гулу хан Салјана гачмыш, әһали исә гачыб дағларда кизләнмишди. Арадан мұәјјән вахт кечдикдән сонра онлар гошун топлајыб дүшмән үзәринә һәрәкәт едәрәк онлары кери чәкилмәјә вадар етмишдиләр [18, 24]. Аға Мәһәммәд хан дөфәләрлә Мир Мустафа хандан итаәт етмәји тәләб етсә дә, Русија һөкүмәтинин јардымына архаланан Талыш ханы онун бүтүн тәләбләрини рәдд етмишди [6, 333]. Бакыја көндәрилән Мирзә Қазым хәбәр верир ки, Мир Мустафа хан Муртуза Гулу ханла бирликдә дүшмәнләри говдугдан сонра өз гошунларыны һазыр вәзијјәтиндә сахлајыр вә һеч олмаса ики рус һәрби кәмисинин көндәрилмәсини хаһиш едилрә [18, 24]. Онлар бу јардымдан истифадә едәрәк Аға Мәһәммәд ханын сонракы һүчүмларынын гаршысыны алмаг нијјәтиндә идиләр. Аға Мәһәммәд ханын дөфәләрлә Талыш ханлығына басғыны Мир Мустафа ханы мөчбур етди ки, даһа чидди көмәк алмаг үчүн Русија һөкүмәтинә бир даһа мұрачиәт етсин. О, нүмајәндәси Заман бәји Гудовичин јанына көндәриб Та-

лыш ханлыгынын Русијанын һимајәсинә гәбул едилмәсини хәһиш етди [6, 333]. Лакин гәјд етмәлијик ки, Мир Мустафа ханын дөфәләрлә Русија һөкүмәтинә мұрачнәт етмәси нәтичәсиз галмамышдыр. 1795-чи илдә кенерал Гудовичин мәлүматына әсәсән һәммин мәсәләни мұзакирә едән Дөвләт Совети билдирмишди ки, Мир-Мустафа ханын Русија һимајәсинә кечмәк арзусуну јеринә јетирмәк олар [3, 797]. Лакин диқәр ханлыглар кими Талыш ханлыгынын да XVIII әсрин 90-чы илләриндә Русија дөвләтинин һимајәсинә кечмәси мүмкүн олмады.

Көрүндүјү кими реал снјаси шәраит, феодал пәракәндәлији, итгисәди керилнлк јаранмыш агыр вәзијјәтдән өз гүввәләри һесабына Азәрбајчан ханларынын мұстәғилликләрини горујуб сахламаг үмидини пуча чыхарырды. Мәһз бу фактын дәрк едилмәси јерләрлә Русијајә олан мејли даһа да күчләндирди. Иран вә Түркијә зүлмүнүн шаһиди олан халг баша дүшүрдү ки, јалныз Русијанын јахындан јардымы илә бу тәһлүкәдән хилас ола биләр.

Һаким сннифләр арасында бу мәсәләјә бир гәдәр башга чүр јанашырдылар. Ајры-ајры феодал һакимлә-

ри XVIII әсрин сонунчу рүбүндә Русијајә гаршы мұнасибәтдә ардычыл мөвгә тутурдуса да, диқәрләри кәһ Русија, кәһ да Иран мејлинин тәрәфдары олурду. Мәсәлән, гарабағлы Ибраһим хан, хусусилә Талыш ханы Мир Мустафа хан даими Русија һимајәсинә кечмәјә чалышмыш вә дөфәләрлә бу мәгсәдлә Русија һөкүмәтинә мұрачнәт етмишләр. Лакин Губалы Шејх Әли хан шәраитдән асылы олараг кәһ Русија, кәһ да Ирана тәрәф мејл етмиш, һәр ики тәрәфин елчиләрини бош вәдләрлә өзүндән разы салмаға чалышмышды. О, әмин дејилди ки, Русија һимајәсинә кечдикдән сонра өзүнүн дахили һакимијјәтини горујуб сахлаја биләчәкдир.

Лакин буна бахмајараг Азәрбајчандә Русија мејли елә бир мәрһәләјә кәлиб чатмышды ки, ајры-ајры феодал һакимләринин шылтағлыгы бу мәсәләдә һәлледици рол ојнаја билмәзди. Артыг Азәрбајчанын Русија илә бирләшмәси үчүн ләзым олан тарихи шәраит јетинмәк үзрә иди. һаким даирәләр арасында мұәјјән тәрәддүдләрин олмасына бахмајараг Русијанын һимајәси алтына кечмәк идејасы кениш халг күтләләринин арзусуну ифадә едирди.

Әдәбијат

1. Г. Б. Абдуллаев. Азәрбајджан в XVII в. и взаимоотношение его с Россией. Ба-
кы, 1965.
2. Азәрбајчан тарихи, I чилд, Ба-
кы, 1961.
3. Архив Гос. Совета, I чилд, II һиссә,
1869.
4. Архив Гос. Совета, II чилд, 1888.
5. А. Бақыханов. Күлүстан-Ирәм. Ба-
кы, 1951.
6. П. Бутков. Материалы для новой исто-
рии Кавказа с 1722 по 1803 год.
7. Г. А. Галоян. Россия и народы Зака-
вказья, М., 1976.
8. Н. Дубровин. Георгий XII последний
царь Грузии и присоединение его к России.
СПб., 1867.
9. Н. Дубровин. История войны и влады-
чества Русских на Кавказе, III чилд, 1886.
10. Ф. М. Әлијев XVIII әсрин II јары-
сында Шимали Азәрбајчан шәһәрләри,
Бақы, 1960.
11. Е. Козубский. История Дербента.
Темир-хан-Шура, 1906.

12. С. О. Кишмишев. Походы Надир шаха
в Герат, Кандагар, Индию и события в Пер-
сии после его смерти. Тифлис, 1869.
13. В. Н. Левиатов. Очерки из истории
Азәрбајджана в XVIII веке. Бақы, 1948.
14. О. А. Маркова. Россия, Закавказье и
международное отношение в XVIII в. М., 1966.
15. Мирзә Чамал Гарабағи. Гарабағ та-
рихи. Бақы, 1959.
16. МДҺТА (ЦГВИА), ф. 52, сәнәд 516.
Бах: Азәрб. ССР ЕА Тарих ин-ту, ЕА, сәнәд
1795.
17. МДҺТА, ф. 52 сәнәд. 408; јенә
орада.
18. МДҺТА, ф. 52, сәнәд 93. јенә орада.
19. МДҺТА, ф. ВУА, сәнәд 18486. Бах:
Г. Б. Абдуллаев. Из истории северо-восточно-
го Азәрбајджана в 60-80 гг. XVIII в.
Бақы, 1958.
20. РХСА (АВПР), ф. СРП, сәнәд 473.
21. И. П. Петрушевский. Азәрбајджан.
Бах: Очерки истории СССР, XVIII в., II, пол.,
М., 1956.

Дж. Мустафаев

ИЗ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЙ

(I половина 90-х годов XVIII века)

Последнее десятилетие XVIII в. было одним из насыщенных и сложных периодов в истории Азербайджана. Страна продолжала оставаться раздробленной на отдельные ханства. Отсутствие централизованной власти и постоянные феодальные междоусобицы создавали благоприятную почву для происков внешних врагов.

Усиление «каджарской опасности» с юга поставило под угрозу самосуществование азербайджанских ханств. В трудный момент азербайджанские правители, в частности Ибрагим Халил хан карабахский, стремились к консолидации своих сил. Однако в условиях постоянной вражды между ними эта попытка потерпела неудачу.

Перед лицом опасности азербайджанские

правители обратили свои взоры к России. Русская ориентация, назревавшая веками, к этому времени особенно усилилась. Преемники Фатали-хана кубинского, последовательно ориентировавшиеся на Россию, стали искать у нее помощи и покровительства. Неоднократно просили протектората Русского государства Ахмед-хан и Шейх Али-хан. В этот период, несмотря на свои колебания, готов был принять русское покровительство и Гусейн Кули хан бакинский. Свою преданность России показал и Мир Мустафа хан талышский. Россия в свою очередь оказывала ему большую военную помощь и тем самым помогала сохранению независимости Талышского ханства.

Я. И. АЛЕСКЕРОВ

О ВЫКУПЕ НАДЕЛЬНОЙ ЗЕМЛИ ВО ВЛАДЕЛЬЧЕСКОЙ ДЕРЕВНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД

Крестьянская реформа 1870 г. предоставила крестьянам Азербайджана наряду с правом постоянного пользования земельным наделом и право приобретать этот надел в собственность по добровольному соглашению с землевладельцами или без их согласия, но в обоих случаях без правительственного кредита. В азербайджанской советской исторической литературе проведены определенные исследования по вопросу о выкупе наделной земли крестьянами в пореформенный период [1].

В настоящей статье, не претендуя на полное освещение этого вопроса, мы постараемся осветить новые факты выкупа крестьянами наделных земель в Азербайджане до 1912 г. и вместе с тем разобраться в противоречиях, порожденных статьями о выкупе в самом Положении 14 мая 1870 г., а также рассмотреть вопросы, связанные с их дальнейшим толкованием и затягиванием ликвидации зависимых отношений во владельческой деревне Азербайджана в пореформенный период.

Уже в самом Положении 1870 г. право крестьян приобретать свои наделы в собственность сопровождалось существенными ограничениями: при выкупе по добровольному с землевладельцами соглашению им необходимо было иметь согласие владельцев, а при выкупе надела по требованию крестьян владельцы имели право оставлять за собой определенную часть удобной земли [2]. С другой стороны, еще при подготовке реформы Комитет об устройстве крестьян не обсудил вопрос о правительственной помощи крестьянам при выкупе, поскольку предполагал, что предоставление крестьянам права требовать выкупа

своих наделов означает, что они подготовили средства к выкупу [3, 64]. Наконец, в Положении 1870 г. не был достаточно четко освещен вопрос об определении размеров выкупной суммы, хотя сам порядок выкупа был описан очень подробно. В примечании к ст. 136 было отмечено, что решение вопроса относительно способа оценки на деньги натуральной повинности и определения сроков уплаты выкупной суммы представлялось на усмотрение наместника [4, 423]. Как вынужден был отметить впоследствии один из непосредственных участников проводимой наизмом крестьянской реформы М. Кучасев, крестьянским Комитетом были спроектированы «особые правила выкупа», практически невозможные для осуществления [5, 65]. Однако включение в Положение 1870 г. статей о выкупе при всей их ограниченности, естественно, породило у крестьян интерес к этому вопросу. В Бакинской губернии уже с начала проведения реформы стали поступать требования со стороны крестьян о выкупе земельных наделов. Большинство крестьян Шемахинского уезда связывало с упорядочением земельных отношений и возможностью выкупа надежды на улучшение своего положения. При непонимании отдельных статей, касавшихся выкупа, они обращались к мировому посреднику. В Геокчайском уезде крестьяне также расспрашивали мирового посредника о порядке проведения выкупной операции и были «весьма довольны», что могут выкупать свои наделы без согласия владельцев [6]. В статье, опубликованной в газете «Кавказ» в мае 1871 г. и явившейся одним из первых откликов на реформу, выражалась надежда, что при необходи-

тельной раскладке выкупной суммы, крестьяне не будут затруднены в ее уплате и с выкупом земли появится большое число крестьян-собственников [7].

Отношение землевладельцев к выкупу крестьянами своих наделов при обнаружении реформы оказалось различным. Выкуп был выгоден землевладельцам малонаселенных имений, где после выкупа каждым крестьянским дымом даже 15 десятин (высший размер надела, предусмотренного Положением) оставалось бы у владельцев значительное количество земли. Землевладельцам же густонаселенных имений, составлявшим большинство, где после выкупа каждым дымом всего 7,5 десятин (низший размер надела, предусмотренный при выкупе по требованию крестьян) не оставалось бы никакого излишка земли, или оставалось бы его мало, выкупная операция была невыгодна. Невыгоден был выкуп крестьянами своих наделов и владельцам в тех местностях, где наделная земля приносила постоянно большие доходы. Землевладельцы опасались потерять получаемые с этих земель повинности, а с другой стороны, израсходовать полученную выкупную сумму, невзирая на то, что она вдвое превышала обычную продажную стоимость имения [8].

Однако несмотря на отрицательное отношение большинства землевладельцев к выкупной операции, крестьяне Азербайджана воспользовались предоставленным им правом выкупа своих наделов. Проведенное нами исследование показывает, что уже в 70-х годах XIX в. попытки крестьян выкупить свои наделы принимали различные формы. Среди них следует выделить добровольные сделки с землевладельцами, требования крестьян о выкупе земли без согласия владельцев, требования о признании купленных до реформы земель выкупленными. Поскольку выкупные цены на земли так и не были утверждены, крестьяне подавали прошения о выкупе своих наделов в губернские присутствия и в 80—90-х годах, и в начале XX в. Ряд добровольных сделок был утвержден.

Обнаруженные нами попытки крестьян выкупить свои наделы при всей их малочисленности нуждаются в подробном рассмотрении.

Как отмечено выше, одной из форм выкупа были добровольные сделки. Нами выявлено несколько сделок о добровольном выкупе крестьянами различных угодий, входивших в состав надела. В Бакинское присутствие к 10 ноября 1871 г. поступил ряд сделок, заключенных крестьянами с владельцами по добровольному соглашению, которые были утверждены мировыми посредниками и препровождены присутствием к мировым судьям для вручения крестьянам и ввода их во владение. Так, крестьянин с. Шакалауджа Ленкоранского уезда Гюльмамед Мамед оглы выкупил надел в размере 1 десятины 880 кв. саженей, состоящий из усадьбы (640 кв. саженей), пахотной земли (240 кв. саженей) и рисовой плантации (1 десятина), за 45 руб., причем 22 р. 50 к. он уплатил деньгами, а на остальную сумму выдал вексель. Мировой посредник засвидетельствовал добровольную сделку и 31 марта 1872 г. Гюльмамед Мамед оглы стал собственником земли. В с. Ахтаци Джеватского уезда в 1871 г. ряд крестьянских дымов выкупили усадьбу и землю размером 16 десятин за 120 руб. В 1872 г. при составлении уставной грамоты на с. Ашага-Сурра Джеватского уезда 9 дымов отказались от получения пахотной земли и выкупили усадьбы и виноградные сады по добровольной сделке. Всего было выкуплено 3 усадебных участка и 4 виноградных сада размером около 6,5 десятин за 100 руб. Деньги были уплачены немедленно, и в том же году крестьяне перешли в разряд собственников. В с. Ляк-Чиплаг Геокчайского уезда в 1871 г. 3 дыма выкупили 29 десятин тутовых и садовых участков за 295 руб. Указанная выкупная сумма не была представлена владельцам, а внесена в уездное казначейство для пополнения долга владельцев, поскольку имение находилось с 1869 г. под запрещением [9].

Елизаветпольский губернатор в отчете за 1877 г. отмечал, что в губернии начались в небольших размерах выкупы крестьянами своих земельных наделов. А в 1878 г. крестьяне сс. Сучма Нухинского уезда и Килекса-Ахмедлы Джеванширского уезда выкупили 176 десятин 600 кв. саженей наделной земли за 4477 руб.; в 1879 г. ряд крестьян Нухинского и Арешского уездов выкупили без содействия правительства 557 десятин 1190 кв. саженей за 30 тыс. руб. В 1882—1884 гг. крестьяне с. Сейд Елизаветпольского уезда выкупили «все свои наделные земли» — 487 десятин, из которых 120 десятин удобной земли, и внесли 6000 руб. для уплаты в казначейство. А в с. Бых Зангезурского уезда крестьяне выкупили 2/6 части имения за 1500 руб. в 1881—1883 гг. [10]. Интерес представляют выкупные сделки, заключенные в районе торгового земледелия в с. Матрасы Шемахинского уезда, где предприимчивые крестьяне выкупили свои наделы, не взирая на высокие выкупные цены, а землевладельцы получили разом значительный капитал. Так, в 1889 г. крестьяне по соглашению с владельцами выкупили 600 десятин виноградных садов за 100 руб. с десятины. В 1890 г. 127 дымов (292 домохозяина) выкупили совместно, по соглашению с владельцами Ширванскими сады, пахотную землю и усадьбы в количестве почти 166 десятин за 16 тыс. руб., причем около 7000 руб. крестьяне уплатили в том же году, а остальные 9000 руб. — в 1895 г. Соглашение было утверждено мировым посредником в 1892 г. В 1901 г. 7 дымов крестьян по добровольному соглашению выкупили 10,5 десятин виноградных садов за 1073 руб., а в 1902 г. соглашение о выкупе было утверждено [11].

Вместе с тем ряд сделок не был утвержден по следующим причинам. В 1873 г. 10 дымов крестьян с. Ляк-Чиплаг Геокчайского уезда выкупили свои наделы размером 30 десятин и уплатили за них 300 руб. Но присутствие в 1878 г. выяснило, что выкупленная земля была предназначена на продажу с торгов, и хотя в 1881 г. мировой

посредник предложил составить новую выкупную сделку, но крестьяне теперь отказались от выкупа, мотивируя это тем, что именно поступило в публичную продажу [12].

Не были утверждены также сделки, по которым не имелось согласия владельцев. Так, в 1874 г. 3 дыма в с. Исмаиллы Шемахинского уезда заявили о желании приобрести в собственность свои наделы, включавшие усадьбы и пахоту в размере 18 десятин. Но добровольного соглашения с владельцами не последовало. А поскольку не был решен вопрос о размере выкупной суммы при выкупе по требованию крестьян, присутствие в 1876 г. оставило заявление крестьян без последствия. По этой же причине не смогли выкупиться крестьяне с. Калаханы Шемахинского уезда в 1874 г. и с. Гавахан Шушинского уезда в 1878 г. [13].

Не были утверждены и сделки, заключенные крестьянами в имениях, находившихся в опекуном управлении, и в имениях с несколькими совладельцами. Бакинское присутствие отмечало в 1871 г., что хотя поступили заключенные сделки по имениям, состоящим в опекуном управлении, но они были составлены без ведома мирового судьи и разрешения окружного суда. Так, был приостановлен выкуп в с. Кулабанд Геокчайского уезда, где мировой посредник в 1873 г. засвидетельствовал сделку о выкупе крестьянином Молла Садыхом Ибрагим оглы пахотной и садовой земли площадью 12 десятин за 75 руб., заключенную в 1872 г., поскольку имение находилось в опеке и не был приложен к делу отзыв мирового судьи. В с. Алпы Геокчайского уезда 2 дыма в 1876 г. заключили с владельцами сделку о выкупе фруктового сада и пахотной земли в размере 2 десятин за 70 руб. Но присутствие оставило сделку без последствий, поскольку из восьми совладельцев имения сделку заключил лишь один. О том, что крестьяне не могут добиться согласия от владельцев, особенно в тех имениях, которые принадлежали нескольким владельцам, писал елизаветпольский губерна-

тор в 1878 г. Из-за нежелания землевладельцев подписывать сделки и из-за отсутствия выкупных цен вопрос оставался нерешенным [14].

Сами присутствия халатно относились к желанию крестьян выкупить наделы. Так, представленный мировым посредником в сентябре 1886 г. проект выкупного договора землевладельцев с крестьянином с.

Нейдюн Кубинского уезда Гаджи Молла Гулам оглы был рассмотрен в январе 1888 г. во время ревизии уезда, да и то возвращен обратно мировому посреднику, так как был составлен без соблюдения установленных правил [15].

Кавказская администрация в интересах землевладельцев не разрешила также вопрос о признании выкупленной крестьянами до реформы земли как собственной. При составлении уставных грамот в ряде уездов Азербайджана крестьяне представляли документы о приобретении земель в собственность до реформы. Уже в конце 1870 — начале 1871 г. шемахинский и геокчайский мировые посредники писали, что в уездах имелось большое количество владельческих крестьян, которые приобрели у владельцев наделы по частным документам и не отбывали им повинности. Так, в с. Черке Геокчайского уезда крестьянин Молла Ахмед Эфенди оглы купил в 1853 г. участок (4 десятины 514 кв. саженей) за 24 руб. и развел тутовый и фруктовый сады, а в с. Абдуллабеглы в 1862 г. группой крестьян был куплен участок (4 десятины 1240 кв. саженей) за 60 руб. В 1872 и 1873 гг. эти крестьяне были признаны собственниками земли. В сс. Кельва, Сарсура, Сулут, Кубалиханкенды, Сураханы Шемахинского уезда за 12—31 год до реформы крестьяне приобрели участки земли от 112 кв. саженей до 28 десятин за 6—300 руб. В 1872—1873 гг. они были признаны мировым посредником собственниками земли. Но присутствие отметило, что в этих делах инициатива исходила не от мировых посредников, а стороны сами договаривались о купле-продаже земли еще до реформы. Поэтому пред-

ставления мировых посредников были оставлены без последствия, но одновременно им было предложено составить добровольные выкупные сделки. В 1874 г. новый шемахинский мировой посредник приступил к составлению добровольных сделок по выкупу земли, но встретился с рядом затруднений. Так, землевладельцы, поняв, что без их согласия крестьяне не смогут подтвердить факт покупки земли до реформы, стали требовать с крестьян за свое согласие денежное вознаграждение. Вопрос о признании этих крестьян собственниками был вновь приостановлен [16].

Через два года, в 1876 г. к этому вопросу вернулась Канцелярия по делам устройства крестьян после того, как стало известно, что при составлении уставных грамот в Нухинском уезде один крестьянин представил документы о приобретении земли покупкой до реформы, но владелец не признал факта купли крестьянином земли. Только в Нухинском и Арешском уездах крестьяне в 26 имениях приобрели землю до реформы. Присутствие предложило мировым посредникам приступить к утверждению за крестьянами приобретенных ими земель, а если владельцы возражали, то предложено представлять дела в присутствии [17].

Одновременно канцелярия запросила доставить сведения по Бакинской губернии. Джеватский мировой посредник отметил, что многие крестьяне имеют собственную землю по частным, нигде не утвержденным документам, уплатив за нее давно деньги. Геокчайский мировой посредник отметил, что ему известно до 40 случаев предъявления крестьянами заявлений о приобретении наделов, преимущественно фруктово-шелковичных садов. Из них лишь пять сделок были признаны владельцами и крестьяне введены во владения, а по остальным делам владельцы не признали факт продажи, поэтому крестьянам была предоставлена возможность доказывать в суде право собственности. В Шемахинском уезде многие крестьяне предъявили документы о приобретении земли покуп-

кой до реформы, но владельцы при составлении уставных грамот оспаривали этот факт, а мировые посредники включили эти земли в надел по уставным грамотам [18].

Собрав сведения мировых посредников, присутствие в 1879 г. составило справку, в которой отметило, что при введении уставных грамот в Бакинской губернии оказалось некоторое количество крестьян, купивших и владевших земельными участками еще до реформы. При составлении уставных грамот, как отметило присутствие, крестьяне предъявляли «домашние», нигде не зафиксированные документы, которые не могли служить юридическими документами права собственности. Далее присутствие отметило, что поскольку наделная земля, находившаяся в пользовании крестьян, есть собственность владельцев, постольку предоставление крестьянским учреждениям Бакинской губернии прав по разбору дел о землях, приобретенных крестьянами в дореформенное время, было бы теперь «преждевременно и неудобно». Кавказская администрация отклонила также ходатайство елизаветпольского губернатора о предоставлении присутствиям права решать дела о покупке крестьянами земли до реформы. Администрация определила, что это предложение губернатора запоздало и может вызвать «неосновательную притязательность» крестьян к своим наделам [19].

Как отмечалось выше, при отсутствии добровольных соглашений о выкупе крестьяне имели право требовать выкуп своих наделов. Для этого при-

сутствия должны были определить выкупную стоимость земли. Еще при подготовке реформы Главный об устройстве сельского хозяйства и Кавказский комитеты полагали, что определенные выкупных цен нельзя предоставить полному рассмотрению местных крестьянских учреждений, поскольку они не смогут определить выкупную сумму в «справедливом и необременительном для крестьян размере» [20]. С этой целью сам Комитет об устройстве крестьян при Главном управлении наместника в 1872 г. приступил к обсуждению этих вопросов. Первый опыт определения выкупных цен при выкупе по требованию крестьян и связанного с этим переложения натуральной повинности в денежную был проведен в 1872—1876 гг. [21]. После того как были получены сведения от губернаторов наместник утвердил 21 августа 1873 г. Правила о приобретении крестьянами земли по добровольному их соглашению с владельцами и указания присутствиям относительно способа оценки на деньги повинности малджахат на случай выкупа крестьянами надела по их требованию, по которым присутствия должны были распределить губернии на однообразные районы по земельной производительности, а затем определить выкупную стоимость десятины [22]. Затем в 1873—1876 гг. были проведены работы по переложению натуральной повинности в денежную и определению выкупных цен на землю на основании Правил 1873 г. Были приняты в зависимости от урожайности десятины земли следующие цены по губерниям.

Цена 1 десятины земли (1873 г.) [23]

	минимальная	максимальная
Бакинская губерния	18 р. 19 к.	69 р.
Елизаветпольская „	22 р. 83 к.	202 р.
Нахичеванский уезд	20 р. 66 к.	122 р. 94 к.

Как отмечал в 1881 г., один из кавказских чиновников М. Кучаев, осталось неизвестным, из каких документов были почерпнуты сведения о

размерах посевов, количестве урожая и соответствуют ли эти цены рыночным [24]. В результате, как отмечал елизаветпольский губернатор, оценка

земли, сделанная присутствием, далеко не соответствует действительной стоимости земли и настолько высокая, что никогда по этим ценам выкуп не состоится [25]. Как отмечал впоследствии в 1905 г. наместник Воронцов-Дашков, «составленные теоретически и теоретически представлявшиеся безукоризненными», результаты работы дали всюду выкупные цены несоответственно высокие и притом совершенно несогласимые между собой по разным губерниям» [26, 11].

Получив эти сведения в 1876 г., Главное управление наместника подвергло экспертизе Правила 1873 г. и выведенные на их основе выкупные цены. Второй опыт по переложению

повинности проводился в 1876—1883 гг. Результаты экспертизы показали, что Правилами 1873 г. были установлены высокие цены для выкупа. Поэтому определение выкупной стоимости земли было произведено на других основаниях — в зависимости от качества наделной земли, что видно из записки о выкупе, составленной 10 мая 1880 г. в Канцелярии по делам устройства крестьян. Полевые земли были разделены на три категории — высшего, среднего и низшего качества (цена пахотной земли установлена в размере 60% по отношению к выкупным ценам за сады и огороды, а отношение поливной и неполивной земли принято как 2:1).

Цена 1 десятины земли (1880 г.) [27]

	максимальная	средняя	минимальная
Бакинская губерния	45 р.	25 р.	12 р. 50 к.
Елизаветпольская „	40 р.	25 р.	12 р. 50 к.
Нахичеванский уезд	53 р.	27 р. 74 к.	17 р. 50 к.

Бакинское, Елизаветпольское и Эриванское присутствия сочли эти новые цены целесообразными и практически удобными для исполнения [28, 13]. При этом Канцелярия наместника отметила, что так как содействие правительства крестьянам не оказывается, то необходим дешевый и правильно организованный кредит, а именно частный кредит под контролем и покровительством правительства. А М. Кучаев в своей записке по этому вопросу настаивал на необходимости распространения действий Закавказского поземельного Банка и местных ссудо-сберегательных касс поземельного кредита на крестьян, попадавших под действие Положения 1870 г. [29]. Новые размеры выкупных цен, разработанные в 1880 г., должны были быть утверждены наместником, но в 1883 г. наместничество было упразднено, а новый главноначальствующий гражданской частью не был уполномочен утверждать эти цены. Государственный совет постановил 26 апреля 1883 г. утвердить выкупные цены 1880 г. в законо-

дательном порядке [30]. Началась переписка между кавказской и центральной администрациями по поводу утверждения этих цен. В этой переписке официальные лица высказывали свое мнение по вопросу о выкупе крестьянами земли по Положению 1870 г. Управляющий Канцелярией по делам устройства крестьян Закавказья М. Кучаев в апреле 1882 г. в записке о выкупной операции считал, что сепаратный выкуп наделов отдельными крестьянами соответствует экономическим требованиям края. Поэтому необходимо было, по его мнению, облегчить крестьянам формальности выкупа без содействия правительства [31]. Такого же мнения придерживался главноначальствующий гражданской частью на Кавказе Дондуков-Корсаков, который в письме на имя министра внутренних дел в 1883 г. о ходе и особенностях крестьянской реформы на Кавказе отмечал, что в Закавказье спроектированы общие для государства меры выкупной операции. Но строгое применение этого принципа здесь может привести к вредным послед-

ствиям, поскольку большинство землевладельцев существовало на те доходы, которые получали с повинностей крестьян, а с выкупом значительная часть владельцев разорится. Дондуков-Корсаков выражал опасение, что правительственный кредит рискует ввести казну в расстройство, а выкупная операция приведет к обезземеливанию большинства крестьян, поскольку начнется отчуждение земли и сосредоточение ее в руках отдельных лиц. Поэтому, по мнению Дондукова-Корсакова, главная задача состоит в решении вопроса о правильном переложении натуральной повинности на деньги и поощрении добровольных сделок [32].

Совет главноначальствующего рассмотрел составленный в 1884 г. на основании записки Канцелярии от 10 мая 1880 г. проект Правил об обращении натуральной повинности в денежную и передал его 30 июня 1885 г. в Министерство внутренних дел для решения в законодательном порядке. Проект вызвал со стороны министерств государственных имуществ, финансов и внутренних дел ряд замечаний, требовавших надлежащего разъяснения. Между кавказской администрацией и министерствами началась переписка, продолжавшаяся в течение 12 лет. Признавая вычисленную выкупную цену завышенной, МВД не в состоянии было найти выход из создавшегося положения и предлагало этот вопрос вновь обсудить в совете главноначальствующего [33]. Главноначальствующий передал дело на заключение присутствий, которые, кроме елизаветпольского, стали настаивать в соответствии с указаниями центральных министерств на оценке выкупных платежей по Правилам 1873 г. Однако главноначальствующий, считая, что оценка повинностей по этим правилам дала неприемлемые цены, в своем отзыве Министерству внутренних дел высказался за отмену их и сохранение цен 1880 г. При этом он прямо отмечал, что Правила 1873 г. фактически затормозили на 30 лет выкупную операцию [34].

Глубокие изменения экономических и политических условий в стране настойчиво выдвигали вопрос о ликвидации зависимых отношений в Закавказье, о необходимости обязательного выкупа. Бакинский губернатор в отчете за 1900 г. настаивал на предоставлении крестьянам долгосрочной денежной ссуды из государственного казначейства при обязательном выкупе. Он предложил мировым посредникам выработать условия выкупной операции, мнение крестьян по этому вопросу. Оказалось, что крестьяне равнодушно относятся к идее выкупа, считая, что один только выкуп крошечных наделов не улучшит их благосостояния, необходима ломка всех форм зависимых отношений [35]. Но царизм в интересах землевладельцев намерен был провести крепостнический вариант «разрешения» вопроса, предусматривавший обложение крестьян новой, выкупной данью взамен прекращения зависимых отношений. Царизм путем проведения обязательного выкупа наделов с 1913 г. ликвидировал зависимые отношения, которые сохраняло Положение 1870 г. в течение всего пореформенного периода.

Положение 1870 г. закрепило в постоянном пользовании владельческих крестьян их наделные земли, принадлежавшие землевладельцам. Тем самым реформа 1870 г. узаконила крестьянское землепользование вместо создания крестьянского землевладения.

Реформа поставила возможность приобретения крестьянами в свою собственность земельные наделы в зависимости от согласия землевладельцев. Образование во владельческой деревне Азербайджана многочисленных крестьян-собственников было не в интересах большинства землевладельцев. Поэтому не выполнялась ст. 134 Положения 1870 г. о выкупе по требованию крестьян. Невысокие выкупные цены, а их полное отсутствие в течение всего пореформенного периода не дали возможности крестьянам произвести выкуп по их требованию. Этому способствовала полити-

ка кавказской администрации в интересах землевладельцев, рассчитанная на возможность выкупа лишь отдельными зажиточными крестьянами своих наделов, а не всей крестьянской массы.

Приведенные факты добровольных сделок о выкупе показывают, что при согласии владельцев выкуп осуществлялся, поскольку у зажиточных крестьян имелись средства для выкупа наделных земель. Всего в пореформенный период до 1912 г. было

выкуплено крестьянами по нашим, правда, далеко не полным, данным до 2000 десятин различных угодий (усадебная, пахотная и садовая земли), за которые крестьяне заплатили до 120 тысяч руб. Хотя это количество выкупленной крестьянами земли невелико по сравнению со всей наделной землей, находившейся в их пользовании, оно опровергает существующее мнение об отсутствии выкупа владельческими крестьянами своих наделов в Азербайджане до 1912 г.

Примечания

- ¹ А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, 1958, стр. 152; Ц. П. Агаян. Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 г. Баку, 1956, стр. 249-251; В. Д. Мочалов. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в. М., 1958, стр. 68; М. А. Исмаилов. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX — начале XX в. Баку, 1964, стр. 105-106; Г. А. Дадашев. О феодально-крепостнических остатках в пореформенном Азербайджане. Труды Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС. 1957, т. XX, стр. 131; Н. Г. Богданова. Аграрные отношения в Азербайджане в 1870—1917 гг. «Исторические записки», 1941, № 12, стр. 213—214.
- ² Колониальная политика российского царизма в Азербайджане. М.-Л., 1937, ч. 2, стр. 423; Ц. П. Агаян. Указ. работа, стр. 237.
- ³ М. Н. Кучаев. Поземельное устройство государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в Закавказском крае. «Свод материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края». Тифлис, 1887, т. I, ч. 2.
- ⁴ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане, ч. 2.
- ⁵ М. Н. Кучаев. Указ. работа.
- ⁶ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 51, оп. 1, д. 93, лл. 6, 22, 31, 31 об.; Ц. П. Агаян. Указ. работа, стр. 238.
- ⁷ «Кавказ» № 58, 21 мая (2 июня) 1871 г.
- ⁸ Там же.
- ⁹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 51, оп. 1, д. 12, лл. 121 об. — 122, 136 об. — 137; д. 50, лл. 1—2, 4—5 об., 7—13 об., 29, 30 об., 41—41 об., 43, 45; д. 194, лл. 1—1 об., 7—8 об., 10—10 об., 12—13, 23, 24, 26, 28.
- ¹⁰ ЦГИА Груз. ССР, ф. 5, оп. 1, д. 536, л. 17 об., д. 5756, лл. 45 об. — 46; д. 6313, лл. 48 об., об.; 49; ф. 12, оп. 1, д. 94, лл. 287 об., — 288; ф. 13, оп. 7, д. 2541, л. 131 об., ЦГИА СССР, ф. 1344, оп. 15, д. 1448, лл. 9, 10 об., 13 об., 14; оп. 21, д. 940, л. 3 об., ф. 1405, оп. 543, д. 1181, л. 199 об.
- ¹¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 51, оп. 2, д. 391, лл. 1—3, 4—5 об., 12; ф. 64, оп. 1, д. 72, л. 6; «Каспий» № 259, 29 ноября 1889 г.

- ¹² ЦГИА Азерб. ССР, ф. 51, оп. 1, д. 50, лл. 49—49 об., 51—51 об., 62—63, 68—68 об.
- ¹³ Там же, д. 147, лл. 61—62 об., 91; д. 271, лл. 94—94 об.; ЦГИА Груз. ССР, ф. 220, оп. 1, д. 531, лл. 41—41 об.
- ¹⁴ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 51, оп. 1, д. 16, лл. 3—7 об.; д. 50, лл. 57—58; д. 189, лл. 33, 34, 48—48 об.; ЦГИА Груз. ССР, ф. 220, оп. 1, д. 94, лл. 7—8, 417—418.
- ¹⁵ ЦГИА Груз. ССР, ф. 12, оп. 1, д. 604, лл. 165—165 об.
- ¹⁶ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 51, оп. 1, д. 50, лл. 1—3 об., 15—17, 24, 26, 32; д. 59, лл. 1—1 об.; д. 271, лл. 50—51, 87—88 об.
- ¹⁷ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 51, оп. 1, д. 281, лл. 1—1 об.; ЦГИА СССР, ф. 1344, оп. 164, д. 1270, лл. 16—17.
- ¹⁸ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 51, оп. 1, д. 281, лл. 2 об. — 3.
- ¹⁹ Там же, лл. 68, 74, 79—81; «Кавказ» № 82, 28 марта 1882 г.
- ²⁰ ЦГИА СССР, ф. 573, оп. 18, д. 27535, л. 76 об.
- ²¹ Сельское хозяйство и аграрные отношения. Сб. документов. т. 4. Тбилиси, 1955, стр. 11. У Ц. П. Агаяна этот этап охватывает 1872-1878 гг. (см: Ц. П. Агаян. Указ. работа, стр. 241). в то время как в 1876 г. власти подвергли экспертизе полученные в ходе первого этапа выкупные цены.
- ²² ЦГИА СССР, ф. 573, оп. 18, д. 27535, лл. 78—78 об.
- ²³ Там же, л. 78 об.; ЦГИА Груз. ССР, ф. 220, оп. 1, д. 94, лл. 428—436 об., 439—449 об., 522—535. Подробный порядок определения выкупных цен см: Ц. П. Агаян. Указ. работа, стр. 241—243.
- ²⁴ ЦГИА СССР, ф. 573, оп. 18, д. 27535, л. 78 об.
- ²⁵ ЦГИА Груз. ССР, ф. 12, оп. 1, д. 94, лл. 502—503.
- ²⁶ Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. 4, стр. 11.
- ²⁷ ЦГИА СССР, ф. 573, оп. 18, д. 27535, лл. 84 об. — 86; «Кавказ» № 4, 6 января 1881 г.
- ²⁸ Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. 4.

²⁹ ЦГИА СССР. ф. 573, оп. 18, д. 27535,

л. 90.

³⁰ Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. 4, стр. 56; Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного банка на Закавказский край. СПб., 1904, стр. 164.

³¹ ЦГИА СССР. ф. 932, оп. 1, д. 380, лл. 36—36 об., 45—47 об.

³² Там же, д. 384, лл. 2—3 об.

³³ Всеподданнейший отчет о проведенной в

1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. Баку, 1906, стр. 447; Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. 4, стр. 13; ЦГИА СССР. ф. 1405, оп. 543, д. 1181, л. 3.

³⁴ Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. 4, стр. 13; Всеподданнейший отчет..., стр. 448; «Баку» № 17, 21 января (3 февраля) 1903 г.

³⁵ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 51, оп. 2, д. 328, лл. 1—1 об., 39, 97—103.

Ј. И. Әләскәров

ИСЛАҤАТДАН СОНРАКЫ ДӨВРДӘ АЗӘРБАЈЧАНЫН САҤИБКАР КӘНДИНДӘ ПАЈ ТОРПАҢЫН ВЫКУПУ ҤАГҢЫНДА

Мәғаләдә 1912-чи илә гәдәр Азәрбајчанда выкуп әмәлијјаты ишығландырылмыш, бунула јанашы, 14 мај 1870-чи ил әсаснамәсиндә выкупа даир маддәләрдә олан зиддијјәтләр, асылыг мүнәсибәтләринин узадылмасы мәсәләри тәһлил олуномушдур.

Мәғаләдә кәндиләрин өз пај торпағларыны выкуп етмәләринин мүхтәлиф формалары вә тәшәббүсләри изаһ едилмишдир. Выкупа анд кәтирилиш конуллау сәһнә даир дәлиләләр көстәрир ки, варлы кәндиләрин пај торпағын выкупу үчүн имканлары бөјүк иди.

Мәлүмата көрә ислаһатдан сонра дөврдә (1912-чи илә гәдәр) кәндиләр 2.000 десјатинә гәдәр мүхтәлиф торпағларыны (мүлк, әкин вә бағ торпағлары) выкуп етмиш вә буну үчүн 120 мин маната гәдәр пуд вермишдиләр. Кәндиләрин выкуп едилмиш торпағларынын миғдары истифадәдә олан бүтүн пај торпағлары илә мугајисәдә чүзи иди. Лакин бу, Азәрбајчанда 1912-чи илә гәдәр саҤибкар кәндиләрин пај торпағларынын выкупунун олмамасы барәдә тарих әдәбијјатындакы мөвчүд фикрин сәһв олдуғуну көстәрмәк үчүн кифајәтдир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1982, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1982, № 2

В. М. МУСАЈЕВ

ШИМАЛИ АЗӘРБАЈЧАНДА КӘСБКАРЛЫҢЫН БАШЛАНМАСЫ, СӘБӘБЛӘРИ ВӘ МӘНБӘЛӘРИ ҤАГҢЫНДА

(XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләри)

Русијада кәсбкарлығын мејдана чыхмасынын вә инкишафынын әсас чәһәтләринин илк дәфә В. И. Ленин һәр-тәрәfli арашдырмыш, кәсбкарлығы доғуран сәбәбләри, өлкәнин һәјатында онун соснал-игтисади нәтичәләринин ачыб көстәрмишдир.

Шимали Азәрбајчанда кәсбкарлыг мәсәләси республикамызын алимләринин тәдигатларында бу вә ја башга шәкилдә мугәјјән гәдәр әксини тапмышдыр. Бу сәһәдә Ә. С. Сумбатзадәнин Ә. Н. Гулијевин, М. Ә. Исмајыловун, И. В. Стригуновун, Т. Т. Вәлијевин, Л. М. Әлијеванын, М. И. Пашајевин, И. А. Талыбзадәнин, Д. С. һүсәјнованын, Ч. Х. һүсәјновун [1] вә башгаларынын әсәрләринин көстәрә биләрик. Һәммин әсәрләрдә кәсбкарлыгдан, тәдиг олунан проблем чәрчивәсиндә, јери кәлдикчә бәһс едилир. Бүтүнлүкдә исә XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә Шимали Азәрбајчанда кәсбкарлыг мәсәләси ајрыча мөвзу кими ишләнмәмишдир. Бу мәғаләдә биз көстәрилән дөврдә Шимали Азәрбајчанда кәсбкарлығы доғуран сәбәбләри, онун әсас мәнбәләринин арашдырмаға чалышмышыг.

Азәрбајчанда әһалинин бир гисми һәлә кечмишдән илин мугәјјән вахтларында доланачаг үчүн мүхтәлиф кәнар пешәләр далынча кедирди. Бу, өлкәнин әсасән дағлыг вә дағәтәји рајонларынын әһалиси арасында јајылмышды. Торпағын азлығы вә әкинчилик үчүн аз јарарлы олмасы һәммин јерләрин әһалисинә әкинчилији инкишаф етдирмәјә имкан вермирди. Бу јерләрин әһалисинин әсас доланачаг мәнбәји малдарлыг, бағчылыг вә с. иди. Мүхтәлиф пешәләр—дүлкәрлик,

дәмирчилик, бәнналыг вә с. бу рајонларда даһа кениш јајылмышдыр. Һәммин рајонларын әһалисинин бир гиссәси, әсасән кишиләр, тахыл јығымы заманы өлкәнин арап јерләриндә бичинчилик едирди. Кәнд сәнәткарлары исә пајыз вә ғыш ајларында газанч далынча кедирдиләр.

1847—1849-чу илләрдә Шамахи губернијасында мүхтәлиф јерләрә кетмәк үчүн мешшанлара вә кәнддиләрә 3459 паспорт [2] верилмишди. 1850—1862-чи илләрдә Шамахи губернијасына 41.362 паспорт кәндәрилмишди. Бунларын 2371-и ики вә үчиллик, га-ланлары јарымиллик вә бириллик иди [3]. Мәнбәләрдә һәммин паспортларын конкрет олараг нә мәгсәдлә верилмәси көстәрилмир. Бунула белә, паспорт алмыш мешшан вә кәнддиләрин бир гиссәсинин кәнар пешәләр далынча кетдијини сөјләјә биләрик.

Бакы һәрби губернатору мүлки ишләр мүдиринин 1860-чы илә анд һесабатында көстәрилди ки, Бакы, гисмән дә Ләнкәран гәзаларынын әһалиси «чарвадарлыгла да мәшғул олур, Салјан балыг вәтәкәләриндә, Бакынын минерал јатағларында иш тапырлар» [4].

1864-чү илә анд бир мәлүматда дејилрди ки, Јелизаветпол шәһәринә мүхтәлиф ишләр, хусусилә бостан вә бағ ишләри, һәмчинин гара фәһләликдән өтрү һәр ғыш Чар вә Илисудан, һабелә Дағыстандан 200—500 нәфәр кәлрди. Онлар һәм дә көп-дәри ашылајыр, хәнчәр, бычаг, мис, габлар гајырыр, мајын әввәлләриндә исә өз јерләринә гајыдырдылар [5].

Лакин Азәрбајчанда кәсбкарлыг өлкәнин һәјатында мүһүм из бурахан һадисә кими XIX әсрин 70-чи илләрин-

дән җајылмышдыр. Бу, өлкәнин үмуми сәһәл-иҗтисади инкишафынын нәтиҗәси иди.

XIX әсрнин ахырларында капиталист мүнәсибәтләринин кәнд тәсәррүфатына даһа артыг нүфуз етмәси нәтиҗәсиндә Азәрбајҗан кәндиндә сәһәл тәбәғәләшмә дәринләшир, «кәндлилик» дән чыхмаг просеси күчләнирди. Азәрбајҗан кәндлиси кетдикчә торпагсызлыгдан вә азторпаглыгдан даһа чох әзијјәт чәкирди. Кәндлинин кифајәт гәдәр торпаға малик олмасы кәсбкарлығы доғуран башлыча сәбәб иди [6]. В. И. Ленинни җаздыгы кими, кәндлиләр һеч вахт өз тәсәррүфаты илә өзләрини дојура билмирләр. Буна көрә дә «пешә» вә ја «кәсбкарлыг», җәни өз иш гүввәсини сатмаг онларын башлыча ашајыш васитәси олур [7].

Азәрбајҗан кәндлиләринин хәјли һиссәси торпагсыз вә ја азторпаглы иди. М. Ә. Исмајловун һесабамааларына көрә XIX әсрнин ахырларында Бақы вә Јелизаветпол губернијаларында һәр ики чинсдән олан 780911 дөвләт кәндлисиндән 12665 нәфәри торпагсыз, 39013 нәфәри азторпаглы (2 десјатинәдәк пәј торпагы оланлар), 354179 нәфәри ортабаб (2—7 десјатинәдәк торпагы оланлар), 23961 нәфәри таваналы (7 десјатиндән јухары торпагы оланлар) иди [8].

В. И. Ленин «Көчүрмә мәсәләси» адлы мәғаләсиндә җазырды ки, 1870-чи ил ислаһатындан сонра «...1895-чи илдә Јелизаветпол губернијасында торпагсыз кәндлиләрин (саһибкар кәндлиләринин—М. В.) сајы 5308 ев вә ја кишили-гадынлы 25.000 нәфәр иди. Бақы губернијасында 3906 ев вә ја кишили-гадынлы 11.709 нәфәр торпагсыздыр» [9].

Азәрбајҗан кәндиндә капиталист мүнәсибәтләри дәринләшдикчә торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләрин сајы даһа сүр'әтлә артырды. 1895-чи илдән 1916-чы иләдәк Азәрбајҗанда торпагсыз кәндлиләрин сајы артаг 36.709 нәфәрдән 55.041 нәфәрә, тәсәррүфатларын сајы 5214-дән 11584-ә чатмышды [10]. 1917-чи илдә кечирилән кәнд тәсәррүфаты сијһыјаалмасынын нәтиҗәләриндә көрә Бақы вә Јелизаветпол губернијаларын-

да 75.883 нәфәр дөвләт кәндлиси (15975 һәјәт) тамамилә торпагсыз иди [11].

В. И. Ленин кәндлиләрин пролетарлашмасындан бәһс едәрәк җазырды ки, кәндлиләрин әлиндәки торпагларла јашамаг олмаз, бу торпагларда анчаг ачындан өлмәк мүмкүндүр [12].

Архив сәһәдләриндән бириндә дејилир ки, Шуша гәзасынын кифајәт гәдәр торпагы олмајан, јахуд торпагы гејри-мәһсулдар олан кәндләриндә әһали әкинчиликлә мәшгул олмур. Белә кәндләрин әһалиси даһа чох башга пешәләрлә мәшгул олур вә ән чох исә газанч далынча кәнар јерләрә кедирләр [13].

Кәсбкарлығын артмасына 1870-чи ил ислаһатынын да күчлү тәсири олмушду. Мәлум олдуғу кими, ислаһат Азәрбајҗан кәндлиләринин 33%-ә гәдәрини тәшкил едән саһибкар кәндлиләриндә һүгүги чәһәтдән азадлыг вермишди вә онлар истәдикләри вахт пәј торпагыны тәрк едиб кедә биләрдиләр. Ејни заманда 1870-чи ил ислаһаты мәһдуд характер дашыјырды. Буну јүксәк рүтбәли чар мәмурлары да етираф едирдиләр. Пәј торпагыны сатын ала билмәјән кәндлиләр әввәлләр истифадә едикләри торпагын ән јахшы һиссәләрини дә итиридиләр. Һәмин торпаглары бәјләр, мүлкәдарлар билаваситә өз әлләринә кечирирдиләр. 1897-чи илдә Бақы губернијасында кәндли һәјәтләринин әлиндә 132186 десјатин, саһибкарларын әлиндә исә 246.9 мин десјатин торпаг галмышды, Јелизаветпол губернијасында кәндли һәјәтләринә 317236 десјатин, саһибкарлара исә 440795 десјатин торпаг чатмышды [14]. Торпагла кифајәт гәдәр тәмин едилмәјән саһибкар кәндлиләринин бир һиссәси доланачаг үчүн кәнар пешәләр далынча кетмәјә мәчбур олурду.

Чаризмин мүстәмләкәчи көчүрмә сијсәти дә јерли кәндлиләрин азторпаглылығыны күчләндирир, мүәјјән дәрәдәдә кәсбкарлығы кенишләндирән амилләрдән бири олурду. Чар һөкүмәти Иранла сәрһәд олан Муған вә Мил дүзләриндә јерли әһалинин дејил, кәлмә рус әһалисинин јерләшдирилмәсинә хүсуси фикир верирди. Гаф-

газын мүлки ишләр үзрә баш рәислији идарәсиндән Бақы губернаторуна билдирилмишди: «Иранла сәрһәд олан дүздә мүсәлман әһалисинин сакин олмасына сијаси бахымдан әсла јол вермәк олмаз вә сијаси мүлаһизәләрә көрә бу дүздә рус әһалиси јерләшдирилмәлидир» [15].

Көчүрүләнләрин сајы илдән-илә артыр вә онлар, әсасән, јерли кәндлиләрин һесабына торпагла тәмин олунурдулар. Биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә тәкчә Бақы губернијасында көчүрүләнләр үчүн 43891,95 десјатин [16] торпаг ајрылмышды. Рәсми даирәләрдә гејд олунурду ки, куја Русијадан көчүрүләнләр бош торпагларда јерләшдирилир вә јерлиләрин мәнафејинә тохунулмур, һәгигәтдә исә вәзијјәт тамамилә әскинә иди.

«Көчүрмә торпаг фонду, јерлиләрин торпаг һүгүгуну биабырчасына позмаг јолу илә әмәлә кәтирилир вә Русијадан ораја әһали»... милләтчилик принципи: «учгарлары руслашдырмаг» принципи хатиринә көчүрүлүр» [17].

Әһалинин тәбии артымы да кәндлиләрин азторпаглылығыны күчләндирир, кәсбкарлығы тәкан верирди. Әһалинин артмасы илә јаранан јени аиләләр әксәр һалларда торпагла тәмин едилмир вә валидејиләри илә бирликдә тәсәррүфат апармалы олур јахуд онсүз да кифајәт етмәјән торпаг саһәсини бөлүшдүрүрдүләр. Нәтиҗәдә зәиф, хырда тәсәррүфатларын сајы артыр, белә тәсәррүфатдан доланачагыны чыхара билмәјән кәндлиләр илин мүәјјән вахтларында кәнарда иш ахтарыр, бир һиссәси исә кәнди һәмишәлик тәрк едир, сәнајә мүәссисәләринин олдуғу јерләрә кедирди. В. И. Ленин җазмышдыр: «Әһали артыр, ашајыш даһа да чәтинләшир, бүтүн јахшы торпагы исә мүлкәдарлар вә варлы кәндлиләр артыг өз әлләринә кечирмишләр. Одур ки, һәр ил кетдикчә даһа чох адам вар-јохдан чыхыр, шәһәрләрә вә фабрикләрә кедир, муздурулуға кирир, гара фәһлә олур» [18].

Торпагла тәмин олунмајан кәндлиләрдән башга ортабаблар да кәнара иш далынча кедирдиләр. Кәнд буржуазиясы ортабаб кәндлиләри дә сыхыш-

дырыр, буна көрә дә онлар әксәр һалларда кәнарда «јардымчы кәсбкарлыг ахтармадан кечинә билмирдиләр» [19].

Кәндлиләрин јохсуллашмасынын кәстәричиләриндән бири дә иш һејванына малик олмајан тәсәррүфатларын сајынын артмасы иди. Иш һејванындан мәһрум олан кәндли торпагдан да мәһрум олурду. Белә ки, артыг онун торпагы бечәрмәјә имканы олмур, тәсәррүфатыны дирчәлдә билмирди. Бу чүр кәндлиләр доланачаг үчүн вәсаити кәнарда ахтармалы олурдулар. 1917-чи ил кәнд тәсәррүфаты сијаһы-јаалмасынын мәлуматларына көрә Азәрбајҗанын Бақы вә Јелизаветпол губернијаларында 44324 кәндли һәјәтинин иш һејваны јох иди [20].

Гытлыг, ачлыг, мал-гаранын тәләф олмасы вә диқәр тәбии фәлакәтләр кәндлиләрин мүфлисләшмәсини сүр'әтләндирир, онлары кәнди тәрк едиб, доланачаг үчүн кәсбкарлыг далынча кетмәјә мәчбур едирди. «Закавказскаја реч» гәзәти 1913-чү ил 30 нојабр тарихли нөмрәсиндә җазырды ки, Јелизаветпол, Чаваншир вә Шуша гәзаларынын кәндләриндә һөкм сүрән азторпаглылыг, мәһсулсузлуғ вә јохсуллуғ әксәр кәндлини евини, һејваныны сатмаға вә кәсбкарлығы кетмәјә мәчбур етмишдир [21]. Губа гәзасы Јухары Гушчу кәнд чәмијјәтинин кәндлиләри 1911-чи илин мартында Гафгаз чанишининә әризәләриндә җазырдылар: «Бу илки сәрт гыш бүтүн өлкәјә чохлу зијан җурмушдур. Бизим кәндлиләр исә даһа чох зәрәр чәкмишләр, јем олмадыгындан мал-гара тәләф олмуш, кечән илки гытлыг үзүндән кәндлиләр сөзүн там мәнасында ачлыг чәкмиш вә һәһәјәт мүхтәлиф кәндләрә дағылышараг, диләнчи көкүндә күзәрән сүрмүшләр» [22]. Ачлыг илләриндә кәндләрини тәрк едиб доланачаг ахтаранларын сајы сүр'әтлә артырды. 1906—1907-чи илләрдәки ачлыг заманы Гарабагы 2508 аилә јашајан 11 кәндиндән 1917 нәфәр кәсбкарлығы кетмишди [23]. 1912—1913-чү илләрдәки гытлыг нәтиҗәсиндә Шамаһы гәзасындан 14 миндән чох адам доланачаг үчүн башга јерләрә, илк нөвбәдә Ба-

кыжа, Күр вә Хәзәрин балыг вәтәкәләринә кетмишди [24].

В. И. Ленин ачлыг вә гытлыгын кәндә тә'сириндән бәһс едәркән жазырды: «Һәр бир ачлыг илн, һәр бир гытлыг он минләрлә тәсәррүфаты вар-јохдан чыхарыр» [25].

Кәндли, истифадәсиндә олан торпаг парчасындан көтүрдүҗү кәлирлә жалныз аиләсини доландырмыр, һәм дә мұхтәлиф веркиләр, русумлар өдәјир, чүрбәчүр чәримәләр верирди. Бүтүн бунлар үчүн исә кәндлијә пул лазым иди. Ејни заманда тәсәррүфат үчүн (кәнд тәсәррүфаты алатләри, иш һејваны алмага), торпаг ичарәјә көтүрмәјә, аиләнин мәншәт еһтијачларыны өдәмәјә вә с. пул тәләб олунурду. Бир парча торпаг исә кәндлинин пула олан еһтијачыны өдәјә билмир вә о, пул әлдә етмәк үчүн кәнар пешәләрә, кәсбкарлыга кетмәјә мәчбур олурду.

Кәсбкарлыга сәнәткарлар да кедирдиләр. Бунун башлыча сәбаби сәнајенин инкишафы нәтичәсиндә сәнәткарлыгын тәнәззүлә уғрамасы иди. Сәнәткарларын һазырладыглары мәһсуллар даһа учуз олан фабрик-завод маллары илә рәғабәт апар, өзүнә сатыш базары тапа билмирди. Бу исә сәнәткарлары адәт етдикләри пешәни бурахыб сәнајә мұәссисәләринә кетмәјә мәчбур едирди [26].

Азәрбајҗана Москва фабрикләриндә тохунан нисбәтән учуз ипәк парчаларын кәтирилмәси илә јерли сәнәткарларын тохудуғу ипәк парчалар гижмәтдән дүшүрдү. XIX әсрин 60-чы илләринәдәк Шамаһы гәзасынын Басгал кәндлинин тохучулугдан кәлири илдә 70 мин маната чатырды. Әввәлләр кәндиң бүтүн јашлы киши әһалиси, гадыңларын исә јарысы—бүтүнлүкдә 1000 нәфәрәдәк адам бу вә ја башга шәкилдә тохучулуг ишиндә чалышырдыса, сонрадан онларын сајы 200 нәфәрә енмишди [27]. Гејд етмәк лазымдыр ки, кәндиң әһалиси торпагла демәк олар тә'мин олунмамышды вә әсасән сәнәткарлыгдан кәлән газанчла доланырды. Сонракы илләрдә вәзијјәт даһа да писләширди. 1896-чы илә анд бир мә'луматда көстәрилерди ки, Басгал кәндиңдә тохучунун газанчы о гәдәр

азалмышдыр ки, диләнчи көкүндә сүрүнмәјә күчлә чатыр. Басгаллыларын хејли һиссәси газанч далынча башга кәндләрә дагылышыр [28].

Азәрбајҗанда мискәрлик сәнәтинин мәркәзи олан Лаһычда да сәнәткарлыг кетдикчә әввәлки әһәмијјәтини итирди. 1887-чи илдә Лаһычда иллик истәһсалы 200000 манатадәк олан 100-дәк мұәссисә олдуғу һалда, чәми ики ил сонра, 1889-чу илдә бу рәғәмләр мұвафиг сурәтдә 40 минә вә 30-а енмишди [29]. Һалбуки, сәнәткарлыг лаһычлыларын демәк олар јеканә доланачаг мәнбәји иди. Белә ки, 1890-чы илә анд бир мә'лумата көрә лаһычда јашајан 7000 нәфәрин јарыдан чоһу торпагсыз иди [30]. Бу вәзијјәт сәнәткарлары өз пешәләриндән әл чәкиб шәһәрләрә иш далынча кетмәјә мәчбур едирди. Нефт Бақысында фәһләлик едән чоһлу лаһычлы вар иди [31].

Беләликлә, В. И. Ленинни ашағыдакы сөзләрини мұәјјән дәрәчәдә Азәрбајҗан сәнәткарларына да анд етмәк олар: «Русијада ири фабрик вә заводлар кетдикчә даһа сүр'әтлә инкишаф едәрәк хырда кустарлары... вар-јохдан чыхарыб јохсул фәһләјә дөндәрир...» [32].

Сәнајенин, нәглијјәтин инкишафы кәсбкарлыга тә'сир көстәрән мұһүм амилләрдәндир. Азәрбајҗаның Бақы кими сүр'әтлә инкишаф едән капиталист шәһәриндә, һәмчинин башга сәнајә очагларында һәр бир кәсбкар иш тапа билирди. Хәзәр тичарәт донанмасында, дәмирјол нәглијјәтиндә Азәрбајҗан гәзаларындан кәлмиш минләрлә кәндли ишләјирди. Абшерон јарым-адасында нефт кәмәрләринин чәкилиши илә арабаларла нефт дашынмасы дајанмышды. 1890-чи илә анд бир мәнбәдә дејилир ки, нефт кәмәри чәкиләнә гәдәр Балаханы илә Гара шәһәр арасында һәр күн күчлә 100 000 пуд нефт дашыјан 8000-дән чоһ араба ишләјирди, инди исә кәмәрлә суткада 600 000 пуда гәдәр нефт дашыныр. Нефт кәмәрләринин чәкилмәси вә Загафгазија дәмирјолу нефт саһәсинин ачылмасы илә мәдәнләр вә заводлар арасындакы араба рабитәси тамамилә кәсилмишдир [33].

Азәрбајҗан шәһәрләриндән мешанлар да кәсбкарлыга кедирдиләр. Лакин бу, кениш кал алмамышды.

Кәсбкарлыгы төрәдән, сүр'әтләндирән сәбәбләрлә јанашы, она мане олан, мұәјјән дәрәчәдә ләнкидән амилләр дә вар иди. Ону доландыра билмәјән торпаг парчасыны бурахыб кәсбкарлыга кедән кәндли әкиб-бечәрмәдији торпаг үчүн јенә верки өдәмәли иди. Кәсбкарлыгда кәндлиләрин күзәрәни чоһ пис кечдијиндән, онларын аз һиссәси аиләләрини өзләри илә апарырды. Кәнддә галан әксәр аиләләрин јеканә үмиди исә бир парча торпаг саһәси иди вә кәндлиләр һәтта онлары доландыра билмәјән һәмин торпаг саһәсини әлдән чыхармаг истәмирдиләр [34]. Бу исә кәнар пешәләрә кедәнләрин, кәндлә әлагәни узун мүддәт, јахуд һәмишәлик кәсиб сәнајә пролетарлары сырәсына дахил оланларын сајыны мәһдудлашдырырды.

Азәрбајҗан кәндиңдә кәсбкарлыгын сүр'әтини вә мигјасыны ләнкидән ән мұһүм сәбәб азторпагылыгын кениш јајылмасы иди. Бу исә кәнддә синфи тәбәгәләшмәнин, «кәндлиликдән чыхмаг просесинин» дәринләшмәсинә мане олурду. Азторпагы кәндли исә һеч дә һәмишә торпаг пајындан әл чәкмир вә чоһ заман, нечә дејәрләр, нә вахт исә әлавә торпаг саһәси әлә кечирмәк, варланмаг үмиди илә јашајыр, кәнди төрк етмирди.

Мәнбәләрдән бириндә дејилир ки, әкәр кәндли һәр һансы бир шәкиллә мұстәгил тәсәррүфатчылыг етмәк имканыны итирисә, онда бүтүн аилә, нә олурса-олсун, бир иш ахтарараг һәр төрәфә сәпәләнир ки, јенидән өз тәсәрүфатларыны јаратсынлар; буну жалныз кәндлинин торпага сон дәрәчә бағлылыгы вә һәдсиз еһтијачла изаһ етмәк олар [35].

Русијада, о чүмләдән Азәрбајҗанда кәсбкарлыгы ләнкидән чидди амилләрдән бири дә мөвчуд олан паспорт системи иди. Кәнара иш далынча кедән кәндлиләр онлара дүшән веркиләри өдәмәли, ичманын вә аилә башчысы-

нын рәсми разылыгыны алмалы вә бүтүн бу сәнәдләри паспорт, јахуд гыса-мүддәтли билет алмаг үчүн тәгдим етмәли иди. Паспортун, билетин мүддәти гуртаран вахт әввәлки јашајыш јеринә гајытмадыгда, јахуд сәнәдләрин мүддәтини узатмадыгда чәримә олунур вә инзибати гајдада өз јерләриндә гајтарылырдылар. Паспорт вә билетләрин әвәзиндә алынән вә дөвләт хәзинәсинин мұһүм кәлир мәнбәләриндән бирини тәшкил едән көмрүкләр јохсул кәндлиләр үчүн ағыр јүк иди.

XIX әсрин ахырларында Чәнуби Азәрбајҗаның јохсуллашмыш јүз минләрлә кәндли вә сәнәткары ахын-ахын Русија губернијаларына, илк нөвбәдә Загафгазијаја доланачаг далынча кәлирдиләр. Тәкчә Јелизаветпол губернијасына һәр ил 100 мин нәфәрәдәк кәсбкар кәлирди. Капиталистләр, мүлкәдарлар вә голчомаглар Чәнуби Азәрбајҗандан кәлән кәсбкарлары даһа һәвәслә ишә көтүрүрдүләр. Белә ки, онлар, јерли фәһләләрдән фәргли олараг, ән ашағы һагг мұгабилиндә дә ишләмәјә разы олур [36], ади гара фәһләнин әмәк һаггындан бир нечә дөфә ашағы һагг алырдылар [37]. 1905—1911-чи илләр Иран ингилабы дөврүндә чар һөкүмәти Чәнуби Азәрбајҗандан кәсбкарлыга кәләнләр үчүн мәһдудијјәтләр гојмушду. Нәтичәдә 1907-чи илдә онларын сајы кәскин сурәтдә азалмыш, Загафгазијада кәнд тәсәррүфаты ишләринин гижмәтләри артмышды. Ири торпаг саһибләри исә гәти наразылыгларыны билдирмишдиләр [38]. Дејиләнләри нәзәрә алараг, Чәнуби Азәрбајҗандан кәлән олдуҗа учуз иш гүввәсинин Шимали Азәрбајҗан кәндиңдә кәсбкарлыга мұәјјән дәрәчәдә зәифләдиши тә'сир көстәрдјиңи сөјләмәк мүмкүндүр.

Бу манеәләрә бахмајараг, Азәрбајҗан гәзаларында кәсбкарлыг кетдикчә кенишләнирди вә XIX әсрин ахырларындан е'тибарән өлкәнин социалистисиди һәјатында мұһүм һадисә хактери алмышды.

1. А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в., Баку, 1964; Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М., 1972; Ә. Н. Гулијев Азербайджанда буржуа чәмијјәти синифләринин тәшәккүлү. Азербайжан тарихи, чилд 2, Баку, 1964, фәсил 14, § 6; М. Ә. Исмаилов. XX әсрин әввәлләриндә Азербайжанын кәнд тәсәррүфаты, Баку, 1960; Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX в., Баку, 1964; И. В. Стригунов. Из истории формирования бакинского пролетариата (70—90-е годы XIX в.). Баку, 1960; Т. Вәлијев. XX әсрин әввәлләриндә Азербайжанын ипәк сәмәлү сәнәјеси. Баку, 1977; Л. М. Алиева. Рабочие текстильщики Баку в начале XX в., Баку, 1969; М. И. Пашајев. 1905—1907-чи илләрдә Азербайджанда дәмирјол фәһләләринин ингилаби һәрәкәти (намизәдлик диссертасијасы). Баку, 1970; И. А. Тәлибзаде Азербайджанда 1912-чи ил аграр ислаһаты. Баку, 1965; Д. С. Гусейнова. Источники формирования кадров рабочих-моряков Азербайджана. «Известия АН Азерб. ССР» (серия истории, философии и права), 1977, № 3; Ч. Х. Хусейнов. Биринчи дүнја муһарибәси дөврүндә Азербайжан кәндләләринин вәзијјәти вә синфи мубаризәси (1914-чү илин ијулу—1917-чи илин февралы) (намизәдлик диссертасијасы). Баку, 1966.
2. ЦГИА СССР, ф. 574, оп. 5, д. 616, лл. 3 (об.), 8 (об.), 13 (об.).
3. Јенә орада, д. 577, лл. 5 (об.), 13 (об.), 23 (об.), 28 (об.), 32 (об.), 37 (об.), 42 (об.), 49 (об.), 52 (об.), 54, 63, 69.
4. Јенә орада, ф. 1268, д. 228, л. 295; Азербайжан ССР ЕА ТИЕА, иш 1719 (1), вәр. 155.
5. Јенә орада, оп. 1, д. 212, л. 32; Азербайжан ССР ЕА ТИЕА, иш 3108, вәр. 39.
6. А. С. Сумбатзаде. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М., 1972, сәһ. 108; М. А. Исмаилов. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX вв., Баку, 1964, сәһ. 122—124; И. В. Стригунов. Из истории формирования бакинского пролетариата (70—90-е годы XIX в.). Баку, 1960, сәһ. 56; П. Г. Рындзюнский. Утверждение капитализма в России. М., 1978, сәһ. 268; Б. В. Тихонов. Переселения в России во второй половине XIX в., М., 1978, сәһ. 125; В. П. Панютин. Из истории формирования пролетариата Белоруссии. 1861—1914 гг., Минск, 1969, сәһ. 15; Н. В. Шаховский. Земледельческий отход крестьян. СПб., 1903, сәһ. 51.
7. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијәти, 3-чи чилд сәһ. 131.
8. М. Ә. Исмаилов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 99—101, 9-чу чәдвәл.
9. В. И. Ленин. Әсәрләри, 18-чи чилд сәһ. 86.
10. Т. Ә. Нәбијев. Азербайджанда аграр муһасибәтләр, Баку, 1970, сәһ. 23.
11. М. Ә. Исмаилов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 105; Јенә онун, XX әсрин әввәлләриндә Азербайжанын кәнд тәсәррүфаты, Баку, 1960, сәһ. 206.
12. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијәти, 17-чи чилд, сәһ. 67.
13. ЦГИА Грузинской ССР, ф. 12, оп. 1, Азербайжан ССР ЕА ТИЕА, иш 2361 (4), вәр. 22.
14. М. А. Исмаилов. Капитализм в сельском хозяйстве... сәһ. 61—62; И. А. Тәлибзаде. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 14.
15. Азербайжан тарихи, 2-чи чилд, сәһ. 434.
16. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. СПб., 1906, сәһ. 504.
17. В. И. Ленин. Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 87.
18. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијәти, 7-чи чилд, сәһ. 169.
19. Јенә орада, 3-чү чилд, сәһ. 184—185.
20. М. А. Исмаилов. Капитализм в сельском хозяйстве... сәһ. 120.
21. Ч. Х. Хусейнов. Биринчи дүнја муһарибәси дөврүндә Азербайжан кәндләләринин вәзијјәти вә синфи мубаризәси (1914-чү илин ијулу—1917-чи илин февралы). Намизәдлик диссертасијасы, Баку, 1966; Азербайжан ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, снјаһысы 14, иш 6216, сәһ. 33.
22. ЦГИА Грузинской ССР, ф. 13 (047), д. 9084, л. 4 (об.).
23. С. Заварян. Экономические условия Карабаха и голод 1906—1907 г., СПб., 1907, сәһ. 41.
24. ЦГИА СССР, ф. 573, оп. 25, д. 62, л. 138; д. 64, л. 5 (об.).
25. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијәти, 7-чи чилд, сәһ. 169.
26. Н. М. Дружинин. Русская деревня на переломе, 1861—1880 гг., М., 1978, сәһ. 186.
27. А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в., Баку, 1964, сәһ. 88.
28. Јенә орада.
29. Обзор Бакинской губернии за 1889 г., сәһ. 23.
30. Обзор Бакинской губернии за 1890 г., сәһ. 23.
31. Азербайжан ССР МДТА, ф. 798, снјаһы 3, иш 504, вәр. 160, 163, 165, 169; иш 535, вәр. 44, 45, 47, 48, 52, 64, 65, 67, 72, 76, 81, 91 вә с.
32. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијәти, 2-чи чилд сәһ. 89.
33. С. Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии, Тифлис, 1890, сәһ. 37.
34. П. Г. Рындзюнский. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 159.

35. Н. Е. Ермолаев. Аренда владельческой земли государственными крестьянами в Закавказье. «Труды КОСХ», № 1, Тифлис, 1888, сәһ. 5.

36. Н. К. Белова. Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX — на-

чале XX века. Журн. «Вопросы истории», 1956, сәһ. 115.

37. М. А. Исмаилов. Капитализм в сельском хозяйстве... сәһ. 147.

38. Н. К. Белова. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 115.

В. М. Мусаев

О НАЧАЛЕ, ПРИЧИНАХ И ОБ ИСТОЧНИКАХ ОТХОДНИЧЕСТВА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (КОНЕЦ XIX — НАЧАЛО XX ВЕКА)

Изучение вопроса об отходничестве в Азербайджане представляет немаловажный научный интерес, так как данный вопрос до сих пор не был объектом специального исследования.

В статье рассматривается начало, причины и источники отходничества в Северном Азербайджане. Еще в прошлом некоторая часть населения горных и предгорных районов Азербайджана в определенные времена года занималась отхожими промыслами. Однако отходничество как заметное явление в жизни края распространилось с 70-х годов XIX в. и

явилось результатом общего социально-экономического развития Азербайджана. Главной причиной отходничества было малоземелье и безземелье крестьянского населения, которое и составляло основную массу отходников. Немало отходников было и из ремесленников. С развитием промышленности, транспорта, с углублением капиталистических отношений в сельском хозяйстве расширились и масштабы отходничества. Вместе с тем были и причины, отрицательно влияющие на масштабы и темпы отходничества.

З. М. БУНИЯТОВ

НАСИР АД-ДИН АТ-ТУСИ:
НОВЫЕ БИОГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ

Предыдущая публикация представляла материал, дающий возможность уяснить роль Насир ад-Дина ат-Туси в развитии науки в Азербайджане в XII в.¹ Настоящая статья знакомит читателя с новыми, неизвестными пока сведениями о такой незаурядной личности, какой был великий ученый и мудрец ат-Туси. Сведения эти взяты из сочинения видного мусульманского ученого и автора множества сочинений по различным отраслям наук Салах ад-Дина ибн Айбека ибн Абдаллаха ас-Сафадии (1296—1363) *ал-Вафи би-л-вафайят* («Подробный [реестр] кончин») — огромного 30-томного труда, в котором изложены более 14 тыс. биографий видных людей мусульманского Востока. Сочинение это пока что полностью не опубликовано, но и опубликованная часть советскому читателю недоступна².

Биографические данные ас-Сафадии о Насир ад-Дине ат-Туси в переводе с арабского языка публикуются впервые.

«Абу Абдаллах Насир ад-Дин Мухаммад ибн Мухаммад ибн ал-Хасан ат-Туси — философ, основатель математической и астрономической наук. Он был ведущим в основных науках и особенно в астрономии и Алмагесте³ и в них он превосходил великих [ученых]. Он учился у ал-Му'ина Салима ибн Бадрана ал-Мисри ал-Му'тазили ар-Рафизии⁴ и др. Он пользовался огромным авторитетом и высоким уважением у Хулагу⁵, который слушался его, когда он что-либо ему советовал по части финансов и их расходования.

Насир ад-Дин построил в городе Мараге купол и великолепную обсерваторию. При ней он создал огромное

хранилище с просторными помещениями и заполнил его книгами, вывезенными из Багдада, Сирии и, ал-Джазире и их количество превысило 400 тысяч томов. Он принял на работу в обсерваторию астрономов, философов и превосходных ученых и на их содержание использовал [доходы] вакфов.

Он был красив лицом, великодушным, благородным, щедрым и терпеливым человеком, верным в дружбе, обладал множеством высоких добродетелей и оказывал огромную помощь при несчастиях.

Мне (т. е. ас-Сафадии, автору. — З. Б.) рассказывали, что когда он задумал построить обсерваторию, то Хулагу, узнав о том, сколько средств идет на строительство, спросил у ат-Туси: «Какая польза у этой науки, что связана со звездами? И стоит ли тратить на нее такое количество денег?» Ат-Туси ответил: «Я объясню тебе ее пользу примером. Пусть ильхан прикажет одному человеку взобраться на вершину этой горы и сбросить оттуда большой медный таз (*ташт*), но чтобы об этом никто другой не знал!»

Это было сделано. И когда таз катился по склону горы, то он издавал такой великий и ужасный грохот, что его устрешили все, кто там находился, а некоторые даже лишились чувств. Однако на Насир ад-Дина и Хулагу это не произвело никакого впечатления, ибо они знали, что это должно было произойти. И Насир ад-Дин сказал Хулагу: «Именно такая польза от науки о звездах: сведущий знает то, что происходит и не переживает того страха и озабоченности, которым подвергается человек, ошеломленный этим и несведущий!»

Хулагу [тогда] сказал: «Это — неплохое дело!» и приказал Насир ад-Дину ат-Туси начать работу в этом направлении.

О проницательности Насир ад-Дина мне (т. е. автору. — З. Б.) рассказывали следующее: Хулагу однажды разгневался на *сахиб-дивана* Ала' ад-Дина ал-Джувайни⁶, ибо заподозрил его в чем-то и приказал казнить его. Брат Ала' ад-Дина⁷ пришел к Насир ад-Дину и, рассказав ему об этом, просил помочь отменить приказ Хулагу.

Насир ад-Дин сказал: «Если ильхан и его сородичи (т. е. монголы) отдадут какой-то приказ, то отменить его никак невозможно и особенно, если о приказе этом узнали все!» Однако далее он сказал, что надо придумать в этом деле какую-нибудь хитрость.

Он отправился к Хулагу, захватив с собой посох, четки и астрольбию, а его помощник нес курильницу, ладан и жаровню. Все это увидела охрана Хулагу, стоящая у входа в шатер. Подойдя к шатру, Насир ад-Дин остановился подкинул в огонь еще ладана, поднес астрольбию к глазам, понаблюдав [за небом] и опустил ее. Когда стражники увидели то, что делает Насир ад-Дин, они вошли к Хулагу, чтобы сообщить ему об этом, а когда они выходили от него, он приказал им: «Узнайте, в чем причина этого!»

Насир ад-Дин спросил их: «А где сам ильхан?» Они ответили: «В шатре!» Он воскликнул: «Прекрасно!» Здоровье ильхана в порядке?» Они ответили: «Конечно!» Он возблагодарил Аллаха всевышнего, а затем снова спросил: «Он в хорошем настроении?» Они ответили утвердительно. Он спросил их об этом несколько раз и сказал: «Я хочу увидеть его лицо своими глазами. Поэтому я должен войти к нему! Сообщите ему об этом!»

Это был такой час, когда у Хулагу обычно никого не было, и он повелевал: «Ко мне его!» и приказал Насир ад-Дину войти.

Когда он вошел к Хулагу и уви-

дел его, то поклонился раз, а потом стал класть поклоны непрерывно. Хулагу спросил: «Что у тебя случилось?» Насир ад-Дин ответил: «Звезды в этот час предсказывают, что ильхану грозит страшная и чрезвычайно великая опасность. Поэтому я вскочил, сделал это, воскурил ладан и обратился с известными молитвами к господу, умоляя Аллаха отвести эту беду от ильхана. Сейчас необходимо, чтобы ильхан разослал своим подданным послания и отправил в этот же час своих посланцев (ильчи) во все страны с распоряжением освободить всех тех, кто находится в заточении, простить им их поступки и всех тех, кто приговорен к казни и может быть Аллах отведет эту великую опасность! Если бы я не увидел лица ильхана, то не поверил бы, [что он жив!]]»

И Хулагу тотчас же приказал выполнить то, о чем говорил Насир ад-Дин и среди прочих из заключения был освобожден и *сахиб-диван* Ала' ад-Дин, хотя о нем Насир ад-Дин и не упоминал!

Это ли не предел проницательности, с помощью которой он достиг своей цели и предотвратил мучения людей и смерть некоторых других лиц!

Среди того, что я (т. е. автор) узнал, была записка, которую он получил от какого-то человека. В ней, кроме всего прочего, было написано: «О, собака! О, сын собаки!» Ответом Насир ад-Дина было следующее: «Что касается твоих слов, о такой-то, то они неправдоподобны, ибо собака обладает четырьмя ногами, она лает, и имеет длинные когти. Я же — стою на ногах прямо, как обыкновенный человек и у меня широкие ногти, я говорю и смеюсь и эти черты и особенности совсем не похожи на те черты и особенности, о которых толкуешь ты» и продолжая в таком духе, он разнес все претензии, адресованные ему. Так, благими намерениями, он отметал от себя всякую скверну, делал это хладнокровно и не упо-

треблял при ответах ни единого скверного слова.

Однако я (т. е. автор) видел его гневное письмо, посланное им Камал ад-Дину ат-Туси в связи с его сочинением, состоявшим из никчемных стихов.

В числе сочинений Насир ад-Дина есть следующие:

Китаб *ал-мутавасситат байна-л-хан-даса вал-хай'а* («Средние величины между геометрией и астрономией») — это весьма полезная книга; *Мукаддима фи-л-хай'а* («Введение в космографию»); Книга, в которой изложены основы [учения] секты *ан-нисайрийя*. Однако я полагаю, что он (Насир ад-Дин) не был ее сторонником, ибо этот философ и те самые нусайриты верили в божественную силу.

Он сократил *ал-Мухассал* («Итоги») имама Фахр ад-Дина ар-Рази⁸, улучшил их и расширил. Он составил комментарии к *ал-Ишарат* («Указания») Ибн Сины и раскритиковал комментарии к ним имама Фахр ад-Дина. Он сказал: «Это — не комментарии, а оскорбление!» Далее он добавил: «Я составлял свои комментарии двадцать лет и у Фахр ад-Дина множество ошибок!» Об этом упоминает *кадий ал-кудат* Джалал ад-Дин ал-Казвини, да смилуется над ним Аллах. Однажды в моем присутствии он стал восхвалять их, т. е. комментарии. Я сказал ему: «О мавлана! Он же ничего не сделал! Он лишь взял комментарии имама [ар-Рази] и выкладки Сайф ад-Дина ал-Амиди⁹, совместил их и немного добавил». Он ответил: «Я не знаю никаких [выкладок] ал-Амиди к *ал-Ишарат*!» Я сказал: «Да, но он написал книгу, которую назвал *Кашиф ат-тамвихат 'ан ал-Ишарат вал-л-танбихат* («Раскрытие неточностей в «Указаниях»)!» Ат-Туси сказал, что он не видел такой книги.

В числе его сочинений — *ат-Таджрид фи-л-мантик* («Абстракция по логике»); *Авсаф ал-ашраф* («Описание высокочтимых»); *Кава'ид ал-'ака'ид* («Принципы убеждений»); *ат-Талхис* (или *ат-Тахлис*) *фи 'илм ал-калам*

(«Сокращение (или Извлечение) в богословии»); *ал-Ариз* на персидском языке; *Шарх ас-Самара ли-Батлами-ус* («Комментарии к «Пользам» Птолемея»); *Китаб ал-Маджисти* («Книга Алмагест»); *Джами' ал-хисаб фи-т-тахт ва-т-тираб* («Общее искусство исчисления при помощи вычислительных досок»); *ал-Кура ва-л-истивана* («Шар и цилиндр»); *ал-Ми'тайат аз-Захират* («Явления»); *ал-Маназир* или *ал-Маназират ва-л-масатир* («Ползорные трубы и линейки»); *ал-Лайл ва-н-нахар* («Ночь и день»); *ал-Кура ал-мутахаррика* («Движущийся шар»); *ат-Тилу' ва-л-гириб* («Восход и заход»); *Тасти' ал-кура* («Освещение земли»); *ал-Матали'* («Восхождения»); *Тарби'ад-да'ира* («Квадратура круга») или («Квадрипатриум»); *ал-Махритат* («Конусы»); *аш-Шакл ал-мариф билкыта'* («Фигура, известная как четырехугольник»); *ал-Джавахир* («Драгоценные камни»); *ал-Истивана* («Цилиндр»); *ал-Фара ид' ала мазхаб ахл байт* («Права и обязанности приверженцев веры правящей династии»); *Та'дил ал-мийар фи накд танзил ал-афкар* («Исправление стандарта при отмене недопустимых мнений?»); *Бака' ан-нафс ба'д дивар ал-бадан* («Существование души после гибели тела»); *ал-Джабр ва-л-микабала* («Алгебра?»); *Исбат ал-'акл ал-фа'ал* («Утверждение активного разума»); *Шарх мас'ала ал-'илм'* («Комментарии научной проблемы»); *Рисала фи-л-имама* («Трактат об имамате»); *Рисала ила Наджм ад-Дин ал-Каши фи исбат ваджиб ал-виджид* («Послание Надж ад-Дину ал-Каши об утверждении необходимо сущего»); *Хавашш' ала «Куллийат ал-Канун»* («Глоссарий к «Книге ал-Канун»); *Рисала саласуна фаслан фи ма'рифат ат-таквим* («Записка из 30 глав для познания календаря»); *Китаб Укар Маналаус* («Сферика» Менелая); *Китаб Укар Саузусийус* («Сферика» Теодосия); *аз-Зидж ал-Илхани* («Астрономический каталог ильхана»).

У Насир ад-Дина есть много стихов на персидском языке. Шамс ад-

Дин ибн ал-Му'аййид ал-'Урди¹⁰ говорит: «Насир ад-Дин учился наукам у Камал ад-Дина ибн Йуниса ал-Маусили, Му'ин ад-Дина Салима ибн Бадрана ал-Мисри ал-Му'тазили и других. Он был астрологом Абага-хана после [смерти] его отца [Хулагу]. Он управлял визиратом при Хулагу, не опуская руку в казну и это занимало все его время так, что у него совсем его не оставалось для поездок верхом или куда-либо выехать, за исключением случаев, когда Хулагу приказывал ему.

Однажды Насир ад-Дин пришел к Хулагу с иллюстрированной книгой о наилучших противоядиях и стал читать ему, восхвалять ее и ее пользу. Затем он сказал: «Польза от них будет полнее, если травы будут измельчать в ступке из золота». И Хулагу приказал выдать три тысячи динаров для изготовления ступки.

Хулагу передал под его управление все вакфы в подвластных ему странах. У Насир ад-Дина в каждом городе был свой представитель (*на'иб*), контролирующий вакфы, взимающий с их доходов десятую часть (*'ушр*) и доставляющий ее к ат-Туси для раздачи в виде жалованья тем, кто работал в обсерватории или же для расходования на нужды самой обсерватории. Мусульманам здесь было предоставлено преимущество, и, особенно, шиитам, алавитам, философам и другим. Он требовал их повиновения, направлял их работу и покровительствовал их вакфам. Наряду со всем этим он отличался скромностью и приветливостью.

Шамс ад-Дин ал-Джаузи¹¹ пишет: «Наш друг Хасан ибн Ахмад, философ, говорит: «Я ездил в Марагу, осматривал там обсерваторию и видел ее мутаваллиа Садр ад-Дина сына ходжи Насир ад-Дина ат-Туси. Он был молодым, достойным [знатоком] астрологии и персидского стиха. Я общался с Шамс ад-Дином ибн ал-Му'аййидом ал-'Урди, Шамс ад-Дином аш-Ширвани¹², шейхом Камал ад-Дином ал-Айки и Хусам ад-Дином аш-Шами. Я видел в обсерватории

множество астрономических инструментов, среди которых были: армиллярная сфера (*зат ал-халак*), состоявшая из пяти кругов, сделанных из меди: круга эклиптики, центрированного на землю, круга равноденствия, круга звездной сферы, круга широты и круга склонения. Я видел солнечный круг, по которому узнают азимут звезд, астролябию с шириной диаметра в один локоть, видел много [других] астролябий и книг».

Он продолжал: «Шамс ад-Дин ал-'Урди сообщил мне, что Насир ад-Дин получил от Хулагу на строительство этой обсерватории столько денег, что о их количестве не ведает никто, кроме Аллаха. Самая малая сумма денег, которую он получил после завершения [строительства] обсерватории на покупку инструментов и их ремонт, составляла 20 тысяч динаров, кроме денег, предназначенных на жалование и выдачи ученым и на содержание [персонала]».

Сам ходжа Насир ад-Дин в *Зидж ал-ильхани*¹³ пишет: «Для строительства обсерватории я вызвал ряд ученых, среди которых были ал-Му'аййид ал-'Урди из Дамаска, ал-Фахр ал-Мараги¹⁴, который пребывал в Мосуле, ал-Фахр ал-Хилати¹⁵, который жил в Тифлисе и Наджм ад-Дин Дабيران ал-Казвини¹⁶. Мы начали ее возведение в Мараге в шестьсот пятьдесят втором году, в месяце джумада первом (май 1259 г.).

До нашей обсерватории существовали, если этому можно верить, обсерватория Бараджус (?), которая была возведена 1400 лет назад. После нее была обсерватория Птолемея, которая была построена в 285 году. После нее, в исламское время, в Багдаде была построена обсерватория [халифа] ал-Ма'муна, которой уже 430 лет. Далее — обсерватория ал-Баннани, в пределах Сирии, обсерватория ал-Хакими, в Египте и обсерватория Ибн ал-И'лама. Двум последним по 250 лет.

Некоторые ученые (*асагиза*) говорили, что изучение семи звезд (Большой Медведицы) возможно осу-

шествовать в течение не менее 30 лет, ибо именно за это время происходит одно обращение этих семи звезд. Однако Хулагу сказал: «Постарайся, чтобы изучение этих семи звезд было завершено за 12 лет!» И я сказал ему: «Я постараюсь!»

Насир ад-Дин приехал из Мараги в Багдад. С ним приехало много его учеников и коллег. Он пробыл в Багдаде только месяц и умер.

После него остались его сыновья — Садр ад-Дин Али, Асил ад-Дин Хасан и Фахр ад-Дин Ахмад. Садр ад-Дин после [смерти] отца занял большинство его должностей. А когда умер Садр ад-Дин, то его должности занял его брат Асил ад-Дин Хасан. Он приехал в Сирию вместе с [султаном] Газан-ханом, стал контролировать в те дни вакфы Дамаска и присвоил все их [доходы]. Он уехал вместе с Газаном и некоторое время исполнял должность наместника в

Багдаде, однако вел плохой образ жизни. Он был смещен [с должности], его имущество было конфисковано и сам он был унижен. Умер он недостойно.

Что касается их брата Фахр ад-Дина Ахмада, то Газан-хан [приказал] казнить его за то, что он растратил [доходы от] вакфов ар-Рума и был тираном¹⁷.

Насир ад-Дин ат-Туси родился в Тусе в пятьсот девяносто седьмом году (12.X 1200—30.X 1201) и умер в месяце зу-л-хиджжа шестьсот семьдесят второго года (8.VI—6.VII 1274) в Багдаде. Ему было более 80 лет или около этого. В последний путь его проводили *сахиб-диван* [ал-Джувайни] и другие вельможи. Похороны его были торжественными. Он был погребен в гробнице Мусы ал-Казима¹⁸, да благословит его Аллах всевышний! Аминь!¹⁹

Примечания

¹ См. З. М. Бунятов. Насир ад-Дин Мухаммад ат-Туси и развитие науки в Азербайджане в XIII веке (заметки к юбилею). Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1982, № 1 стр. 5—8.

² *Салах ад-Дин Халил ибн Айбак ас-Сафади*. *Китаб ал-Вафи би-л-вафайат*, ч. 1, 1962. Каир, стр. 179—183, № 112. С некоторыми сокращениями этот же текст приводится в сочинении современника ас-Сафади арабского историка и биографа *Мухаммада ибн Шакира ал-Кутуби* (ум. в 1363) *Фават ал-Вафайат* («Дополнение к «Кончинам»), изданного в Каире в 1953 г. (ч. II, стр. 307—312, № 369). Сочинение это является продолжением труда *Ибн Халликана* (1211—1282) *Вафайат ал-а'йан* («Кончины известных людей»).

³ *Алмагест*, точнее — *ал-Мачисти* (или *ал-Мичисти*, *Китаб ал-Мачисти*) — название крупного сочинения Птолемея Большая книга. *Ал-На'куби* в своей *Истории* пишет об этом сочинении следующее: «Ал-Мачисти является сочинением, рассказывающим о науке о звездах и об их движении. Ал-Мачисти означает «Самая большая из книг».

⁴ Му'ин ад-Дин Абу-л-Хасан Салим ибн Бадран ал-Мазини ал-Мисри — шиитский факх и богослов, автор ряда сочинений по шиитскому толку.

⁵ Хулагу (Хюлегю) сын Тулуя внук Чингиз-хана — основатель династии Илханов (1258—1265).

⁶ Ала' ад-Дин Абу Мансур Ата-Малик ибн Мухаммад ал-Джувайни (1225—1283) — представитель династии потомственных министров финансов (*сахиб диван'ов*). Со времени завоевания монголами Багдада (1258) занимал должность наместника ильхана в Ираке. Был оклеветан своим соперником и недругом вазиром ильхана Аргуна — Маджд ал-Мулкам ал-Йазди, который конфисковал все его имущество.

⁷ Брата Ала' ад-Дина ал-Джувайни звали Шамс ад-Дин и он тоже занимал пост *сахиб-дивана*.

⁸ Фахр ад-Дин Абу Абдаллах Мухаммад ибн Умар ибн ал-Хусайн ар-Рази (1149—1209) — известный богослов и философ. Автор многочисленных трудов, в числе которых «Комментарии к «Указаниям» Ибн Сины, сочинение по метафизике «ал-Мухассал афкар ал-мутакаддимун ва-л-мута'аххирун» («Итоги размышлений предков и современников»).

⁹ Абу-л-Хасан Сайф ад-Дин Али ибн Аби Мухаммад ат-Таглаби ал-Амиди (1156—1233) видный знаток фикха и философии, автор более 20 сочинений по богословию, логике и другим наукам.

¹⁰ Шамс ад-Дин ибн ал-Му'аййид ал-'Урди был одним «из пяти мудрецов», служивших под началом Насир ад-Дина ат-Туси в Марагинской обсерватории.

¹¹ Шамс ад-Дин Абу-л-Музаффар Йусуф ибн Кыз-оглу Сибт ибн ал-Джаузи (1186—1257) — автор универсального многотомного сочинения «Мир'ат аз-заман фи та'рих ал-а'йан» («Зеркало времени в летописи знаменитостей»).

¹² Шамс ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад аш-Ширвани (ум. в 1300) — известный суфий, знаток астрономии и права.

¹³ *Зидж ал-ильхани* — астрономический каталог, который составлялся Насир ад-Дином ат-Туси и его коллегами в Марагинской обсерватории в течение 20 лет.

¹⁴ Фахр ад-Дин Абу-л-Лайс Мухаммад ибн Абд ал-Малик ибн Абу-л-Харис ибн Сулайман ал-Мараги (1188—1268) — один из пяти основателей Марагинской обсерватории.

¹⁵ Фахр ад-Дин Абу-л-Фадл Абд ал-Азиз ибн Абд ал-Джаббар ибн Умар ал-Хилати

(1197—1282) — один из пяти основателей Марагинской обсерватории.

¹⁶ Наджм ад-Дин Дабиран Али ибн Умар ал-Каши ал-Казвини (ум. в 1276) — один из пяти основателей Марагинской обсерватории.

¹⁷ Сын Насир ад-Дина ат-Туси Фахр ад-Дин Ахмад был казнен по приказу Газан-хана 27 августа 1301 г.

¹⁸ Муса ал-Казим (745—799) — седьмой шиитский имам.

¹⁹ Подробнее о сотрудниках Марагинской обсерватории и коллегах Насир ад-Дина ат-Туси см.: З. М. Бунятов. Выдающиеся личности Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1970, № 3—4, стр. 157—173; 1979, № 2, стр. 61—67; 1980, № 2, стр. 59—67; См. также «Циркуляр ШАО», 1971, № 7, стр. 6—11.

М. М. ГУСЕИНОВ, А. К. ДЖАФАРОВ

МУСТЬЕРСКАЯ СТОЯНКА ДАШСАЛАХЛЫ

(к вопросу технико-типологического изучения материалов)

Палеолитическая экспедиция Института истории АН Азербайджанской ССР в 1958 г., обнаружила новую пещерную стоянку Дашсалахлы [1, 17].

Настоящая статья посвящена технико-типологической характеристике каменного инвентаря и установлению вероятных культурных связей.

Пещера расположена на юго-западном склоне Авейдага (гора Авей) в кварцево-порфириновой скале. Вокруг нее много мелких навесов, громадные скалы и отдельные пирамидальные высокие скалистые горы. Следует отметить, что все навесы сохранились с каменным дном и без отложений. Внутри пещеры передняя площадка имеет полукруглую кибиткообразную форму. Площадка суживается и переходит в тоннель; вход в пещеру обращен на запад. Общая длина пещеры 17 м, а узкой части — 7 м. Ширина передней части 5 м, задней узкой 2 м, высота пещеры 3—3,5 м, а местами еще ниже [2, 36].

Отложение пещеры было разбито на 54 квадрата, каждый размером 1×1 м. Находки всех квадратов одинаковые, так как все они происходили из одного культурного слоя. Внутри пещеры обнаружен только один культурный слой светло-желтого цвета. Толщина отложения 1,5 м. Культурный слой находился в основном на глубине 1,15 м. Толщина палеолитического слоя 30—35 см [3, 123]. Во время раскопок в пещере найдено 326 каменных изделий, в составе которых были нуклеусы дисковидные, одноплощадочные и двусторонние;

леваллуазские ретушированные остро-конечники, простое прямое скребло, простое выпуклое скребло, угловатое скребло, скребла с обушком, ножи с обушком, зубчато-выемчатые орудия, двойное скребло, скребки, отщепы пластины: осколки и обломки.

Исходным сырьем для изготовления орудий служили кремь, кремнистый сланец, яшма, роговик, обсидиан, пелитоморфный известняк, андезит [1, 26]. Эти породы мы встречаем по всем склонам Авейдага.

Гора Авейдаг, где обнаружены стоянки палеолита, сложена из вулканических, туфогенных и осадочных пород мелового периода. Известняки залегают на мощном пласте конгломерата, который содержит в основном мелкие гальки и гравий с известковым цементом. Одним из главных статистических показателей техники расщепления камня является индекс, фиксирующий количество заготовок, исполненных в технике леваллуа [4]. Изучение заготовок начинается поэтому с разделения их на две большие группы: группу заготовок типа леваллуа и группу заготовок нелеваллуазского типа.

Заготовки, вошедшие в каждую из названных групп, в свою очередь делятся на три категории: отщепы, сколы треугольных очертаний и пластины. Одновременно ведется учет типов ударных площадок. Затем делаются необходимые подсчеты и полученные таким образом цифровые данные вписываются в специальные таблицы технических показателей заготовок (табл. 1)

Основные технические показатели заготовок.

Таблица 1

Сколы леваллуа							
Тип заготовок	Площадки						Всего
	гладкие	двугран- ные	фасетированные		поврежден- ные и не опреде- мые	удаленные вторичной обработкой	
			прямые	выпуклые			
Отщепы	2	4	4	1	3	—	14
Треугольные сколы	1	7	4	3	—	2	17
Пластины	5	4	6	3	15	2	35
Итого...	8	15	14	7	18	4	66

Сколы нелеваллуа

Таблица 2

Тип заготовок	Площадки						Всего
	гладкие	двугран- ные	фасетированные		поврежден- ные и не неопреде- лимые	удален- ные вто- ричной обработ- кой	
			прямые	выпуклые			
Отщепы	5	6	5	2	13	4	35
Треугольные сколы	2	1	5	1	3	2	14
Пластины	2	5	5	2	8	—	22
Итого ...	9	12	15	5	24	6	71

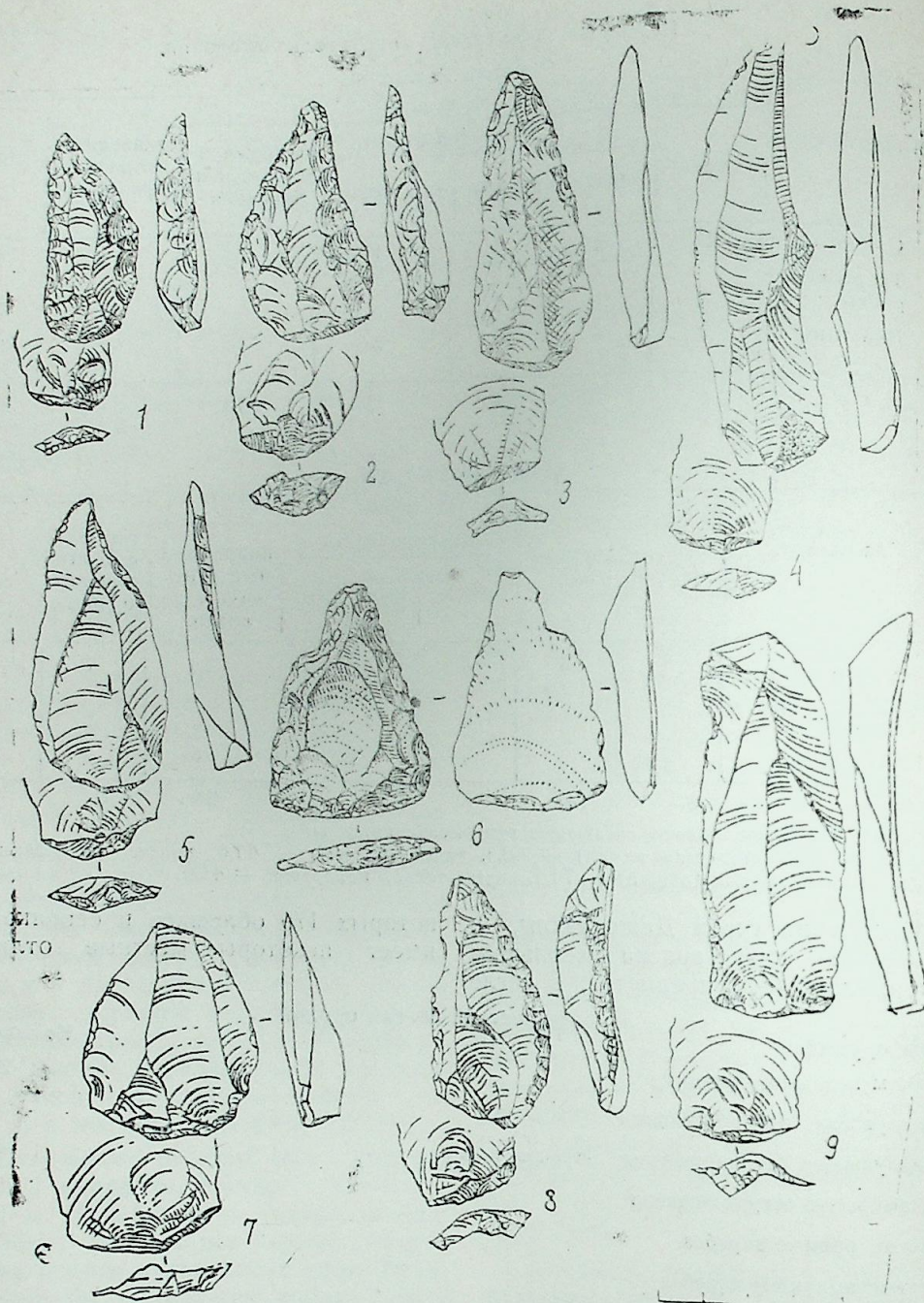
Табл. 1 и 2 показывают следующие технические индексы:

Индекс леваллуа (технический) — 48,1, индекс пластин — 41,6, индекс подправки ударных площадок (общий) — 71,5, индекс тонкой подправки — 43,0.

Индустрия грота Дашсалахлы, к которым 179 обломков и осколков) и сожалению, представлена небольшим имеет некоторые местные отличия. материалом (326 предметов, в числе

Типологический состав орудий

Типы орудий	Количество
Отщепы леваллуа типичные	2
Леваллуазские остроконечники	5
Леваллуазские ретушированные остроконечники	4
Мустьерские остроконечники	5
Простые прямые скребла	9
Простые выпуклые скребла	4
Скребла угловатые	3
Ассиметричные острия	2
Скребла с обушком	4
Ножи с обушком	5
Выемчатые орудия	2
Зубчатые скребла	3
Разные	2
Всего	50

Пещера Дашсалахлы. Образцы каменных орудий:
1-2 — угловатое скребло; 3, 6 — мустьерские остроконечники; 4 — нож с обушком;
5, 7 — леваллуазские остроконечники; 8 — мустьерский остроконечник с выемкой;
9 — пластина.

Список выражает следующие полные типологические индексы: индекс леваллуа типологический — 22; индекс скребел общий — 40; индекс шарантский — 8. Более показателен, однако, чрезвычайно высокий индекс скребел основной — 40. Количественная раскладка ретушированных форм говорит об абсолютном преобладании в инвентаре скребел (20 из 50 орудий) и остроконечников (14 из 50). Остальные орудия представлены малыми количествами.

Среди остроконечников преобладают треугольные и листовидные формы. Ретушь леваллуазская, краевая. Некоторые остроконечники имеют ударные площадки типа *Chapeau de gendarme*. Некоторые из скребел оформлены весьма пологой ретушью и функционально являются режущими орудиями. Редко встречаются обушковые формы (скребла с обушком, ножи с обушком). Образцы каменных орудий изображены на рисунке.

Индустрия Дашсалахлы имеет некоторые параллели среди пластинчатых индустрий Закавказья и Ближнего Востока, относимых к типично мустьерской линии развития в пеще-

рах Таглар [5, 244], Ереван I [6, 12], Джуручула, Биситун и Хазар-Мерда [7, 204].

Надо отметить и то, что в пещере Дашсалахлы выявленные каменные изделия сопровождаются фауной того периода: Кости из пещеры Дашсалахлы принадлежат следующим видам: ископаемый европейский осел, лошадь, бык, благородный олень, безоаровый козел, косуля, серна, дагестанский тур, татарская сайга, дикий кабан, волк, леопард, барсук, заяц и птица (фрагмент клюва)*.

Все кости были сильно раздроблены и часть их обуглена.

Не случайно, что здесь зафиксировано и изучено место очага на особом месте внутри пещеры, на северной окраине. Очаг сделан в углубленном на скальном полу пещеры. Вокруг очага были много в разбросанном виде кухонные отбросы. А внутри очага обнаружен один остроконечник.

Индексы леваллуа и пластин очень высокие: они, по всей видимости, свидетельствуют об известной сортировке материала самим древним человеком, о первичном расщеплении камня частично вне пещеры.

Примечания

¹ М. М. Гусейнов. Мустьерская стоянка Дашсалахлы. «Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ. наук», 1959, № 6.

² М. М. Гусейнов. Археология Азербайджана. Баку, 1973 (на азерб. яз.).

³ М. М. Гусейнов. Археология Азербайджана (каменный век). Баку, 1975.

⁴ В. П. Любин. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий. МИА № 131, М.—Л., 1965.

⁵ А. К. Джафаров. Многослойная Тагларская мустьерская стоянка в Азербайджане. «Сов. археология», 1978, № 4.

⁶ Б. Г. Ерицян. Ереванская пещерная стоянка и ее место среди древнейших памятников Кавказа. Автореф. канд. дисс. М., 1970.

⁷ Палеолит Ближнего и Среднего Востока. Л., 1978.

* Костные остатки были определены палеонтологами АН Грузинской ССР проф. Л. К. Габуния и А. Г. Векуа в гор. Тбилиси.

М. М. Гусейнов, Э. Г. Джафаров ДАШСАЛАХЛЫ МУСТЬЕ ДУШЭРКЭСИ

(материалларын техники-тиположи тэдигинэ даир)

Мәгалә бир тәбәғәли Дашсалахлы мустье душәркәсинә һәср олунмушдур. Мәгаләдә душәркәсинә өйрәнилмә тарихи могафи јерләшмәси кәстәрилмәклә јавашы, јени метод

әсасында даш мәмулатынын техники кәстәрилмәләри вә аләтләрин типләри шәрһ олунмушдур.

1958-чи илдә Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун палеолит археоложи экспедициясы М. Һүсейновун рәһбәрлији илә Газах району эразисиндә тәдигат ишләри апаран заман Дашсалаһлы мағарасыны гејдә алмышдыр. Апарылан археоложи газынты заманы Дашсалаһлы мағарасында Мустје дөврүнүн мадди-мәдәнијјәт галыглары ашкар олунмушдур. Мәгаләдә әсас мәгсәд ашкар олунмуш даш мәмулатынын техники кәстәричиләрини вә аләтләрин типолокијасыны мүәјјән етмәкдир.

Тәдигатлар заманы ајдын олмушдур ки, леваллуа техникасы даш мәмулаты ичәрисиндә чох јүксәкдир.

Дашсалаһлы мустје дүшәркәсиндән тапымыш даш мәмулаты ичәрисиндә леваллуа итиучулары, дишәкләнмиш леваллуа итиучулары, мустје итиучулары, бирағызлы гашовлар, белли гашовлар вә бычаг типлы аләтләр әксәријјәт тәшкил едир.

Мәгаләдә һәмчинин дүшәркәдән тапымыш әмәк аләтләринин Зағағгазија вә Јахын Шәргдә ашкар олунан аләтләрлә мүгајисәси әрилмишдир.

Е. Ј. ЧАВАДОВА

Н. Б. ЗӘРДАБИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА АЗӘРБАЈЧАНЛЫЛАРЫН АИЛӘ МӘИШӘТИНИН БӘЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Ингилаба гәдәрки дөврдә јашамыш зијалыларымызын, јазычы вә мүтәфәккирләримизин әсәрләри халгымызын мәишәтинин мүхтәлиф сәһәләринин тәдиги үчүн мүһүм мәнбәләрдәндир. Онларын ичәрисиндә јарадычылығы халгымызын мәишәти, хусусилә аилә мүнасибәтләри вә мәнәви мәдәнијјәти мәсәләләри илә сых сурәтдә бағлы олмуш һәсән бәј Зәрдаби хусуси јер тутур. Н. Зәрдабинин бир сыра әсәрләриндә, редактору олдуғу «Әкинчи» вә «Каспи» гәзетләриндә, һабелә әмәкдашлыг етдији дөври мәтбуат сәһифәләриндә дәрч етдирдији мәгаләләриндә һәмнин мәсәләләрини ишығландырылмасына кениш јер верилмишдир. Мәһз буна көрә дә мүәллифин бу сәһәдәки зәнкин ирсинин тарихи-этнографик бахымдан өјрәнилмәсинин хусуси әһәмијјәти вардыр.

Халгымызын мәдәни тәрәггиси үғрунда мүбаризәнин өн сыраларында дә кедән Зәрдаби дини фанатизмин халгынын мәишәтиндә, адәт-әнәнәләриндә, күндәлик һәјатында һөкм сүрдүјү бир заманда бу инкишафмане олан феодал патриархал гәјдалара, ислам дининин еһкамларына гаршы мүбаризә апарырды.

Н. Зәрдабинин этнографик ирсиндә халгымызын аилә мәишәти илә бағлы олан фикирләри мүһүм јер тутур. Никаһ, тој, ушағларын тәрбијәси, гадынын аиләдә вә чәмијјәтдә вәзијјәти, мәишәтдәки дини еһкамлара гаршы мүбаризә ону һәмишә дүшүндүрән үмдә проблемләрдән олмушдур.

Мәлум олдуғу кими ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда јахын гоһумлардан евләнмә — ендогамија никаһ гәјдасы аилә мәишәтиндә кениш јер

тутмуш, бунунла да әми оғлу илә әми гызы, хала оғлу илә хала гызы, дајы оғлу илә биби гызы вә биби оғлу илә дајы гызы арасындакы кузен никаһлара үстүнлүк верилмишдир. А. Захаров јазырды ки, татарлар (азәрбајчанлылар — Е. Ч.) арасында никаһ әсасән јахын гоһумлар арасында тәшкил едилир [1]. Вахтилә М. М. Ковалевски дә гоһумлуг принципнә әсасланан никаһы Зағағгазија мүсәлманлары үчүн башлыча әләмәт һесаб етмишдир [2]. Азәрбајчанлыларын ингилаба гәдәрки никаһ әнәнәсиндәки бу чәһәти этнографларын әсәрләриндә бир даһа тәсдиг едилмишдир. [3]. Зәрдаби гоһумла евләнмәк гәјдаларына гаршы чыхарағ, әһалијә изаһ едирди ки, «белә нәсилдән евләд аз олур, ондан лал, кар вә гејри-нахош вә һабелә сәфаһәтли кәсләр чох төрәјир» [4].

Этнографик материаллар кечмишдә Азәрбајчанда никаһа кирмәнин елчилик јолу илә евләнмә вә гызғачырма олмагла ики формада олмасыны кәстәрир. Лакин бунунла јанашы Азәрбајчанда мүвәггәти никаһ формасы — сифәнин дә јайылмасы мәлумдур. Адлары чәкилән никаһ гәјдалары мүхтәлиф дөврләрин мәһсулу олмагла, бу вә ја дикәр гәјдада һәјата кечирилирди. Белә ки, Азәрбајчан кәндиндә гызын көнүллү вә зорла гачырылмасы кениш јайылмышды. Һәдди-булуға чатмајан гызларын зорла гачырылмасы чох вахт нәсил арасында дүшмәнчилијә сәбәб олурду. Н. Зәрдаби бу мәнфи адәти, онун јаратдығы дүшмәнчилији кәскин тәнгид едәрәк, бунунла әләгәдар бир мәгаләсиндә јазырды ки, Зәрдабын 17—18 јашлы сакини Паша Әһмәд оғлу, 11 јашлы әмиси гызыны зорла апармыш шејх

начы Али Бабайы ханчәрлә өлдүр-мүшдүр [5]. И. Зәрдаби бу адәт-гаршы мүбаризә апармаг үчүн әһали-јә онун мәншәјини изаһ едиб јазырды ки, инсанын адәтләринин чоху гәдимдир, тарихи мәлум дејил. Мүәллиф һәммин мәгаләсиндә гызгачырманы гулдарлыг дөврүнүн елә бир галыгы һесаб едирди ки, о вахт гадын әлдә етмәјин бир јолу башга гәбиләдән сорла гачырмаг иди: «Беләдә бир киши бир өврәтин онун олмагыны истәјәндә лабүд галыб ону гејри чамаатдан оғурлајыб: јәни кәбинин әсли өврәт оғурламагдан әмәлә кәлиб. Вә бир да кечмишдә гејр тајфадан оғурланан, јәни әсир олан кәсләр гул һесаб олуб. Бу сәбәбләрә чох кәс индијәчән өврәти көтүрүб гачыр ки, ону әсир едирәм вә ондан сонра ону өзүнә гул һесаб едир ки, куја әсир едибдир» [6]. Демәли, Зәрдаби гадынын аиләдә, чәмијјәтдә гул һалында сахланмасынын тарихи көкләрини арашдырыб, ислам дининин гадын һаггындакы ујдурмаларына гаршы чыхырды.

И. Зәрдаби дөврүндә исә гызгачырманын әсас сәбәбини ичтимай-игтисади амилләрдә, һабелә азербайчанлы аиләсинин кечмиш адәтләрә әсасланан ән'әнәләриндә ахтармаг лазымдыр.

Гызгачырма адәтинин әксинә олараг, И. Зәрдаби кәнд тојларыны тәрифләјир, ону тәсвир едир вә тој мәрасимини халгын мәшһәтиндә хүсуси јер тутан үмуми ел шәнлији кими гијмәтләндирирди. О, ән'әнәви кәнд тојуну тәсвир едәрәк, «Кешмишдән» адлы мәгаләсиндә јазырды ки, тој үчүн кәндин бүтүн кишиләрини тутан мағарпурулурду. Ашыг вә зурначылар тоја кәләндә бүтүн чамаат онлары гаршылајырды. Тој шәнлији 3—4 күн давам едәрди. Адәтән сәһәр чағлары вә күндүзләр зурна чалынар, ахшамлар исә ашыг дастан дејрди [7]. Зәрдаби даһа сонра јазыр ки, ел-обада бир дастаны дәфәләрлә ешитсәләр һәр дәфә ону мәмумијјәтлә динләјирдиләр. Тој мәчлисләриндә сөјләнилән дастан вә нағыллар ушағларын даһа чох хошуна кәлирди [8]. Мүәллиф тојда зурнанын чалынамасынын әһалинин әһвалына, давранышына, хош тәсири

гејд едәрәк јазырды ки, «зурна сәен ешидәндә кәнд әһалисиндә бир шәнләмә башланыр. Зәрдаби һәммин мәгаләсиндә һәм дә тојларда гадынларын јашырмаг, үзләрини кизләтмәк адәтиндән бәһс едир вә шәнликләрдә ичра едилән бир адәт һаггында мәлумат верир. Тојун ахырынчы күнү бир гадын рәгс етмәјә чыхыр. Адәтә көрә онун әлиндә ја ун, ја да шор олур. Гадын рәгс заманы фүрсәт тапыб әлиндәки уну вә ја шору тоју идарә едән ашыглардан чох да көркәмли, јарашыглы олмајанын үзүнә чәкиб, тез арадан чыхыр [9].

И. Зәрдаби үмумијјәтлә тој шәнликләринин, хүсусилә ашыг маһныларынын ушағларын, кәнч нәслин тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнадыгыны көстәрәрәк јазырды: «Маһны вачиб шейдир. Она бинаән, ону мәнасыны јакшылашдырмаг сәјинә дүшмәк лазымдыр. Һәтта таифәнин вәтәндашын вә милләтин кечмишиндә олан јаман вә јакшы күнләрини шәрһ едән маһнылары олур. Бу маһнылар ағыздан-ағыза дүшүб милләти бирләшдирмәјә баис едир» [10]. Мәһз бөјүк вәтәнпәрвәрлик һиссләри мүәллифин һәлә ингилабдан әввәл азербайчанлыларын халг нәғмәләрини топлајыб, даһа сонра онлары мәчмүә шәклиндә чап етдирмәсинә сәбәб олмушдур [11].

Бөјүк мүтәфәккир Азербайжан тојларында ашыгларын бөјүк рол ојнадыгыны, ашыг мусигисинин әһалинин мәнәвијјатына нечә тәсир етдијини чох көзәл дујараг «Һәјат» гәзетиндә «Бизим нәғмәләримиз» башлыгы алтында дәрч етдирдији бир мәгаләсиндә јазырды: «Бизим Гафгаз мүсәлманларына һеч бир јазы дили илә дејилән сөз о гәдәр әсәр етмәз, нәинки ше'р илә дејилән сөз, әләлхүсус нәғмәләр илә ки, хош сөвт илә охунур» [12]. Зәрдаби ашыг ше'рләринин бөјүк тәсир күчүнү, ел-обанын ашыг јарадычылыгына дәриндән бағлылыгыны чох дүзкүн олараг онун халгын тарихи кечмиши илә сых әлағәсиндә көрүр вә бу фикрини тәсдиг етмәк үчүн һәммин мәгаләсиндә көстәрирди:

«Бир бахын бизим ашыглар тојларда охујанда онлара гулаг асанлара. Бу заман бу гулаг асанлар елә һа-

ла кәлирләр ки, бәистилаһи-түрк, әтнини кәссән дә хәбәри олмаз. Елә ки, сонра тој гуртарды, ашыглар евинә кетди, 5—10 күн ушағлар кечә вә күндүз күчәләрдә кәзәндә ашыгдан ешитдији гафијәләри охуја-охуја кәзирләр вә бир-биринин гәләтини дүзәлдирләр» [13]. «Хүләсә, ше'р бир бөјүк аләтдир ки, онунла бизим јухуда олан гардашларымызы ајылтмаг чох асандыр» [14] дејән Зәрдаби һәм дә шаирләрдән халгын баша дүшдүјү диләдә ше'рләр јазмагы тәләб едирди.

И. Зәрдабинин јарадычылыгында, хүсусилә онун этнографик ирсиндә гадын вә онун аиләдә, мәншәтдә вәзијјәти, үмумијјәтлә гадын азадлыгы мәсәләләри мүһүм јер tutur. Бу да тәсәдүфи дејилдир. Чүнки патриархал адәт-ән'әнәләрин һөкүмран олдуғу бир шәрантдә гадынлар аиләдә вә ичтимай һәјатда ағыр вәзијјәтдә идиләр. Гадын демәк олар ки, аиләнин һүгүсүз үзви иди. Ваһид тәсәррүфат өзәји сајылан аиләдә бүтүн варидадын саһиб киши һесаб олунурду. Ичтимай гурулуш, шәрант вә патриархал адәтләр дә гадынын аиләдәки һүгүсүзлүгүнү тәсбит едирди. Феодал-патриархал галыглар өзүнү аиләдә, хүсусилә гадына мүнәсибәтдә, гадынын кишијә там табелији шәклиндә даһа габарыг тәзаһүр едирди. И. Зәрдаби дә гадынын белә вәзијјәтинә ачыјараг «Әкинчи» гәзети сәһифәләриндә јазырды: «Рәијјәт падшаһа, өврәт кишијә, ушаг атаја, нөкәр ағаја, шакирд устаја вә гејрә мөкәр гул дејил» [15]. О, ислам дининин гадына көлә мүнәсибәти әлејһинә чыхырды.

Бәзи өлкәләрдә әри өлдүкдә гадынын да өлдүрүлмәси адәтини мисал кәтирән мүәллиф гадына бу чүр гејри-инсани мүнәсибәти кәскин тәғдид едир, һүгүсүзлүг әсасында гурулан аилә мүнәсибәтләрини ләһәтләндирирди.

И. Зәрдаби азербайчанлы гадынларын чәмијјәтдә, аиләдә өз јерләрини билмәләри үчүн онларын охумасыны, маарифләnmәсини, елмә мәдәнијјәтә јијәләнмәсини төвсијә едирди. О, мәһз бу мәгсәдлә 1896-чы ил јанварын 19-да Бакы губернаторуна әризә

јазыб, Бакыда азербайчанлы гызлар үчүн бир синифли мәктәб ачылмасына ичәзә вермәји хаһиш етмишди [16]. Онун хаһиши губернатор тәрәфиндән рәдд едилсә дә, Зәрдабинин азербайчанлы гадынларын савадсызлыгынын ләғв едилмәси саһәсиндәки фәалијјәтинин, тәшәббүсүнү гијмәтләндирмәк бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Зәрдаби ананы аиләдә башлыча сима сајыр, ушағларын тәрбијәсиндә она хүсуси јер верирди. Ушағларын көрпәликдән башлајараг һәдди-бүлүгә чатанадәк әсасән ана тәрбијәси, ана тәсири алтында олдуғуну әсас көтүрән алим ананы аиләнин илк тәрбијәчиси һесаб едәрәк, онун бу ишдә кишидән даһа үстүн рола малик олмасыны гејд едирди. Зәрдаби јазырды ки, бизим унас тајфасы тәрбијәдән бихәбәрди. Чүнки тәрбијәнин бинасы ана иләдир, ушаг 7—8 јашына кәлинчә ана она тәрбијјәт едир [17]. Елмәсиз, авам, савадсыз гадынлар мөчүзәләрә, чадукәрләрә, шејтанларә, дивләрә инаныб, онлардан мәрһәмәт көзләјирләр. Мүәллиф бүтүн бунларә тәәсүфләнир вә гејд едирди ки, бунларә ирәли кетмәк олмаз, ушаға илк дәфә ана тәрбијә верир, о, савадлы, мәдәни олмәзсә, тәрбијә јанлыш јола кедәр, сағлам өвләд тәрбијә едә билмәз. Мәһз бу бахымдан Зәрдабини нараһат едән, дүшүндүрән мәсәләләрдән бири дә ушағларын аиләдә тәрбијәси иди. О, дөврүнүн тәрбијә гајдаларына гаршы чыхараг јазырды: «Һәгигәт, бизләрдә оғул атанын гулудур. Бизләрдә оғул атанын һүзурунда отүрләрә, хөрәк јемәк, данышмаг вә гејрә ејбдир. Ондан масәва оғул атадан изинсиз нә ки бир иш көрә билмәз, һәтта евләнә дә билмәз... Беләдә ушаг нә ки гејриләрин, һәтта өзүнүн ихтијар вә борчлардан бихәбәр олдуғуна атасы кими өзүндән күчлүләрин габагында икигәт олубан өзүндән зәифләри адам һесаб етмәмәјә адәт едәр» [18].

Көрүндүјү кими, бөјүк мүтәфәккир аилә тәрбијәсиндә белә патриархал адәтләри пәсләјир вә үрәк ағрысы илә даһа сонра јазырды: «Хүләсә, нә

гәдәр габилијјәтли ушаг олса, бизим адәтләр илә олуна тәлимдән инсан ола билмәз. Биз өвладың јағысы олуб, онун ахырына чыхыб, инсанијјәтликдән узаг едирик» [19]. Лакин буну да етираф етмәк лазымдыр ки, Н. Зәрдаби азәрбајчанлы аиләсиндәки патриархал адәтләрнә дамғалајаркән, һеч дә аиләдәки бөјүк-кичиклији һисләмирди, буну мұәллифин өзү дә чох ајдын етираф етмишди: «Буну охујан белә гијас етмәсин ки, биз дејирик ушаг атасының сөзүнә бахмајыб, о бујругуна әмәл еләмәсин. Бу һалда ки, бизим малымызын вә гејрә дүшмәни артыб, ушағы дәхи бәрк сахламаг кәрәк ки, дүшмәнләримизин ләззәтли көрүнән адәтләринә өјрәнмәсинләр. Пәс, биз дејирик ки, јумруг, силә орталыгдан чыхсын, ушаг илә адамјана рәфтар олсун ки, өзү јахшыны јамандан дәрк едиб, бәд әмәлә мүгтәкиб олмасын» [20].

Гејд етмәк лазымдыр ки, Зәрдабинин сағлам нәсил јетишидирмәк һагында да хејли мұлаһизәләри вардыр. Бу бахымдан шәрабын зәрәри, хүсусилә онун ушагларын нормал инкишафына мәнфи тәсир кәстәрмәси һагындакы фикри чох марағлыдыр. О јазырды: «Пәс шәраби ичмәклә ки бәдәнә зәрәр едир, һәтта мәсх олан кәс өврәтә јавыг кетсә онун өвладыны да сәфаһәтли едәр» [21]. Бу фактын өзү Н. Зәрдабинин кениш дүңја көрүшә, енциклопедик билијә малик олдуғуну демәјә әсас верир.

Дөврүнүн мүтәрәгги фикирли зиялысы олан Зәрдаби әмәјә јүксәк гијмәт верәрәк јазырды ки, әмәк инсанда мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрин јаранмасының әсасыны тәшкил едир. «Физики әмәк, нечә дејәрләр, хәстәләри мұаличә едир, шәрә галиб кәлир, инсанда мәнәви ојанма әмәлә кәтирир» [22].

О, ушагларын аиләдә әмәк тәрбијәсинә, тәһсилинә хүсуси әһәмијјәт верәрәк, бу мәгсәдлә дә јерләрдә мәктәбләр ачылмасыны арзу едирди. Бу бахымдан Ә. Коранинин имзасы илә «Әкинчи» гәзетиндә чап едилиб халга мұрачиәт кими сәсләнән мәгалә чох сәчијјәвидир. Бурада дејилирди: «Ај гардашлар, јаддан чыхарма-

јын ки, ушаглар милләтин үмидидирләр вә буну билли ки, Авропа әһлинин бир мәсәли вар ки, дејир: милләтин кәләчәкдә хошбәхт ја бәдбәхт олмағына баис ушагларын әввәл јахшы, ја јаман төвр илә әлифбеји охумағыдыр» [23].

Н. Зәрдаби јазырды ки, күчәләрдә чабанларымыз ја папағыны әјри гојуб ај балам, ај балам чағырыр, ја бир-биринә јаман дејир, мејданларда кими дәрвиш нағылына гулаг асыр, кими хоруз, кими гоч дөјүшдүрүр. Хүләсә, һеч бир һәвәс илә зәһмәт чәкән јохдур [24]. Көрүндүјү кими, мұәллиф халғын кәләчәји олан кәнчләри ичтиман-фајдалы әмәклә мәшғул олмаға чағырыр, аварачылыгдан јаха гуртармаларыны аллаһдан бујруг кәзләмәмәләрини бир даһа онларын јадына салырды. Гејд едәк ки, бу чәһәдә Н. Зәрдаби тәк дејилди. Редактору олдуғу «Әкинчи» гәзетин сәһифәләриндә онун идејасыны мұдафиә едән, халғының аилә мәнишәтиндә, адәт-әнәнәләриндә кәһнәлијин ејбәчәр вәрдишләринә гаршы чидди мұбаризә апаран хејли зиялы фәалијјәт кәстәрирди. Бу бахымдан Нәчәфбәј Вәзировун «Әкинчи» гәзетиндә чап олунмуш бир јазысы чох сәчијјәвидир. О јазырды: «Һәр дәм тәнһа отуруб фикир едирәм: худа вәндә бизим ахырымыз нечә олачаг? Ағлымыз ата-баба ағлы, кетдијимиз ата-баба јолу, һеч бир дәјишилмәк јохдур. Ата-бабамыз хоруз вә гоч дөјүшдүрүб, ит боғушдуруб, гуршаг тутдуруб, дәрвиш нағылына гулаг асыб, гызыл гүш сахлајыб күнләрин кечирлиб, биз дә ки бу јолу кедирик, тәләф олачајыг» [25]. Мұәллиф сөзүнә давам едәрәк, халғының маарифләнмәси, елмә јијәләнмәк јолундакы манәәләрә ачыјыр вә јазырды: «Пәс биз һагач өз дәрдимизин алачының далыјчан олуб, ушагларымыз елм өјрәдәчәјик?

Биз мүсәлман тајфасында иттифаг вә һәмијјәт олса, мәктәбхана үчүн илдә ијirmi мин манат чәм етмәк чәтин дејил. Елә бәјзадәләримиз вар ки, бир отурума дәрдашыг ојнајыб 100 манат удуб-удузурлар. Елә ханзадәләримиз вар ки, Иван Ивановичи гонаг етмәјә артыграг хәрч едир, ја она хош кәлән хәлини вә ја аты она бағыш-

лајыр. Һәр бир шәһәримиздә илдә 10—15 имам еһсаны верән олур ки, јоғунбојун моллалары, шишпапаг та-чирләри, бөјүкгуршаг һачылары, гызылтәкбәнд нүчәбалары чајлајыб, пловлајыб јола салыр. Пәс белә еһсаны аллаһ гәбул едәрми, фүгәраларын ушаглары үчүн бина олунан мәктәбханаја олунан еһсаны гәбул етмәз имиш?» [26].

Н. Зәрдаби кәстәрирди ки, әкәр дөвләтдиләр халғын алын тәри һесабына әлдә етдикләри милјонлары кефә-ишрәтә ишләтмәјиб, онун һеч олмаса кичик бир һиссәсини мәктәбләрин ачылмасына ајырсалар, онда ушагларымыз охутмаг олар. Дөврүнүн габагчыл, мүтәрәгги зиялыларыны өз әтрафында топлајыб, сөздә милләт гејрәтин чәкән, ишдә исә халгдан, онун мәдәнијјәтиндән хәбәрсиз оланlara истәһза едән алим јазырды: «Бәјлик ахтаран кәс халғын хошбәхтлик фикрини чәкмәз, онун үчүн пул кәрәкдир ки, кеф-дамаға мәшғул ола вә милләт әвәзинә һејван кәрәкдир ки, она һакимлик едиб, өз бәјлијини заһир едә» [27].

Халғының савадсызлыгына, авамлыгына үрәк ағрысы илә јанан Н. Зәрдаби үзүнү онун нұмајәндәләринә тутараг дејирди: «Еј мүсәлманлар һеч мүрвәтдирми ки, тамам дүңја бизим гоншуларымыз илә белә елм тәһсил етмәјә сәј етсинләр... амма бизләр аллаһдан бујруг, ағзыма гујруг дејиб дураг» [27*].

Ингилабдан габагкы Азәрбајчанын аилә мәнишәтинин бир характер чәһәти дә онун үмуми авамлыг вә дини еһкамлара чулғалашмасында иди. Халг арасында авамлыг бәласының сәвијјәсини мүәјјән етмәк үчүн Зәрдабинин «Әкинчи» гәзетин сәһифәләриндә дәрч етдирдији бир мәгаләсини хатырламаг јернә дүшәрди. Мәгаләдә гышын чиллә вахты бир обанын һәјаты, бурада јашајан малдарларын мәнишәти тәсвир едилди. Бир нечә нәфәр һәмин обада јашајан һачыја гонаг кедир. Һачы гонаглары «бир күнчүндә бир јаралы кечи вә ики тәзә бузов бағланмыш, бир күнчүндә ганчыг ешшәк јаны хотухлу бағланмыш, бир күнчүндә һачының

туласы доғуб өз күчүкләрини әмиздирән, диварын үстә... 4—5 тојуг јатан» евинә дәвәт едәрәк арвады Шаһпәринин вәфат етдијини онlara белә нағыл едирди: «бу ил јајда биз дағда олан заман рәһмәтлик Шаһпәри нахошлајыб кечә нәлә едирди... көрдүм чөлдә итләр бәрк басыр. Нә гәдәр сәсләдим олмады. Чөлә чыхыб һеч кәси көрмәјиб, итләрә ачығланыб, ичәри кириб, көрдүм башына дөндүјүм Шаһпәри аллаһ рәһмәтлијинә кедиб. Мән еви јыхылмыш һеч билмәмишәм ки, итләр басан әзрајыл имиш, чыхыб итләрин ағзындан ону гуртармышам, о бојну сынмыш алачығын о бири тәрәфиндән кириб Шаһпәринин чаныны алыб кедиб» [28]. Изаһата еһтијач дујулмајан бу мәлүматда һәм Азәрбајчан кәндлисинин јашајыш тәрзи, һәм дә һәмин аиләдә һөкм сүрән фәодал авамлыгы чох габарыг тәсвир едилмишди. Мәһз буна көрә дә дөврүнүн, халғының бөјүк вәтәнпәрвәри олан Зәрдаби динә, авамлыға гаршы мұбаризәни ел-обанын елмә мәдәнијјәтә јијәләнмәси үғрунда мұбаризә илә ејниләшдирир вә кәстәрирди ки, һәмин бу шејхләр вә онларын әләлтылары гәсдән маарифин јајылмасы ишинә мане олурлар, чүнки билирләр ки, «буланыг суда балыг тутмаг асандыр» [29].

Аилә мәнишәтиндә көк салмыш зәрәрли адәтләрин әлејһдары олан мұәллиф јазырды ки, бизим халғымыз «ата-бабадан галан адәтләрә өјрәниб ону дәјишидирмәји өзләринә бөјүк тәнбәһ һесаб едирләр» [30]. Бу бахымдан ону һәлә бир әср бундан әввәл сүннәт тоју вә бурада пул топламаг адәтини һисләмәси факты [31] бу күн дә өз әһәмијјәтини сахлајыр.

Көрүндүјү кими Зәрдаби јашајыб-јаратдығы дөврдә халғының ичтиман һәјатының, мәнишәтинин бир сыра мәсәләләринә дәриндән бәләд олмуш, онlara өз мұнасибәтини билдирмиш вә, беләликлә халгы гаршысында вәтәндашылыг борчуну лајигинчә јеринә јетирмишди. Бөјүк мүтәфәккирин халғының дәрдинә, гајгысына галдығыны вахтилә Бақыја кәлмиш бир франсыз журналисти онун өзүнә демишди: «Сизин гүввәнизә һејран

еләјирәм. Белә мә'лум олур ки, Сиз өз халгынызы чох истәјиренииз» [32].

Зәрдабинин халгынын, ел-обасынын маарифләнмәси үчүн нечә чалышдыгыны онун өлүм јатағында дедији ашағыдакы сөзләр бир даһа ајдын көстәрир: «Сиздән хаһиш едирәм: тәнтәнәли дәфн мәрәсимн дүзәлтмәјин, мәнн чох садә дәфн едн. Дәфн үчүн хәрчләнмәси лазым кәлән вәсаити мүсәлманлар арасында савад јажан чәмијјәтә вернн. Бу мәним баһшы бәләлар чәкмиш халгым үчүн даһа фајдалы олар» [33]. Көрүндү јү кимн, Зәрдаби тәкчә халгын малы һесабына һарынланан бәјләринн, варлыларын нечә-нечә гојун кәсиб еһсан вермәләри әләјһиннә чыхмагла кифәјәтләнмәмиш, һәм дә халгы үчүн үрәји јанан бир зијалы-мүтәфәккир кимн сон нәфәсиндә белә дәфинчә топланачаг вәсаитин һүзрдә дејил, мүсәлманлар арасында савад јажан чәмијјәтин һесабына көчүрүлмәсинн вәсијјәт етмәклә о бу саһәдә дә нүмунә олмушдур,

Һәсән бәј Зәрдаби јарадычылыгында халгымызын әнлә мәншәти мәсәләләри һаггында вердијимиз мә'луматлар буну демәјә әсас верир ки, бәјүк мүтәфәккир ихтисас етибаки, бәјүк этнограф олмаса да, онун јарилә этнограф олмаса да, онун јарилә јаратдыгы зәккин иредә бу саһә чох үстүлүк тәшкил етмишдир. Онун истәр кичик вә истәрсә дә һәчмчә бәјүк мәғаләләриндә, әсәрләриндә биз халг һәјатынын, мәншәт вә мәдәнијјәтинин бир чох саһәләринин әксинн көрүрүк. Һ. Зәрдаби ирсиндә халгымызын адәт-ән-әнәләри, мәншәти тәкчә тәсвирлә битмир. Мүәллиф онлары саф-чүрүк едир, јахшыларынын јашадылмасыны тәблиғ, вахты өтмүш адәтләри исә писләјәрәк ел-обанын да онлардан әл чәкмәсинн инандырычы фактларла онлара изаһ едирди. Демәли Һ. Зәрдаби ирсн бу күн дә һәјатымызла, мәншәтимызла биркә сәсләнир. Бәјүк әдәбнн этнографик ирсинн зәккинлији, күчү вә актуаллыгы да зәннимизчә онун мүасирлијиндә, бу күнүмүзлә ајаглашмасындадыр.

Әдәбијјат

1. А. Захаров. Социальное положение женщин у Закавказских татар СМОМПК, вып. XX. Тифлис, 1894, сәһ. 125.
2. М. М. Ковалевский. Закон и обычай на Кавказе, т. 1, М., 1890, сәһ. 91.
3. Г. Ә. Гејбуллајев. Азәрбајҹанда ендогам никаһлар һаггында. АЕМ, III бурахылыш, Бақы, 1977, сәһ. 164—165; А. К. Ахмедов. Форма брака и брачные обычаи у Азәрбајҹанцев в конце XIX, начале XX вв. «Известия АН Азәрб. ССР» (серия истории, философии и права) 1969, № 2, сәһ. 60—67.
4. «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 1.
5. Г. Б. Зәрдаби. Избранные статьи и письма. Бақы, 1962, сәһ. 228, 229.
6. «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 17.
7. Г. Б. Зәрдаби. Избранные статьи и письма, сәһ. 428.
8. Јенә орада, сәһ. 429.
9. Јенә орада, сәһ. 428.
10. Јенә орада, № 18.
11. Һ. Б. Зәрдаби. Түрк нәғмәләри. Бақы, 1901.
12. «Һәјат» гәзети, 1906-чы ил, № 6; Һәсән бәј Зәрдаби. Сечлимиш әсәрләри, Бақы, 1960, сәһ. 240.
13. Јенә орада.
14. Јенә орада.

15. «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 12.
16. З. Көјүшов. Азәрбајҹан маарифчиләринн этик көрүшләри, Бақы, 1960, сәһ. 23.
17. «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 13.
18. «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 12.
19. Јенә орада.
20. Јенә орада.
21. «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 1.
22. «Каспи» гәзети, 1900-чү ил, № 36.
23. «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 11.
24. Јенә орада.
25. «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 8.
26. Јенә орада.
27. «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 6.
- 27а. «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 8.
28. «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 17.
29. «Каспи» гәзети, 1877-чи ил, № 156.
30. «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 4.
31. Г. Б. Зәрдаби. Избранные статьи и письма, сәһ. 147.
32. Әзиз Мирәһмәдов. «Әкинчи» гәзетинн јаздыгы мүғәддимә. Бах: «Әкинчи» гәзети (там мәтнн), Бақы, 1979, сәһ. 14.
33. «Каспи» гәзети, 1907-чи ил, № 264; З. Б. Көјүшов. Һ. Зәрдабинн сечлимиш әсәрләринн јаздыгы мүғәддимә. Бақы, 1960, сәһ. 52.

Ә. Ю. Джавадова

О ВОПРОСАХ СЕМЕЙНОГО БЫТА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В РАБОТАХ Г. Б. ЗАРДАБИ

В творчестве известного просветителя Г. Б. Зардаби содержится значительный материал по семейному быту азербайджанцев. Эти материалы опубликованы в основном в газетах «Әкинчи» и «Каспий». В работах освещаются такие вопросы семейного быта как роль и положение женщины в семье и обществе, формы брака, свадебные обряды, воспитание детей. Нашла отражение также роль религии и различных пережитков религиозных верований в быту

сельского населения. Г. Б. Зардаби считал, что для улучшения положения женщин и воспитания молодого поколения необходимо решить вопрос о получении женщинами образования, а также поднять образовательный уровень всего населения.

Работы Г. Б. Зардаби являются ценным источником для изучения быта азербайджанцев в конце XIX — начале XX в.

В. Ш. АБЫШОВ

РИЈАЗИ МОДЕЛЛЭШДИРМЭНИН ТӘБИЭТИНӘ ДАИР

Моделләшдирмә, бу вә ја дикәр сәбәпләрә көрә һәлл едилмәси билаваситә мүмкүн олмајан. елми-техники мәсәләләрин моделини гуруб долајы јолла һәлл етмәк зәрурәти илә әлағәдар олараг мејдана кәлән елми-тәдғигат методудур. Инсанлар һәлә чох гәдимдән өз әмәли фәалијјәтләриндә мүхтәлифшәкилли моделләрдән, моделләшдирмә нөвләриндән истифадә етмәјә еһтијаж һисс етмишләр. Елми биликләрин инкишафынын мүасир мәрһәләсиндә ријазии үсуллара әсасланмыш моделләшдирмәнин ролу артыр. Истәниләм модел мүәјјән нәзәри принципләр әсасында гурулур вә мүәјјән васитәләрлә һәјата кечирилер. Ријазии нәзәријјә әсасында гурулмуш вә ријазии васитәләрлә һәјата кечирилән модел ријазии модел адланыр.

Һазырда аз елм сәһәси тапмаг олар ки, истәр ичтиман, истәрсә, дә елм сәһәләриндә ријазии моделләшдирмәнин бу вә ја дикәр нөвләриндә истифадә етмәмиш олсун. Һәтта ријазиијатла әлағәдар олмајан социолокија, психолокија кими елм сәһәләри белә, өз тәдғигат методлары ичәрисиндә ријазии моделләшдирмәјә кетдикчә даһа чох јер вермәјә башламышлар. Јахуд нәзәри биолокија кими нисбәтән јени елм сәһәсини нәзәрдән кечирәк. Бурада әслиндә ријазиијатын биолокија илә синтезиндән сөһбәт кедир. Белә һалда ријазии моделләшдирмәнин кениш тәтбиги өз-өзлүјүндә тәбии бир һала чеврилир.

Үмумијјәтлә десәк, елми биликләри ријазиләшдирмә мејли, хусуси һалда исә ријазии модел јаранмасы чәһди әслиндә елмин инкишафынын ганунаујғунлуғлары илә сых сурәтдә бағлыдыр. Бу мұлаһизәләр ријазии моделләшдирмәнин методоложи аспектләринин тәһлилинин зәруријјәтини көстәрир.

Ријазии биликләр бизә нә гәдәр мүчәррәд көрүнсә дә онлар керчәк әләмдә мөвчуд олан бәзи реал мұнасибәтләрини шүүрумүздә үмумиләшмиш инкишафыдыр. Она көрә дә ријазиијат елми керчәклик һадисәләрини тәдғиг етмәк үчүн гүдрәтли әләтдир. Лакин ондан бачарыгла истифадә етмәк лазымдыр.

Ф. Енселс јазмышдыр: «Тәбиәти диалектикчәсинә вә бунунла бирликдә материалистчәсинә анламаг үчүн ријазиијата вә тәбиәтшүнаслыға бәләд олмаг лазымдыр» [1].

Ријазиијатын хусусијјәти ондан ибарәтдир ки, о әсас етибарилә «идеализә олунмуш» объектләрлә әмәлијјат апарыр. Бу идеализә олунмуш объектләрин әкәријјәтинин мадди варлыгла әлағәси бирбаша олмур; бунларла објектив варлыг арасында бир чох башга идеализә олунмуш объектләр дурур. Ријазии абстраксияларын белә идеализәедичи характери вә чохпилләлији ријазии идрәк үчүн характер чәһәтдир. Нәзәри идрәкын тәрәғгиси үчүн белә дәрин мүчәррәдләшмәләрин олмасы зәрури вә тәбииндир.

Идеализә олунмуш объектләрә башга елмләрдә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, газларын кинетик нәзәријјәсиндә идеал газа тәсадүф олунур, лакин әслиндә керчәк һәјатда идеал газ јохдур. Амма буна бахмајараг бәзи башга елмләрдә идеал объектләр, үјгүн һәјати объектләрин бәзи хусусијјәтләрини өзүндә сахладығы һалда, бу елмләрдән фәргли олараг ријазиијат «халис» идеал объектләрлә ишләјир. Чүнки ријазиијат елми һадисә вә просесләрин анчаг кәмијјәт мұнасибәтләрини арашдырыб өјрәнир; она көрә дә бурада ријазиијатчы өјрәндији објектинә бүтүн ғалан хусусијјәтләрини

нәзәрә алмыр, објектләрин кәјфијјәт вә қазмунуну «лазымсыз бир шеј кими јонара гојур» (Ф. Енселс). Ријазиијат елминин өзүнүн инкишафы бу хусусијјәти тәләб едир. Башга елмләрдән фәргли олараг, ријазиијат дәғиг мәнтиги исбатлар үсулуна даһа чох јер верир. Бу ондан ирәли кәлир ки, ријазиијат мадди објектләри вә онларын арасындакы асылылығлары експериментал үсулла јох, мүчәррәд нәзәријјәлә, идеализәетмә үсулу илә өјрәнир. Ријазиијатчы верилмиш објектин идеализә олунмуш моделини ријазии символлар, дүстурлар васитәсилә гурур вә објектин әвәзинә, бу модели өјрәнир, сонра исә алдығы нәтичәләрлә објектин хассәләрини ашкар едир.

Верилмиш објектин ријазии моделни һағгында алынмыш ријазии нәтичәләр, әкәсәр һалларда башга објектләрә дә тәтбиг олуна биләр. Бу ону көстәрир ки, објектин ријазии моделинин өјрәнилмәси. һәммин објектин експериментал өјрәнилмәсиндән даһа кениш имканлара маликдир. Ријазиијатын белә хусусијјәти илә ријазии моделләрин (јәни анлајышларын, аксиомларын, нәзәријјәләрин) инкишафынын нисби мүстәғиллији чох әлағәдардыр.

Ријазиијатын вә бәзи ријазии моделләрин инкишафынын нисби мүстәғиллик проблеминә елми идрәкын нисби мүстәғиллик проблеминин тәркиб һиссәси, онун хусуси һалы кими бахмаг олар. Марксизм-ленинизм классикләри ичтиман идрәкын инкишафынын ганунаујғунлуғларыны арашдыраркән, елми идрәкын инкишафы үчүн ичтиман практиканын үмуми, һәлледичи әһәмијјәтини гејд етмәклә, онун нисби мүстәғиллијә дә малик олдуғуну көстәрмишләр. Ријазиијатын ичтиман практика илә мүрәккәб әлағәси бахымындан јанашанда онун бир чох анлајыш вә нәзәријјәләри өз инкишафында даһа чох нисби мүстәғиллијә малик олур. Бу бир инкарәдилмәз фактдыр ки, мүасир ријазиијатын анлајышларын јаранмасында әкәсәр һалларда бирбаша практики әһәмијјәт проблемни күдүлмүр вә елмин өз дахили мәнтиги тәләбатындан јени-јени анлајышлар јараныр. Бу бир даһа көстәрир ки,

мүасир ријазиијат чох мүчәррәд елмдир. Бурада формал мәнтиги метод, хусусилә дә аксиоматик метод хусуси рол ојнајыр. Белә мүчәррәдлик, формал мәнтиги методлар ријазии методларын даһа кениш тәтбиги үчүн шәраит јарадыр. Одур ки, ријазии модел нә гәдәр мүчәррәд олса, бир о гәдәр даһа јени проблемләр тәрәдә биләр вә даһа кениш мәсәләләрин һәллинә тәтбиг олуна биләр.

Ријазии модел формал ријазии дилдә ифадә едилмиш мүрәккәб һадисә вә просесләрә хас олан кәмијјәт ганунаујғунлуғларынын үмумиләшдирилмәси вә дәрк едилмәси үчүн јахшы васитәдир.

Ријазии модел анлајышы ики мәнада ишләдилир; 1) мүасир ријазии елмләр системиндә мұһүм јер тутан ријазии мәнтигин бир сәһәси олан моделләр нәзәријјәсинин әсас анлајышы кими; 2) идрәкда кениш истифадә едилән мұһүм идрәк васитәси кими чыхыш едән ријазии моделләшдирмә методунун әсас анлајышы кими.

Биринчи мәнада модел анлајышы ријазиијатда ријазии мәнтиглә әлағәдар олараг јаранан формал нәзәријјәләрин инкишафы илә сых бағлыдыр. Бу анлајыш символлик дилләрин семантикасынын әсас анлајышы кими формалашыр. Бу мәнада ријазиијатда модел анлајышы нисбәтән ејнидир. Белә ки, моделләр нәзәријјәси ријазии мәнтигин формал дилләрлә бунларын интерпретасиясы (изаһы, модели) арасындакы мұнасибәти өјрәнән мүстәғил бир сәһә кими әсримизин 50-чи илләриндә етираф едилмәјә башланмышдыр. Лакин бунун көкләри хејли әввәлләрә аналитик һәндәсәнин мејдана кәлмәси дөврүнә вә сонралар исә гејри-Евклид һәндәсәсинин вә бунларын моделини гурмаг идејасынын јаранмасы нөвләринә тәсадүф едир. Һазырда чәбр илә ријазии мәнтигин синтези әсасында инкишаф едән моделләр нәзәријјәси бөјүк мүвәфғәијјәтләр әлдә етмишдир.

Һазыркы елми идрәкда кениш истифадә едилән, «һадисә вә просесләрин ријазии моделини «гурмаг мәна

сында ишләдилән «ријази модел» ри-
јазијјатын тәтбиги мәсәләләри илә
әләгәдар олараг аранан даһа гәдим
тарихә малик анлајышдыр.

Шүбһәсиз ки, бу ики мәһнада ишлә-
дилән ријази модел анлајышлары бир-
биринә гаршы гојулмур; бунлар анчаг
һансы объектләрә аид едилмәси чәһәт-
дән фәргләнирләр.

Мәгаләдә керчәклик һадисә вә про-
сесләрини ријази чәһәтдән өјрәнмәк
үчүн, идрак васитәси кими истифадә
едилән «ријази модел» анлајышынын
хүсусијјәтләриндән бәһс етмәји гар-
шыја мәгсәд гојуруг.

Ријази модел анлајышы вә бунун
әсасында тәтбиг едилән ријази модел-
ләшдирмә методунун маһијјәти вә онун
әсас хүсусијјәти ријазијјат елминин өз
предмети вә методу илә әләгәдардыр.

Ријазијјатын предмети керчәк әлә-
мин фаза формалары вә кәмијјәт га-
нунаујғунлуғлары, методу исә абстрак-
сија вә идеализәтмәдир.

Ријазијјатын елмләр системиндә
јери вә мөвгәји дә онун предмети вә ме-
тоду илә мүүјјән едилир. Бу, ријази
моделләшдирмә методуна да мүүјјән
спесификлик верир, ону физики модел-
ләшдирмәдән фәргләндирир. Гејд ет-
дик ки, ријази модел, үмүмијјәтлә
«модел анлајышынын ријазиләшмәси»
фонунда јараныб. Ријази моделин јар-
анмасынын өзүнәмәхсүс хүсусијјәти
ондан ибарәтдир ки, о (истәр ичтимаи
һадисәләрин, истәрсә дә тәбии һадисә-
ләрин моделләри) мүүјјән ријази тән-
лијә әсасланыр. Ријази моделләшди-
рмәдә сөһбәт һадисәләрин ријази мәз-
мунундакы охшарлығындан кедир.
Һадисәләрин ријази мәзмунунун ох-
шарлығындан истифадә едәрәк бир сы-
ра моделләшдиричи гурғулар јарадыл-
мышдыр.

...Ријази моделләшдирмәнин об-
јектив әсасы да мәһз керчәкликдә еј-
ни ријази структура малик олан мүүх-
тәлиф һадисәләрин олмасындадыр; она
көрә онлар ејни тәнликләрлә тәсвир
едилә билирләр В. И. Ленинин дедији
кими, «тәбиәтин вәһдәти һадисәләрин
мүүхтәлиф саһәләринә аид олан дифе-
ренсиал тәнликләрин «һејрәт едиләчәк
охшарлығында» тәзаһүр едир». [2].

Ријази моделләшдирмәдән бир
чә јүз илләрди ки, тәбиәт елмләриндә
истифадә едилир вә бунлар арасында
диалектик әләгә вардыр. Һазырда е-
лми тәдгигатларда вә практикада јайы-
мыш моделләшдирмәнин мүүхтәлиф ме-
тод вә үсулларына бахмајараг, ик-
чүр моделләшдирмә апарылыр; физик
ки моделләшдирмә вә ријази модел-
ләшдирмә. Тәтбиг даирәсинә вә маһи-
јәтинә көрә физики вә ријази модел-
ләшдирмәни фәргләндирирләр. Физик
ки моделләрин тәтбиг саһәләри нисбә-
тән мәһдуд, ријази моделләшдирмә
исә даһа бөјүк имканлара маликдир.

Физики һадисәләрин өзүнүн ријази
моделини гурмаг вә буну «халис» шә-
килдә арашдырмагла физика елми
чидди наилијјәтләрә наил олмаг им-
каны әлдә едир.

Ф. Дајсон јазыр: «физик үчүн ри-
јазијјат анчаг мүүјјән һадисәләри һе-
саблашмаг әләти дејилдир. Ријазијјат
тәсәввүр вә принципләрин әсас мәнбә-
јидир ки, онун васитәсилә јени нәзә-
ријјәләр јарадылыр.

Ријази моделләшдирмә дејәндә
мүүхтәлиф һадисәләрин мәһз ријази
[3], моделинин гурулуб өјрәнилмәси
јолу илә һәммин һадисә вә просесләрин
тәдгиг едилмәси нәзәрдә тутулур. Бу
һадисәләр мүүхтәлиф физики тәркибә
малик олсалар да чох заман ејни рија-
зи мүнәсибәтләрлә ифадә едилә билир-
ләр. Садә һалда бу мәгсәд үчүн меха-
ники елктрик, истилик вә мүүхтәлиф
һадисәләр арасындакы мә'лум аналог-
лардан истифадә олунур.

Белә һадисәјә мисал олараг һармо-
ник рәгси көстәрмәк олар. Рәггасын
рәгс тәнлији ашағыдакы кимидир:

$$m \frac{d^2 \xi(t)}{dt^2} = -\psi_2(t), \quad \frac{\varphi}{m} = w_0^2$$

вә $\xi(t) = Z$ илә ишарә етсәк, онда

$$\text{сәрбәст рәгс тәнлији ашағыдакы кими} \\ \text{олар. } \frac{d^2 Z}{dt^2} + wZ = 0$$

Инди исә електрик контурунда сәр-
бәст рәгси нәзәрдән кечирәк. Әкәр кон-

саторун тутумуну C , t -аындакы
үмүмү $q(t)$, макарынын индуктивли-
ги L илә ишарә етсәк, онда рәгс тән-
ли бәлә олар:

$$\frac{d^2 q(t)}{dt^2} + \frac{q(t)}{C} = 0, \quad \frac{1}{LC} = w_0^2$$

$q(t) = Z$ әвәзләмәләри гәбул етсәк,
онда тәнлик ашағыдакы шәкил алар;

$$+ wZ = 0. \text{ Демәли, ики мүүхтәлиф}$$

физики һадисә ејни бир ријази тән-
лик тәсвир едилә биләр.

Алдығымыз тәнликләрдән бәлә нә-
мәјә кәлә биләрик ки, електрик кон-
туруна хас олан ганунаујғунлуғу јай-
ы рәггасдан ибарәт олан модел үзә-
индә өјрәнмәк олар вә ја әксинә. Бу
кимин дә бир чох механики, элект-
рик вә истилик һадисәләри Лаплас
тәнлији илә тәсвир едилир:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} = 0$$

Ихтијари просесин ријази модел-
ләшдирмә методу илә өјрәнилмәси
үчүн онун ријази тәсвирини вермәк
өчүб вә илкин шәртдир. Бу тәсвир
мәһз ријази моделдир. Һәр һансы кер-
чәк просесин ријази моделиндән исти-
фадә илә ону тәдгиг етдикдә бурада
ахтарылан кәмијјәтләри мүүјјәнләш-
дирмәк ләзимдыр.

Ахтарылан кәмијјәтләр мүүјјән
едилдикдән сонра ријази моделдән
истифадә етмәк үсулу мүүјјәнләшди-
рилир. Ријази моделләрдән истифадә-
нин әсас үсуллары ашағыдакылардыр:
1) просесләрин аналитик тәдгиги; 2)
просесләрин тәгриби методларын көмә-
ји илә тәдгиги; 3) просесләрин һеса-
блама машынларында моделләшдирил-
мәси вә ја хүсуси моделләшдирмә гур-
ғулары илә тәдгиги; 4) просесләрин
рәггәм һесаблома машынларында мо-
делләшдирилмәси.

Ахырынчы тәдгигат үсулу статис-
тик моделләшдирмә үсулу да адланыр.
Сайдығымыз үсулларын һәр бири спе-
сифик хассәләрә маликдир.

Ријази моделләшдирмә тәдгиг ет-
дәјимиз тәбии һадисәләрин јарытәчрү-
бн, јарынәзәри идрак вә изаһ мето-

дудур. Ријази моделләшдирмәдә рија-
зијјата истифадә олунан нәзәри фикир-
ләр кениш сурәтдә нүмајиш етдирилир
ки, бу да елмин мүүасир нәзәри тәсәв-
вүрләрини динамикләшдирир. Ријази
моделләшдирмәнин бу динамиклији
мүүасир физиканын марағлы объектлә-
ринин тәдгигиндә ајдын көрүнүр, (эле-
ментар һиссәчикләр, атом нүвәси, бәрк
чисим плазмасы вә с.).

Ријази моделин гурулмасы просеси
бир чох мәрһәләләрдән ибарәтдир. Ел-
ми әдбијјатларда бу бәрәдә мүүхтәлиф
мүлаһизәләрә раст кәлирик. Мәсәлән,
Н. А. Полетајев гејд едир ки, ријази
моделин гурулмасы ашағыдакы мәрһә-
ләләрә ајрылыр [4].

1) Метанәзәријјәнин сечилмәси. Ри-
јази объектләрин типини сечилмәси вә
онлара тәтбиг олунан ријази апаратын
сечилмәси. Ријази объект дедикдә,
дискрет вә кәснлмәз дәјишәнләр,
скалјарлар, векторлар, тензорлар нәзә-
дә тутулур. Ријази апарат дедикдә, чә-
бр, анализ, дискрет анализ вә с. нәзәрдә
тутулур; 2) моделин кодлашдырыл-
масы. Реал системин, онун һиссәләри-
нин әләмәтләринин чевирмәләринин
көтүрүлмүш ријази объектлә ујғунлаш-
дырылмасы, дәјишәнләрин тәјин об-
ластларынын гејд олунмасы, символ-
ларын јазылмасы, өлчү ваһидләринин
сечилмәси вә с; 3) мәһдудлашдырма-
нын формулә едилмәси. Бу мәрһәләдә
реал системдә баш верән просесләр вә
һадисәләр системин моделдә кодлаш-
дырылан вәзијјәтинә мүүвафиг объект-
ләри үзәриндә апарылан ријази әмәл-
ләр чохлуғу илә мүүгајисә едилир. Бу
мәрһәлә мә'луматын дәјишилмәси
тәнлијинин вә ја програмынын јазы-
лышы илә тамамланыр. Сөһбәт реал
систем һағгында моделдә јазылан мә'-
луматдан кедир; 4) моделин ишләмәси
мәрһәләси. Бу мәрһәләдә реал систе-
мин хассәләрини кодлашдыран символ-
ларын үзәриндә јухарыдакы мәһдуд-
јәтләри нәзәрә алмагла чевирмәләр
апарылыр.

Бу чевирлмәләрин автомат вә ја
тәдгигатчы тәрәфиндән апарылмасы
принципиал мәсәлә дејил.

К. И. Рузавинин фикринчә, ријази
моделин гурулмасы, өјрәнилиб јохлан-

масы просеси ашагыдакы мэрһөлэлэри эһатэ етмэлдир: 1) һадисэнин «информасион» моделини гурмаг; 2) тэсвир едилэн һадисэдэки сабит вэ дэ-јишэн кэмийтэлэр арасындакы асылылығы ифадэ едэн ријази форма вэ ја структуру аырд етмэк; 3) алынан ријази модели мантиги-ријази чәһәтдән тәһлил етмэк; 4) тәһлилин нәтижәсини емпирик эсасда интерпретасијасы (изаһы); 5) емпирик эсаса нәзәрдән әлдә едилэн билијин мүшаһидәнин вэ ја хусуси експериментин нәтижәлэри илә мүгајисә етмәклә билаваситә јохланмасы.

Көрүндүјү кими, К. И. Рузавин ријази модели чох кениш мәнада дүшүнмәји тәклиф едир.

Ријази моделләр бәзи формал, мантиги вэ ја мантиги ријази моделләр адландырылыр. Бу, тәсадүф дејилдир. Бәзән елә ола биләр ки, мүәјјән вахта гәдәр ријази моделдән алынан нәтижәләр експеримент васитәсилә там тәсдиг олунур. Лакин башга ситуасијаларда онлар сечилмиш моделә зиддирләр. Онда моделин дәгигләшмә вэ јахуд моделлә әвәзолунма мәсәләси ортаја чыхыр. Бу тип ријази моделләр ријази символларла ифадә олунан моделләр адланыр. Бәзи мүәллифләр белә моделләрә мантиги ријази моделләр вэ ја формал моделләр дејирләр. Бу моделләр мантигинин вэ ријазијатын анлајышлары васитәсилә объектләр арасында мүәјјән әлагәлэри тәсвир едирләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, мантиги ријази моделләр мадди объектләр арасындакы әлагәлэри тәсвир етмәжә дә биләр. Бу һалда бахылан моделләр мүчәррәд объектләрә шамил едилир. Мәсәлән, Давид Һилберт вэ онун давамчылары ријази мантиги ријазијатын мантиги структурларыны өјрәнмәк үчүн јаратмышдылар. Буна бахмајараг сонралар ријази мантиг техниканын бир чох мәсләләрини өјрәнмәк үчүн чох көзәл васитә олмушдур. Мәсәлән, реле схемләри, идарәедичи гурғулар, һесаблама машинлары вэ с. буна мисал ола биләр. Ријази моделләр мүхтәлиф объектләр арасында олан мүәјјән әлагә асылылыгылары формал чәһәтдән тәсвир едир.

Бу исә бәзән бир ријази нәзәрјә башга нәзәријәнин моделлә кими дә бахмага имкан верир. Мәсәлән, Евклид һәндәсәсинә мүәјјән шәртләр дахилиндә гејри-Евклид һәндәсәсинин модели кими, һесаба чәдуглар нәзәријәсинин модели кими чохлуглар нәзәријәсинә исә ријази анализин тәхмини модели кими вә бахмг олар. Бурада ријази модел нәзәријәнин интерпретасијасы (изаһ) кими өзүнү көстәрир. Бу нәзәријәрини һәгигилији исә практикада јохныр. Сырф мантиги јолла ички шәртиләрилә мүчәррәд ријази нәзәрјәләр сонралар көзләнилмәдән өзләри нә билаваситә әмәли тәтбиг саһәләтапырлар. Буну гејри-Евклид һәндәсәсинин вэ ријази мантигини тимсалыда көрмәк олар. Белә ки, гејри-Евклид һәндәсәси нисбилик нәзәријәсиндә тәтбиг олунмуш, ријази мантиг исә мүасир кибернетиканын нәзәријәсини тәшкил етмишдир.

Фәлсәфәнин моделләшдирмә проблеминә олан мараг физикада, кимияда, биолокијада, геолокијада, социолокијада сон заманлар јаранмыш чәтин елми вә практики проблемләрини јаранмасы илә әлагәдардыр. Диалектик материализмин идрак нәзәријәси она әсасланыр ки, моделләшдирмә өзү идрак васитәләриндә биридир вә һадисәнин доғру-дүзкү модели варлығын инсан тәрәфиндә өзүнә хас олан формада ин'икасыдыр. Һәм дә модел материјанын һадисә вә просесләрини нә гәдәр дүзкүн әтдирмиш оларса, бир о гәдәр ин'икас даһа әтрафлы, даһа дәгиг һесаб едилир. Мәлумдур ки, материјанын структурундан асылы оларан ин'икас формалары да, идрак васитәләри дә мүхтәлиф ола биләр: аналокија, изоморфизм, һомоморфизм вэ с.

Моделләшдирмә о вахт бәраәт гәзана биләр ки, о елми чәһәтдә әсасландырылмыш олсун вә идрак просесиндә тәдгигат васитәси кими тәтбиг едилә билсин. Бу заман моделләшдирмә методу нәтижәләр верибиләр вә тәдгигатчыны кортәбилик азад едиб мүәјјән бир нәтижәжә кәтирдә биләр.

Моделләшдирмә методунун идрак просесиндә тәтбиги тәдгигатчылары вә бөјүк көмәк көстәрир вә һадисәләрин маһијјәтини ајдынлашдырмагда әсас рөл ојнајыр.

Әдәбијат

1. Ф. Енселс. Анти-Дюринг, Азәрнәшр, Баку, 1967, сәһ. 6.
2. В. И. Ленин. Әсәрләри, 14-чи чилд, сәһ. 352.
3. Ф. Дајсон. Математика и физика. Физических наук, т. 85, вып. 2, 1965.

4. Г. И. Рузавин. Математизация научного знания. М., 1977, сәһ. 23.
5. И. А. Полетаев. О математических моделях элементарных процессов в биогеоценозах. В сб: Проблемы кибернетики, вып. 16, М., «Наука», 1966 сәһ. 174.

В. Ш. Абышев

О ПРИРОДЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

Математическое моделирование в системе знаний современного научного познания занимает особое место.

В статье метод математического моделирования рассматривается в двух аспектах: как средство познания и как одно из направлений математической логики.

Объективной основой математического мо-

делирования является существование инвариантных структур в различных реалиях. Отсюда возможность описания едиными уравнениями природных и социальных процессов. Поэтому метод математического моделирования выполняет существенную эвристическую функцию в раскрытии сущности различных явлений действительности.

М. Д. МАМЕДОВ

О ХАРАКТЕРЕ РЕЛИГИОЗНОСТИ И СЕКУЛЯРИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛИЗМА

Одним из крупных достижений строительства социализма в нашей стране является то, что в СССР господствует научно-материалистическое мировоззрение. Религиозно-мистические взгляды и традиции существуют только как пережиточное явление в духовной жизни определенной группы людей. Религиозность, лишившись социальной почвы на уровне общества, целиком переместилась в индивидуальную жизнь отдельных людей. В развитом социалистическом обществе религиозность носит прежде всего индивидуальный характер, т. е. выступает как миропонимание и компонент сознания отдельных индивидов. Она больше выступает на уровне обыденного религиозного сознания, которое в нашей стране имеет свои особенности в различных вероисповедных и демографических группах верующих.

В Азербайджане существуют пережитки таких религиозных направлений, как ислам, христианство и иудаизм. Социалистический образ жизни, активное участие в строительстве социализма, радикальные изменения в социальной структуре общества и межличностных отношениях, интернационализация общественной жизни, сильное влияние урбанической культуры и т. п. — все это крайне ослабило религиозные убеждения верующих всех религиозных направлений, обусловило рост у них неверия и скептицизма по отношению к ряду кардинальных установлений ислама, христианства и других религий. Множество примеров из жизни верующих показывает, что их отношение к окружающей действительности больше всего регламентируется принципами социалистического образа жизни. Им

небезразличны интересы социалистической отчизны, родного края и трудового коллектива. Они хорошо осознают преимущества социалистического строя, с гордостью говорят о сплоченности, гуманистическом, интернациональном характере социализма, заботе о людях, о постоянном повышении материального и культурного уровня жизни масс. Порой, отождествляя религию с национальной принадлежностью и традициями, сомнительный верующий больше всего склоняется в сторону интернационалистических установок, не придавая особого значения вопросам религиозности, исключительности и замкнутости. Такая тенденция наблюдается также на уровне деятельности религиозных организаций и объединений. Вмешательство и проповеди направлены на исключительности различных направлений (ислам, христианство и др.), течений и сект (в исламе — суннизм, шиизм, мирюзизм и т. д.; в христианстве — православие, католицизм, григорианство и т. д.), движатся концепции сближения и взаимопонимания. Изолированность, замкнутость больше всего характерна для ряда христианских сект, бытующих в Азербайджане (молokane, протестанты, баптисты, адвентисты, пятидесятники), и последователей иудаизма. В этих религиозных общинах толерантность объявляются «братьями» религиозные традиции, идейные принципы и концепции, нравственные нормы противопоставляются всем другим религиозным и светским идейным принципам и ценностям. Нередко их деятельности наблюдаются антиобщественные действия и поступки, несовместимые с идейными и нравственными принципами социализма:

исследователей иудаизма в их общинах — различные сионистские выходки; в христианских сектах, особенно пятидесятников, баптистов — сторонников совета церквей, адвентистов, прыгунов — в религиозном воспитании детей, непринятие многих современных культурных ценностей кино, театра, телевидения и т. д.), анатичность и т. д. В Азербайджане исследователей таких сектантских верований, а также иудаизма, сравнительно мало, их действия больше всего носят локальный, ограниченный характер. Социалистический образ жизни, духовные ценности социализма, господство научно-материалистического и атеистического мировоззрения и общественного мнения усиливают процесс ослабления влияния сектантских общин на своих последователей, преодоления этих пережиточных явлений, секуляризации всяких форм религиозных отношений.

Традиционной формой религиозности, проявляющейся в сознании и быту некоторой части коренного населения Азербайджана, являются пережитки исламской религии. В условиях секуляризованного общества, пошедших во всех решающих сферах жизнедеятельности человека социалистических отношений, общества, где атеизм стал массовым явлением и миропониманием, всякая религиозность, в том числе и исламская, находится в состоянии деградации и кризиса. Во всех компонентах религиозного комплекса происходят изменения и модернизация. Процесс секуляризации основательно затрагивает знание рядовых верующих мусульман, все больше отказывающихся от многих религиозных принципов и представлений, сознающих их нелепость и несовместимость с достижениями научно-технического прогресса. В условиях социализма происходит процесс интенсивного формирования научного типа мышления и разрушения религиозных взглядов и традиций. Как известно, религиозная картина мира характеризуется двойственностью, основанной на вере в

существование двух миров — естественного и сверхъестественного. Вера в сверхъестественное является основным и определяющим признаком всякой религии. В монотеистических религиях (ислам, христианство, иудаизм) признается существование только единой сверхъестественной силы — бога. Основной чертой исламской догматики является строгий монотеизм, бескомпромиссная и слепая вера в якобы всемогущего, вечного и единого аллаха. Нельзя утверждать, что исламский монотеизм является самым последовательным. В комплексе исламских верований, наряду с центральной идеей единого аллаха, входит также вера в существование различного рода сверхъестественных сил и свойств (ангелы, дьяволы, живые и неживые «святые» и т. д.) потустороннего мира с его раем, адом и т. д.

Двойственность сознания современного верующего мусульманина (вера в сверхъестественное и естественное) находится в различных формах соотношений и проявлений. Исходя из этих форм проявлений верующих можно разделить на три группы: убежденных, обыкновенных и колеблющихся.

Убежденный верующий мусульманин представляет мир как творение единого аллаха. Окружающая действительность со всеми присущими ей атрибутами воспринимается такими верующими как результат всемогущей воли. Они стремятся беспрекословно выполнять многие предписания и обряды ислама, такие, как повседневный намаз (моление), пост, уразы, курбан байрам (жертвоприношение), траурный обряд шинтов ашуры (магеррамлик), мовлюд (день рождения пророка), религиозное погребение и др. Такими верующими всякие национальные традиции воспринимаются и интерпретируются как мусульманские, религиозные. Вместе с тем в сознании убежденного верующего мусульманина параллельно с религиозными существуют понятия здравого смысла. В его практической повседневной жизни важное место

занимает рациональное, светское, хотя именно такие действия противоречат религиозному мировоззрению. Такой верующий не может привести осознанное различие между реальным и иллюзорным, думая, что без воли бога в мире, в жизни каждого индивида ничего не происходит. Все, что он видит и совершает, он связывает с именем бога. Он глубоко верит религиозным идеям о боге, о существовании загробного мира. В поведении убежденных верующих проявляются элементы фанатичности. Но вместе с тем традиционно-ортодоксальное мусульманское верование в сознании современных убежденных верующих не является безраздельно господствующим. В их сознании также происходят сдвиги в сторону секуляризации, и они оказываются под влиянием этого объективного и закономерного процесса. Следует отметить, что убежденные верующие мусульмане в составе общего числа верующих являются малочисленной прослойкой. Большинство из них — люди пожилого возраста, пенсионеры и домохозяйки.

В условиях развитого социализма те индивиды, которые в той или иной степени находятся под влиянием религии, являются обыкновенными верующими или колеблющимися. В обыденном религиозном сознании обыкновенного верующего религия в значительной степени уступает материалистическим и естественнонаучным представлениям. Под влиянием и в результате освоения социалистических этических ценностей сознание и поведение этих верующих постепенно освобождаются из-под влияния и зависимости религиозного миропонимания и традиций. В их сознании теизм, деистические и пантеистические представления существуют параллельно. Признавая существование всемогущего бога, они в то же время имеют о нем представления, заметно отличающиеся от ортодоксально-исламского. Современный верующий стремится наделить бога более конкретными и понятными ему

чертами. Для большинства рядовых обыкновенных верующих мусульман представления о боге носят хаотичный характер. В религиозном сознании обыкновенных верующих не наблюдается особый интерес к теологическим вопросам ислама, богословско-догматическим мнениям о боге. Для них характерна слепая, без внутренней убежденности вера, формальная ссылка на Коран. Их вера в бога, сверхъестественное выводится прежде всего из житейской практики, частых встречающихся событий и явлений, которым они не могут дать правильного объяснения. Эти люди, не находя вразумительного научно обоснованного ответа на многие события жизни, ищут выхода и объяснения в религиозном сознании, в комплексе религиозных представлений и традиций. В целом из их сознания исламские представления и взгляды постепенно вытесняются, идет дальнейшее ослабление веры в основные догматы ислама (идея бога, вера в загробный мир, предопределение, пророчество и др.) в обыденном религиозном миропонимании. Для современного обыкновенного рядового верующего мусульманина все большую значимость приобретают представления о естественном происхождении и функционировании всего сущего, усиливается процесс секуляризации сознания верующих, ослабления и преодоления идеи бога и других религиозных представлений.

В условиях социализма этот процесс является общим для всех религиозных направлений. Изменяются, модернизируются религиозная обрядовая практика последователей ислама, христианства, иудаизма, буддизма и других религий. Происходит противоречивый и сложный процесс освобождения людей от религии. Прав в своих выводах Р. А. Лопаткин, когда он пишет, что «процесс преодоления идеи бога в сознании верующих не идет гладко и тихо, это процесс борьбы научной и религиозной идеологии за умы и сердца людей, процесс внутренней борьбы человека, в ходе

которой рождается цельное мировоззрение. Одним из продуктов ее является возрождение деистических и пантеистических идей в сознании части верующих» [1, 84]. Именно такой процесс происходит в сознании современных обыкновенных верующих мусульман, христиан и др. В их сознании примерно одинаковое место занимают религиозные и безрелигиозные представления. У этой группы верующих основной формой проявления религиозности является культовая практика, обрядность. Мечети они посещают не часто и обряды выполняют больше по традиции, под влиянием религиозной среды, нежели по глубоким убеждениям. Они не занимаются распространением религиозных взглядов и не воспитывают своих детей в религиозном духе. Вместе с тем в сфере внутрисемейных и межличностных отношений, в сфере быта для этой категории верующих некоторые идеи и традиции исламской религии сохраняют свои регулятивные функции.

Что касается колеблющихся верующих, то их обыденное религиозное сознание и отношение к религии ислама носит в основном формальный, чаще традиционный характер. Под влиянием религиозного общественного мнения и микросреды они на всякий случай в незначительной степени отмечают некоторые исламские обряды и праздники (пост, моление, жертвоприношение, магеррамлик). Во взглядах на окружающую действительность эти верующие исключают всякие ссылки на религию. В их доводах и суждениях о важнейших событиях жизни, о сущности и идеалах человеческого бытия почти отсутствует религиозная аргументация. В сознании этой группы верующих участие бога в повседневной человеческой жизни отведено незначительное место. О нем вспоминают только в самых безвыходных и трудных обстоятельствах.

В наши дни большинство верующих является колеблющимися. В их сознании и поведении религиозность находится на стадии угасания и глу-

бокого кризиса. Многие из них, впоследствии освобождаясь от влияния религии, становятся индифферентами или атеистами. Это является результатом того, что в социалистическом обществе коренным образом изменяются все стороны жизни самих верующих. Содержание всей жизни социалистического общества, духовные ценности, научно-технические достижения изменяют взгляды верующих, ускоряют процесс секуляризации — освобождения религиозных людей из-под влияния религии. В этих условиях характерным для сознания массы рядовых верующих мусульман и колеблющихся является то, что они не находятся под влиянием исламской догматики. Как известно, в дореволюционном Азербайджане различного ранга религиозные проповедники (имамы, ахунды, улемы, муллы, сейды, дервиши и др.), сотни мечетей и медресе пропагандировали, внедряли в сознание и быт людей исламские догматические концепции и принципы, обряды и традиции. В те времена ислам выполнял широкую мировоззренческую, регулятивно нравственную и компенсаторную функцию. В этих условиях идеология ислама, а также ее догматика, богословие через различные каналы влияли на обыденное сознание верующих мусульман. Учение ислама о едином боге с его многочисленными атрибутами, о загробном мире, о рае и аде, о предопределении, пророчестве и Коране, о конце света, о собственности, отношении к иноверцам, нравственном долге и обязанностях мусульман занимало доминирующее положение в обыденном сознании верующих. Вместе с тем это не означало, что исламская идеология с ее догматическими богословскими концепциями полностью владела сознанием широких масс рядовых верующих мусульман. Для безграмотных и малограмотных людей труда, крестьян и рабочих на непонятном им языке исламская догматика и богословие были недоступны и чужды. Только путем различных форм идейного воздействия ислам-

ские проповедники и идеологи довели до сознания рядовых верующих мусульман основные принципы исламской идеологии. Важную роль здесь играли религиозная микросреда, религиозное общественное мнение, воспитание и традиции. Поэтому даже в историческом плане исламская догматика не могла оказывать сильное влияние на сознание масс рядовых верующих мусульман и оставить там глубокие следы. Масса этих верующих с исламской религией была связана прежде всего через ритуализованные культовые системы, обрядовые религиозные компоненты. Для них основным показателем религиозности была не идейно-богословская сторона «веры», а прежде всего ритуал.

Во многих религиозных системах, в том числе в исламской религии, ритуал является основным носителем религиозной идеологии. Мусульманские проповедники «обрядоверие» считали очень важной и общедоступной формой пропаганды исламской веры. Они проповедовали такую мысль, что «молитвы выше, чем чтение священных книг». Если ориентация масс рядовых верующих на «обрядоверие», с одной стороны, была связана с вышеуказанными причинами, то, с другой стороны, она преследовала цель утвердить принципы исламской веры в сфере бытовых отношений, приспособить их к психологии мусульманской массы. Именно благодаря этому, органически сливаясь с образом жизни миллионов людей, ислам веками функционировал как система социально-нравственных ценностей. Ислам навязывал своим последователям определенные способы поведения и мышления через обрядность и в особенности через организацию самого культового сообщества (освященные традиции, обычаи, адаты) [2]. Основная масса верующих мусульман, за исключением убежденных, получивших религиозное образование, не проявляла особого интереса к религиозно-теологическим концепциям ортодоксально-

мусульманского богословия. Основным признаком, содержанием и проявлением их религиозности было «обрядоверие». Именно через обрядовые системы, путем ежедневного, многократного повторения молитвы-намаза основные элементы исламской теологии (идея аллаха, загробного мира и т. д.), религиозные чувства и эмоции закреплялись в сознании и психологии мусульман. Для многих религиозная вера носила не осознанный, разнотельный, а стихийно-механический характер. Не случайно, что в условиях победившего социализма, когда основательно были расшатаны и подорваны социальные и ликвидированы классовые корни религии, падение в религиозном сознании идейных элементов исламской, а также других религий происходит быстрее остальных компонентов религиозных отношений. Как уже было отмечено, ортодоксально-коранические представления о бытии аллаха, загробном мире, душе, конце света в сознании современных верующих мусульман существуют в очень измененной форме и между ними отсутствует строгая логическая последовательность. Как известно, все остальные идеи и требования ислама исходят из принципа веры в существование единого, всемогущего, вездесущего аллаха. Сама идея бога в сознании современных верующих мусульман далека от коранических представлений об аллахе. Признавая существование аллаха, современный верующий в то же время представляет его в очень абстрактной форме. Наряду с антропоморфными представлениями о боге, больше всего бог признается как невидимая духовно-мистическая сверхъестественная сила [3, 10]. Идея бога, понимается и трактуется как символ, так же как сама религия (дин, иман), совести, любви, созидания, совершенства и утверждения добрых дел на благо человечества. Прежде всего под влиянием социалистической действительности религиозные представления верующих принимают самые разнообразные оттенки, выступают в причуд-

ливых комбинациях с материалистическими, в своей основе сугубо светскими нормами, с патриотическим чувством и установками.

В нашей стране за годы социалистического строительства достигнуты значительные успехи в формировании научно-материалистического и атеистического мировоззрения советских людей. Коренные социально-экономические преобразования, бурный рост экономики и культуры обусловили резкое ослабление роли религиозных отношений и, следовательно, отход от религий широких масс населения. Результаты проведенных социологических исследований по изучению процесса атеизации и состояния религиозности в республике показывают, что секуляризация сознания и быта людей, безрелигиозность и атеизм в Советском Азербайджане, носят глубокий и массовый характер. Секуляризация и атеизация являются неотъемлемой чертой духовной жизни населения республики. Происходит необратимый и закономерный процесс преодоления религиозных отношений и усиления кризиса религиозного сознания. Этот процесс характеризуется, во-первых, развитием массового атеизма, прежде всего, в тех социальных слоях и группах, которые в наибольшей степени испытывают влияние социалистических производственных коллективов, научно-технического прогресса, социалистической культуры и межнационального общения, т. е.

среди рабочих, передовой части колхозного крестьянства, механизаторов колхозов и совхозов, интеллигенции, молодежи; во-вторых, преодолением влияния религии в сфере семейно-брачных, бытовых и других отношений; в-третьих, массовой переориентацией населения на современные духовные ценности.

В условиях социализма происходит процесс высвобождения из-под влияния религии всех сторон личности, утверждения в общественном и индивидуальном сознании материалистического мировоззрения и основанных на нем систем, норм и ценно-

стей в качестве необходимого условия развития общества и личности.

При социализме, во-первых, существенно расширяются и углубляются объективные источники секуляризации. В ходе социалистических преобразований исчезают основные объективные факторы, препятствовавшие секуляризации и, напротив, возрастают социальные факторы, ее стимулирующие. К числу последних прежде всего следует отнести социалистические производственные отношения, которые не только исключают классовый гнет и эксплуатацию, но и предполагают сознательную деятельность масс с целью их постоянного развития и совершенствования. Социальные отношения тем самым перестают быть главным объектом религиозного отражения. Невиданный подъем культуры и образования, гигантское возрастание роли науки способствует вытеснению религии из различных сфер сознания общества, а также из сознания отдельных индивидов. Во-вторых, в социалистическом обществе принципиально меняется роль субъективного фактора в процессе секуляризации. Только при социализме создаются возможности для широкого развертывания атеистического воспитания трудящихся — воспитание детей и молодежи осуществляется с позиций научного мировоззрения. Наконец, секуляризация в социалистических странах носит наиболее глубокий характер. В отличие от секуляризации в странах капитала она не ограничивается отходом от религии и безразличным к ней отношением, а ведет к атеизму, к усвоению человеком научного, материалистического мировоззрения [4, 175—177].

В условиях социализма процесс атеизации обусловлен самим характером общественных отношений, плановым управлением социально-экономическим развитием общества. Становление атеистического сознания вытекает из объективных тенденций и потребностей социализма.

Примечания

¹ Н. П. Андрианов, Р. А. Лопаткин, В. В. Павлюк. Особенности современного религиозного сознания. М., 1966.

² См.: Р. М. Маджидов. Пути преодоления религиозной обрядности. «Вопросы философии», 1964, № 12.

³ См.: Материалы конкретных социологических исследований отдела научного атеизма Института философии и права АН Азерб. ССР, п. 3.

⁴ См.: Д. М. Уринович. Введение в теоретическое религиоведение. М., 1973.

М. Ч. Маммадов

СОЦИАЛИЗМ ШЭРАИТИНДЭ ДИНИ ГАЛЫГЛААРЫН ВЭ СЕКУЛЪАРЛАШМАНЫН ХАРАКТЕРИ

Социализмин кениш халг кутлэлэринин шуурунда, мэншэтиндэ, һэјат тэрэиндэ јаратдыгы көккү дэјишликлэр нэтичэсиндэ дини мунасибэтлэр вэ бахышлар системи ифласа уграјыр вэ арадан галдырылар. Социализмдэ динин тэнээзүлү, чэмјјэтин вэ инсанларын динин тэсириндэн азад олмасы — секулјарлашма вэ атеистлэшмэ объектив ганунаугун бир просесдир. Галиб кэлмин социализм шэ-

раитиндэ дин кечмишин бир галыгына чеврилир вэ эсасэн фэрди шуурла элагадар олараг јашаја билир. Дини шуурда чидди дэјишликлэр баш верир. Диндарын шуурунда дини тасэввүр вэ бахышларла көртөби материалист, пантеист дейст керүшлэр чулгалашмыш һалда чыхыш едир. Шэхсијјэтин динден азад олмасы — секулјарлашма вэ атеистлэшмэ просеси даһа да инкишаф едир вэ дэривлэшир.

АЗЕРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХЭБЭРЛЭРИ
Тарих, фэлсэфэ вэ һугуг серијасы, 1982, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1982, № 2

Р. Д. АЗИМОВА

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ НРАВСТВЕННЫМ РАЗВИТИЕМ ЛИЧНОСТИ

Управление социальными процессами при социализме, взятыми во всей их сложности и многогранности, всегда оставалось обязательным условием функционирования и развития нашего общества. В данной статье автор ограничился выяснением двух вопросов: во-первых, причин актуализации данной проблематики на современном этапе социалистических взаимоотношений, во-вторых, сущности понятия «управление нравственным развитием каждой личности».

С точки зрения конкретного историзма, движение и развитие внутри общественно-экономической системы также предполагает определенные этапы развития и совершенствования законов управления. Так, по мере укрепления и утверждения экономической и идейно-политической основы социализма сфера управления производственной и духовной жизнью постепенно разрасталась по горизонтали и вертикали, т. е. вглубь и вширь. «По мере роста зрелости общества, — пишет К. К. Вавилов, — проявляется тенденция углубления, увеличения масштабов сферы и значимости научных исследований управленческих проблем. Так, в 1920-е годы наряду с общими проблемами управления особенно интенсивно разрабатывались вопросы научной организации труда, в 1930-е годы — управления отраслевыми экономиками, в 1940-е и 1950-е годы — политической экономии социализма и теории планирования. 1960-е и 1970-е годы явились периодом активной разработки проблем комплексного подхода к управлению развитием общества, долгосрочного планирования и прогнози-

рования; применения экономико-математических методов и вычислительной техники в управлении и т. д.» [1, 61].

Таким образом, даже поверхностная ретроспекция в историю управления социалистическим обществом позволяет заметить, что каждый этап роста социалистической действительности, выдвигая свои, характерные для данной исторической ситуации задачи, способствовал выработке специфических механизмов управления, необходимых для разрешения поставленных задач. Сложная историческая ситуация первых послереволюционных лет выдвигала в основном задачи, связанные со становлением и утверждением социалистической экономики. Именно тогда В. И. Ленин высказал четкую мысль, что социалистическая экономика не может утвердиться без «плана, рассчитанного на длительный период и на серьезный успех» [2, 153—154].

Производственно - экономическая проблематика управления постепенно обрастала проблематикой трудового воспитания. Образованный специалист, умеющий поставить дело на новые рельсы социалистического хозяйствования, становился требованием дня. Отсюда грандиозные по своим масштабам государственные задачи: ликвидация безграмотности, обеспечение страны многотысячной армией техников, инженеров, педагогов, ученых и др.

На современном этапе развитого социализма актуализирована управленческая проблематика в рамках многосферной жизни социалистического общества. Научным целенаправленным управлением охвачены се-

годня все сферы социальной значимости: 1) экономическая, 2) социально-политическая, 3) духовная жизнь общества и каждого его члена [3, 60]. Централизованное управление обществом выступает необходимой предпосылкой, условием движения и функционирования жизненных законов зрелого социализма. Такая необходимость вызвана двумя немаловажными причинами. К ним относятся прежде всего особенность исторической ситуации, при которой развитой социализм, наряду с общими закономерностями, выдвигает также конкретные закономерности, от реализации которых зависит успех продвижения социализма по пути построения коммунистических отношений. Определяющей среди этих закономерностей выступает становление богатой индивидуальности — носителя реальных способностей и творческих потенций. Решение этой задачи, являясь необходимым условием нравственного прогресса, выступает одновременно и условием существования и самоцелью социалистического общества. «Великое дело — строительство коммунизма, — отмечал Л. И. Брежнев, — невозможно двигать вперед без всестороннего развития самого человека. Без высокого уровня культуры, образования, общественной сознательности, внутренней зрелости людей коммунизм невозможен, как невозможен он и без соответствующей материально-технической базы. Морально-политические качества советских людей формируются всем социалистическим укладом нашей жизни, всем ходом дел в обществе, но прежде всего целенаправленной, настойчивой идейно-воспитательной работой партии, всех ее организаций» [4, 407]. С другой стороны — централизованное управление обществом как целостной системой, призвано способствовать более эффективной сбалансированности задач и целей во всех трех сферах экономической, социально-политической и духовной жизни общества.

На наш взгляд, такая скоординированность в управлении может способствовать решению проблемы сокращения дистанции, имеющей место между функционированием моральных ценностей, «работающих» на уровне макро- и микросреды. Другими словами, способствовать переходу моральных ценностей от уровня внешнего должностования, предъявляемого обществом до уровня должностования как внутренней необходимости. Нельзя не учитывать того факта, что на современном этапе социалистических взаимоотношений сближение общественных и личных интересов протекает не только в плане бесконфликтного слияния, «смещения» общественного и личного, но и в определенной степени «вторжения» и влияния мнений, убеждений, планов отдельных личностей на характер и ход движения отдельных микрогрупп. В этом смысле мы еще не ограждены от влияния и действия некоторых антиподов социалистической действительности, а поэтому взаимовлияние общественных и личных интересов, взятых на разных уровнях сознания, не всегда полностью могут гарантировать моральное взаимообогащение. Взятые в таком срезе взаимоотношения общественного и индивидуального сознания делают зримым наличие проблемы совершенствования и «подтягивания» уровня индивидуального морального сознания [5, 67—68] до осознания «господствующей тенденции» (Маркс) социалистического общества. В данном случае имеется в виду конечная цель: построение коммунистического общества, в котором, по выражению К. Маркса, «отношения практической повседневной жизни из дня в день будут являть людям прозрачно-разумные (т. е. «насквозь», всецело разумные) отношения их друг к другу и к природе» [6, 86]. В этой связи, сегодня важно выяснить, в каких звеньях социализированных институтов возникают сложности и конфликтные ситуации, замедляющие процесс безболезненного перехода от этических знаний, которые усвоила личность к нрав-

ственной практике. Сегодня такой анализ динамики складывающихся моральных отношений исключительно необходим, ибо зрелый социализм как закономерный этап на пути к коммунизму может успешно реализовать задачу перехода к коммунистической нравственности лишь при условии включенности в общее дело **всех без исключения** членов общества на уровне высокой социальной зрелости, максимальной самоотдачи всех задатков и внутренних возможностей; знаний и нравственного богатства души. Следовательно, сегодня вопрос стоит не столько об участии личности в общем деле, вообще, а в социально насыщенной включенности каждой личности в динамику строительства коммунистических взаимоотношений у нас в стране. Успешное решение данной проблемы возможно лишь при условии системно налаженного **управления** духовным и нравственным миром личности на всех основных этапах ее становления. В этом направлении имеются уже определенные и существенные разработки [7; 8; 9]. «Формирование мировоззрения личности — сложный процесс. В наших условиях это строительство ее духовного мира, включающее и закладку фундамента в детском возрасте и возведение этажей в последующем. Практическое значение конкретного научного изучения закономерностей освоения личностью общественно-исторического опыта, процессов ее нравственного, политического, вообще социального созревания очевидно, ясна тут и связь мировоззренческих и методологических проблем. Для конечного результата воспитания далеко не безразлично, какие именно категории и представления и в каком порядке закладываются в фундамент, какие должны наращивать новые этапы. В каком объеме и какие именно знания могут играть роль фундамента в 10, 15, 18 лет? На каком этапе эти «кирпичи» знаний «схватываются» с «цементом жизненного опыта?» — Все эти вопросы имеют значение не только для психологии и педагогики, но и для философии мировоззрения,

теории диалектики, исторического материализма, истории философии» [10, 12].

Развивая эту мысль, можно сказать, что управление духовной жизнью общества включает широкий диапазон духовной сферы жизнедеятельности, взятой как в широком, так и в узком смысле этого слова. Сюда входят, с одной стороны, сферы общественного сознания, а точнее, все формы общественного сознания, оптимальное использование культурных ценностей, в том числе моральных, вся коммуникативная связь и информация как на идеологическом, так и на этико-эстетическом уровне, а с другой — мироотношение и мироощущение личности, взятой по выражению К. Маркса, «не в какой-то фантастической замкнутости и изолированности, а в своем действительном, наблюдаемом эмпирически, процессе развития, протекающем в определенных условиях» [11, 25]. Управление становлением социально выраженного мироотношения и нравственно зрелого мироощущения личности предполагает осмысление сущности самого понятия «управление нравственным развитием каждой личности». Данное понятие весьма объемно по своему содержанию. Выявить в это содержание возможно лишь осознавая его как постоянно пульсирующий процесс, и отталкиваясь от него, как от некоего процесса, можно зафиксировать элементы его составляющие. «Мир состоит не из готовых, законченных предметов, — пишет К. Маркс, — а представляет собой совокупность процессов». «Эту великую основную мысль едва ли кто-нибудь станет оспаривать... в общем виде. Но одно дело признавать ее на словах, другое дело — применять ее в каждом отдельном случае и в каждой области исследования» [12, 302].

Управление духовной жизнью каждой личности выступает как многоэтапный процесс движения от общего к частному, от субъекта управления (общества) к объекту управления (личности). Такая методологическая заданность налагает на исследование

данной проблематики свои специфические задачи. Управление духовной жизнью каждой личности как «совокупностью процессов» на деле означает постоянный поиск, изучение, видение и планирование как внешних ситуационных условий, так и внутренних возможностей и притязаний каждой личности на протяжении определенных возрастных этапов становления. Таким образом, суть данного управления заключается в научной разработке путей формирования и становления духовно богатой личности с коммунистической направленностью сознания и повседневной практической жизнедеятельности. В отличие от манипулирования сознанием масс, практикующегося в буржуазном обществе [13], управление нравственным развитием личности в условиях развитого социализма несет в себе гуманистический заряд, направленный на научное «проектирование» в каждом человеке творческого созидательного начала, активной жизненной позиции, критического самосознания и самооценки.

В условиях социализма в основе управления нравственным развитием личности лежит основной методологический принцип марксизма: превращение человека из средства для других целей в высшую цель для развития человеческих сил, являющихся самоцелью [14, 387] (подчеркнуто нами. — Р. А.). Другими словами, это управление предполагает как итоговый результат «целостного индивида» [11, 68] социально зрелую личность, несущую в себе «человечность» чувств, научное мировоззрение и полную практическую самоотдачу. Но итоговый результат как цель данного управления первоначально с неизбежностью предполагает сам процесс управления, который имеет свои относительно самостоятельные грани, а также этапы, взятые во времени и пространстве. Что имеется в виду под этими гранями? Прежде всего социальная микросистема как социальный микроинститут, действующий на основе взаимовзаимодействующих слагаемых. Этими слагаемыми выступают, с одной стороны, микросреда как субъект управ-

ления духовным становлением личности, и с другой — микромир человека, как объекта управления. Исследование каждого из этих слагаемых, содержит в себе необходимую предпосылку синтезировать процесс взаимодействия и взаимовлияния составных микросистемы. Создание цельной, гарантированно функционирующей теории о микросистеме таит неограниченные возможности для позитивного решения проблем, связанных с дальнейшим совершенствованием социалистических взаимоотношений [15, 267]. Научная разработка, скрупулезно предусматривающая и прогнозирующая все стороны жизнедеятельности микросистемы, может в дальнейшем оградить от случайных и поверхностных решений в деле воспитания и формирования духовно богатой и нравственно зрелой личности. И. Попелова, указывая на важность научных разработок, связанных с проблемами нравственного воспитания справедливо отмечает, что «нам нужна научная этика для обоснования морального воспитания. В прошлом были надежды на то, что с решением экономических проблем сами собой решатся и этические проблемы. Некоторые верили в стихийное влияние новой действительности. Это влияние, безусловно, является мощным фактором, но и в этом случае теория стихийности неверна. Особенно в переходную эпоху необходимо оказывать сознательное влияние на воспитание, ведь сама эпоха перехода приносит много конфликтов, отвергая старые ценности, старые авторитеты, пробуждая иногда излишне, в данное время неисполненные надежды и вызывая тем самым ожесточенность. Иногда переходная эпоха своими преимуществами более легкой жизни, более легкого заработка, более широких возможностей дает толчок к моральному колебанию и соблазнительным искушениям [17]. Таким образом, особенности и сложности, возникающие на пути движения к коммунистическим взаимоотношениям, логически подводят к осмыслению роли и значимости научного управления опосредующи-

ми социальными звеньями в социалистическом обществе [18, 441—442]. Вторым, не менее важным моментом в процессе данного управления является вопрос об основных этапах, через которые проходит личность и на которые ложится вся нагрузка конкретной выработки задач и путей полноценного и гарантированного приобщения личности к материальным и духовным ценностям общества. Выработка целевых задач, вытекающих из возможностей и специфики каждой конкретной микросреды — вопрос специальный, требующий особого рассмотрения.

Подходя к управлению духовным и нравственным миром личности, как к явлению необходимому, сложному, длительному, поэтапному, можно отметить, что сегодня мы находимся в преддверии более высокого уровня «освоения» и осмысления человеческой личности, требующей серьезной и высокой сконцентрированности возможностей социалистического общества, как в экономическо-политическом, так и в научно-теоретическом смысле. Специфика и сложность такого управления заключается в непосредственной выработке программы, основными задачами которой будут наблюдение,

общение-узнавание, общение-планирование, общение-привитие, которое будет составлять сущность системного воспитания. Воспитание, взятое в этом качестве, несет на себе управленческую нагрузку в такой степени, что позволяет непосредственно участвовать в закладке фундамента ярко выраженных социальных и нравственных привычек в подростке. Такой подход к управлению ростом и развитием каждой личности требует времени, знаний, специальной подготовки. Выше уже было сказано, что научное управление и планирование всегда выступало неотъемлемой частью строительства социализма в целом. «...Кстати сказать, — говорил в свое время В. И. Ленин, — мы теперь получили довольно редкий в истории случай устанавливать сроки, необходимые для производства коренных социальных изменений, и мы ясно видим теперь, что можно сделать в пять лет и для чего нужны гораздо большие сроки» [18, 385]. Именно, становление нового человека, его поэтапное и социально полноценное включение в ритм общественной жизни, требует в государственном масштабе гораздо больших сроков, напряжения, умения и глубоких научных знаний.

Примечания

¹ К. К. Вавилов. Развитой социализм и управление. Л., 1980.

² В. И. Ленин. Доклад Всероссийского Центрального Исполнительского Комитета и Совета Народных Комиссаров о внешней и внутренней политике 22 декабря. ПСС, т. 42.

³ В. Г. Афанасьев. Человек в управлении обществом. М., 1977.

⁴ А. И. Брежнев. О коммунистическом воспитании трудящихся. Речи и статьи. М., 1974. стр. 407.

⁵ См.: Р. Д. Азимова. Нравственное сознание личности. Баку, 1977.

⁶ К. Маркс. Капитал, т. 1.

⁷ В. Н. Сагатовский. Нравственность и управление социальными процессами. В кн.: «Актуальные проблемы нравственного развития личности». Томск, 1975.

⁸ См.: Научное управление нравственными процессами и этико-прикладные исследования. Сб. Под ред. В. И. Бакштановского, В. Т. Ганжина, В. В. Петрова, Ю. В. Согомонова. Новосибирск, 1980.

⁹ В. Т. Ганжин и Ю. В. Согомонов. Социальное управление и мораль: исследовательские перспективы. «Философские науки», 1980, № 5;

¹⁰ «Философские науки», 1980, № 1.

¹¹ К. Маркс. Немецкая идеология, т. 1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3.

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 21.

¹³ См.: Б. Н. Бессонов. Идеология духовного подавления. М., 1971.

¹⁴ См.: К. Маркс и Ф. Энгельс, т. 25, ч. 2.

¹⁵ См.: А. П. Бугева. Социальная среда и сознание личности. М., 1968.

¹⁶ И. Попелова. Этика. М., 1965. стр. 414.

¹⁷ А. И. Брежнев. Отчетный доклад ЦК КПСС XXVI съезду КПСС и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики. М., 1981

¹⁸ В. И. Ленин. Как нам реорганизовать рабкрин. ПСС, т. 45.

Р. Ч. Әзімова

ШӘХСИЈҖӘТИН МӘНӘВИ ИНКИШАФЫНЫН ИДАРЭ ЕДИЛМӘСИНИН БӘЗИ МЕТОДОЛОЖИ ПРОБЛЕМАЛӘРИ

Мәгаләдә шәхсијјәтин мәнәви шүурунун вә социалист активлијини формалашдыраң микросистемин конкрет шәраитинин әјрәнил-мәси әәруријјәти вә ақуаллығы мәсәләси гојуаумушдур.

Һәмчинин мәгаләдә «Шәхсијјәтин мәнәви

инкишафыны идарә етмәси» аңлајышынын ма-
лијјәти, социал микросистемдә объект-субјект
мүнәсибәти вә с. мәсәләләр һәлл едилир.

Шәхсијјәтин мәнәви инкишафынын ида-
рә олунамасыны мұәллиф бир мұрәккәб вә
чохпилләли просес кими гәләмә вермишдир.

АЗӘРБАЈҖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1982, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1982, № 2

М. А. КАСИМОВА ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБВИНЯЕМОМУ ПРАВА НА ЗАЩИТУ — КОН- СТИТУЦИОННЫЙ ПРИНЦИП СОВЕТСКОГО УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

В системе принципов советского уголовного процесса важное место занимает принцип обеспечения обвиняемому права на защиту, который получил, наряду с другими принципами, конституционное начало с принятием Конституции 1936 г. и был закреплен в одной статье с принципом гласности (ст. 111). В действующей Конституции СССР этот принцип предусмотрен в отдельной статье (ст. 158), что связано, разумеется, не только с совершенствованием законодательной техники. Такая форма выражения этого принципа в новой Конституции является признанием его возросшей значимости, а это определяется тем, что обеспечение лицу, обвиняемому в совершении преступления, гарантированной законом возможности защищаться от необоснованного обвинения, выражая стратегическую линию политики Коммунистической партии и Советского государства, направленную на расширение и усиление охраны прав личности, является вместе с тем необходимым условием достижения задач социалистического правосудия. Осуждение невиновного приводит не только к существенному ущемлению его интересов, но и к тому, что истинный виновник преступления остается безнаказанным и продолжает свою преступную деятельность. Между тем задача дальнейшего укрепления социалистической законности, в нашей стране, усиление борьбы с преступностью требует, в частности, того, чтобы каждый совершивший преступление, был подвергнут справедливому наказанию и ни один невиновный не был привлечен к уголовной ответственности и осужден. Указывая на высокую ответственность работников правоохранительных органов в укреп-

лении социалистической законности и правопорядка, Генеральный секретарь ЦК КПСС Л. И. Брежнев в докладе на XXVI съезде партии подчеркнул: «Советский народ вправе требовать, чтобы их работа была максимально эффективна, чтобы каждое преступление должным образом исследовалось и виновные несли заслуженное наказание» [1, 65]. Не случайно задачами уголовного судопроизводства призна-но как раскрытие каждого преступления, изобличение виновных и обеспечение правильного применения к их действиям закона, так и недопустимость привлечения к уголовной ответственности и осуждения невиновного (ст. 2 УПК Азерб. ССР).

Возрастание значения принципа обеспечения обвиняемому права на защиту определяется также все более возрастающим вниманием в условиях развитого социализма к личности и обеспечению ее прав и интересов. Пленум Верховного Суда СССР в своем постановлении № 5 от 16 июня 1978 г. «О практике применения судами законов, обеспечивающих обвиняемому права на защиту», обратив внимание судов на то, что обеспечение обвиняемому (подсудимому) права на защиту является конституционным принципом и должно строго выполняться во всех стадиях уголовного судопроизводства как важная гарантия установления истины и вынесения законного, обоснованного и справедливого приговора, вместе с тем указал на необходимость неукоснительного соблюдения процессуальных прав обвиняемого (подсудимого), всестороннего, полного и объективного исследования материалов дела; выявления обстоятельств не только уличающих, но и оправдывающих обвиняемого (подсудимого), а также смягчающих

или отягчающих его ответственность; тщательной проверки имеющихся по делу версий; обеспечения равенства прав участников судебного разбирательства по представлению и исследованию доказательств и заявлению ходатайств. Пленум подчеркнул, что в целях обеспечения обвиняемому (подсудимому) права на защиту суды должны строго соблюдать конституционный принцип, согласно которому обвиняемый (подсудимый) считается невиновным до тех пор, пока его вина не будет доказана в предусмотренном законом порядке и установлена вступившим в законную силу приговором суда [2, 8—12].

В руководящем постановлении пленума Верховного Суда СССР №1 от 3 февраля 1978 г. «Новая Конституция СССР и задачи дальнейшего совершенствования судебной деятельности» также обращается внимание судов на неукоснительное соблюдение принципа обеспечения обвиняемому права на защиту. Пленум прямо указал, что при рассмотрении уголовных дел судами следует неукоснительно соблюдать гарантированное Конституцией СССР право обвиняемого на защиту, обеспечивать, в частности, участие в деле защитника; когда оно в силу закона обязательно, а также право полного ознакомления обвиняемого с материалами дела; если обвиняемый не владеет языком, на котором ведется судопроизводство, обеспечивать его участие в судебных действиях через переводчика и право выступать на родном языке [3, 62].

Следует отметить в виду, что принципом советского уголовного процесса является не просто право обвиняемого на защиту, а **обеспечение** права обвиняемого на защиту. Соответственно этому ч. 2 ст. 13 Основ уголовного судопроизводства и ст. 18 УПК Азерб. ССР обязывают следователя, прокурора и суд обеспечить обвиняемому право на защиту. Такое обеспечение в соответствии с названными статьями закона включает: а) обеспечение защитой обвиняемого от предъявленного обвинения; б) защиту его личных и имущественных прав. Требование

ст. 13 Основ конкретизируется в целом ряде норм уголовно-процессуального закона. Так, например, ст. 56 УПК Азерб. ССР устанавливает, что обвиняемый имеет право: знать, в чем он обвиняется, давать объяснения по предъявленному ему обвинению; представлять доказательства; заявлять ходатайства; иметь защитника и т. п. Статья 156 УПК Азерб. ССР предоставляет обвиняемому право заявлять отвод следователю, прокурору, эксперту и переводчику; знакомиться по окончании предварительного следствия со всеми материалами дела как лично, так и с помощью защитника; приносить жалобы на действия следователя и прокурора, нарушающие или стесняющие права обвиняемого и т. п. Статья 264 этого же кодекса закрепляет право подсудимого заявлять отвод судье, народному заседателю, секретарю судебного заседания, прокурору, эксперту, другому подсудимому, потерпевшему, гражданскому истцу и гражданскому ответчику; обращаться к суду с последним словом после окончания судебных прений и т. п.

С принятием Конституции СССР и нового общесоюзного законодательства (законов о Верховном Суде СССР, о Прокуратуре СССР, об Адвокатуре в СССР) значение принципа обеспечения обвиняемого права на защиту значительно возросло. Например Закон об Адвокатуре в СССР предусмотрел возможность освобождения обвиняемого полностью или частично от оплаты юридической помощи. При этом оплата труда адвоката в этих случаях производится из средств коллегии или эти расходы относятся в установленном порядке на счет государства (ст. 11).

Важно в связи с этим, отметить, что обеспечение обвиняемому права на защиту не может достигаться применением одних лишь уголовно-процессуальных средств [4, 40—63].

В связи с рассматриваемым конституционным принципом необходимо уяснить, что следует понимать под обеспечением права обвиняемого на защиту. Содержание права на защиту охватывает различные по характеру

права обвиняемого [5, 22—24].

В совокупности прав обвиняемого важное значение принадлежит его праву иметь защитника. Связано это с тем, что право иметь защитника — не только одно из процессуальных прав, которыми наделен обвиняемый наряду с другими правами, но и важная гарантия реального использования всех принадлежащих обвиняемому прав.

Правом на защиту обвиняемый пользовался и пользуется на всех стадиях уголовного процесса, но правом иметь защитника обвиняемый до принятия Основ уголовного судопроизводства 1958 г. наделялся только со стадии судебного разбирательства. Заметим, что принятию Основ предшествовало широкое обсуждение проблемы участия защитника на предварительном следствии. Почти все советские процессуалисты, единодушно сойдясь во мнении о необходимости допущения защитника на предварительное следствие, разделялись во мнении о том, с какого момента расследования может быть допущен защитник к участию в уголовном деле: с момента ли предъявления обвинения [6, 147] или с момента окончания предварительного следствия [7, 169].

Основы 1958 г. в ст. 22 установили: «Защитник допускается к участию в деле с момента объявления обвиняемому об окончании предварительного следствия и предъявлении обвиняемому для ознакомления всего производства по делу. По делам о преступлениях несовершеннолетних, а также лиц, которые в силу своих физических или психических недостатков не могут сами осуществлять свое право на защиту, защитник допускается к участию в деле с момента предъявления обвинения». Это положение ст. 22 Основ полностью воспринято уголовно-процессуальными кодексами всех союзных республик, принятыми в 1959—1961 гг.

Нельзя не расценивать как большой шаг в сторону дальнейшего расширения участия защитника на предварительном следствии и дальнейшей демократизации советско-

го уголовного процесса, принятие Президиумом Верховного Совета СССР Указа от 31 августа 1970 г. «О внесении изменений в статьи 22 и 36 Основ уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик», в котором предусмотрено расширение оснований обязательного назначения защитника на предварительном следствии [8, 31].

Если первоначальная редакция ст. 22 Основ предусматривала два случая такого участия защитника — с момента предъявления обвинения (по делам несовершеннолетних или страдающих психическим или физическим недостатком, затрудняющим им личную защиту), то эта же ст. 22 в редакции, предложенной названным указом, и изменениями, внесенными позднее, устанавливает еще два случая назначения защитника, но с момента окончания следствия, по делам лиц, не владеющих языком судопроизводства, а также лиц, обвиняемых в совершении преступлений, за которые в качестве меры наказания может быть назначена смертная казнь. Больше того, этим указом установлено, что по постановлению прокурора защитник может быть допущен к участию в деле с момента предъявления обвинения по всем делам. В УПК Азерб. ССР эти изменения внесены указами Президиума Верховного Совета Азерб. ССР от 19 мая 1971 г. и от 19 июня 1972 г. [9].

В письме на имя В. В. Адоратского от 31 августа 1981 г. В. И. Ленин дает очень важное указание о сущности юридической помощи. В нем говорится, что «вся помощь, которую Вы можете оказать просителям, должна состоять в «юридической» им помощи, т. е. научить их (помочь им) воевать за свое право, по всем правилам законной в РСФСР войны за права» [10, 8—9]. Иными словами, юридическая помощь должна оказываться только в рамках закона и иметь при этом цель оказания помощи обвиняемому в реализации его права на защиту.

Защита должна быть всегда решительной и настойчивой, смелой и прин-

ципальной, и никогда не выходящей за рамки социалистической законности и социалистической нравственности, ни под каким предлогом не превращаться в обвинение, — пишет о защите М. С. Строгович [11, 30].

Согласно ст. 61 УПК Азерб. ССР, участвуя на предварительном следствии по делу, защитник осуществляет защиту обвиняемого от предъявленного обвинения, используя для этого все указанные в законе средства и способы защиты в целях выяснения обстоятельств, оправдывающих обвиняемого или смягчающих его ответственность. Та же статья говорит о том, что защитник обязан оказывать обвиняемому юридическую помощь. Тем самым его участие повышает качество следствия, сокращает его сроки и в конечном итоге содействует осуществлению задач уголовного судопроизводства в целом.

Конкретное содержание прав обвиняемого на защиту в различных стадиях уголовного процесса не одинаково, что определяется спецификой задач и процессуальных форм в различных стадиях процесса.

В связи с тем, что предварительное следствие лишено состязательного характера, обвиняемому в этой стадии приходится защищаться от обвинения перед тем же органом, который предъявил ему обвинение, т. е. перед следователем, тогда как в судебном заседании он наделен равными правами с другими участниками процесса для оспаривания обвинения, а решение вопроса о доказанности обвинения принадлежит не тому органу, который поддерживает обвинения, а специально на то уполномоченному органу — суду.

Уже это определяет различие в процессуальном положении обвиняемого на этих двух стадиях: на предварительном следствии обвиняемый — активный участник процесса, наделенный правами, дающими ему возможность оспаривать обвинение; при судебном разбирательстве — участник процесса, пользующийся равными правами с другими участниками судебного разбиратель-

ства по представлению доказательств, возбуждению ходатайств (ст. ст. 38 Основ и 259 УПК Азерб. ССР).

В стадии судебного разбирательства каждое доказательство рассматривается и исследуется в присутствии обвиняемого или при его активном участии, тогда как в стадии предварительного следствия обвиняемый, как правило, непосредственного участия в следствии не принимает, в проверке доказательств участвует частично и только по окончании следствия получает право знакомиться со всем доказательственным материалом, собранным по делу. Последнее связано с тем, что следователь, как правильно замечал Р. Д. Рахунов, руководствуясь интересами раскрытия преступления и изобличения виновных, не может сделать материалы следствия достоянием обвиняемого до тех пор, пока обстоятельства не позволят этого и сообщает их обвиняемому лишь в той мере, в которой это диктуется условиями следствия [2, 179—182].

Таким образом, на предварительном следствии обвиняемый не обладает той полнотой прав, которой он обладает на судебном разбирательстве. Однако совокупность прав, принадлежащих ему на предварительном следствии, обеспечивает обвиняемому возможность активно защищаться от обвинения, участвовать в совершении ряда следственных действий, представлять или опровергать доказательства, положенные в основу предъявленного ему обвинения.

Право обвиняемого на защиту, как уже было сказано выше, охватывает всю сумму процессуальных прав, которые закон предоставляет обвиняемому, его защитнику и законному представителю. Используя эти права лично и через защитника, обвиняемый получает реальную возможность защищаться от предъявленного обвинения, оспаривать это обвинение, приводить доказательства, оправдывающие его или смягчающие ответственность. Целый комплекс таких прав предоставлен обвиняемому и на предварительном следствии.

Основные права, которыми наделен обвиняемый в уголовном процессе в целом закреплены в ст. 21 основ и воспроизводятся в ст. 56 УПК Азерб. ССР: обвиняемый имеет право знать, в чем он обвиняется, и давать объяснения по предъявленному ему обвинению; представлять доказательства; заявлять ходатайства; знакомиться по окончании предварительного следствия или дознания со всеми материалами дела; иметь защитника; участвовать в судебном разбирательстве в суде первой инстанции; заявлять отводы; приносить жалобы на действия и решения следователя, лица, производящего дознание, прокурора и суда. Подсудимый имеет право на последнее слово.

Таким образом, все права, которые предоставлены основами, полностью предоставляются ему и УПК Азерб. ССР. Вместе с тем УПК Азерб. ССР конкретизирует и дополняет права, предоставленные обвиняемому. Так, например, права при проведении допросов обвиняемого (ст. ст. 157, 158, 161 УПК Азерб. ССР) при предъявлении личности и предметов для опознания (ст. ст. 177, 178 УПК Азерб. ССР), при назначении экспертизы (ст. ст. 184, 187 УПК Азерб. ССР), при применении звукозаписи при допросе (ст. 140—1 УПК Азерб. ССР), при проведении следственного эксперимента (ст. 208 УПК Азерб. ССР) и др.

Демократический характер советского уголовного процесса предопределяет широкий круг прав подсудимого в стадии судебного разбирательства. Наделение подсудимого в судебном разбирательстве правами, которые дают ему равную с обвинителем возможность отстаивать свои законные интересы, имеет существенное значение в свете статьи 160 Конституции, в соответствии с которой именно и только приговором суда, т. е. в стадии судебного разбирательства, подсудимый может быть признан виновным в совершении преступления и подвергнут уголовному наказанию.

Положение подсудимого в стадии судебного разбирательства существенно отличается от положения обвиняемого на предварительном следствии.

В этой стадии подсудимый оспаривает обвинение, предъявленное ему в процессе предварительного следствия, перед судом, который призван решить вопрос о виновности или невиновности подсудимого. Суд, решая вопрос о законности и обоснованности предъявленного подсудимому обвинения, оценивает помимо прочего, также доводы и доказательства, которые подсудимый представляет в свою защиту.

В стадии судебного разбирательства каждое доказательство рассматривается и проверяется в присутствии подсудимого и при его участии. Подсудимый, таким образом, лично участвует в судебном разбирательстве: он может задавать вопросы как свидетелям и экспертам, так и другим подсудимым, участвовать в осмотре вещественных доказательств, давать суду объяснения по поводу показаний свидетелей, других подсудимых и заключения эксперта. Активное участие подсудимого в судебном разбирательстве обеспечивается тем, что он наделен всеми теми правами, которыми наделены все участники процесса — потерпевший, истец, ответчик и, главное, обвинитель. УПК Азерб. ССР не называет ни одного процессуального действия, которое может совершить обвинитель и на которое не имел бы права подсудимый. И, наоборот, у подсудимого есть такие права, которыми не наделены другие участники процесса. Равенство прав обвиняемого с другими участниками процесса закреплено в качестве принципиального положения в ст. 38 основ и в соответствующих ей статьях УПК союзных республик. В УПК Азерб. ССР оно закреплено в ст. 259. «Обвинитель, подсудимый, защитник, потерпевший, а также гражданский истец, гражданский ответчик и их представители, — сказано в этой статье, — в судебном разбирательстве пользуются равными правами по представлению доказательств, участию в исследовании доказательств и заявлению ходатайств». Из содержания приведенной статьи прямо вытекает, что подсудимый наделен теми же процессуальными средствами для оспаривания обвинения, какими наделен обвинитель.

для отстаивания обвинения: все, что может делать прокурор в целях обвинения, может делать подсудимый для своей защиты.

Характер стадии судебного разбирательства, — ее состязательное построение, наделение подсудимого в ней равными правами с обвинителем и другими участниками судебного разбирательства и сам круг этих прав, который намного шире, чем его права на предварительном следствии, и определяют его иное, чем на предварительном следствии, положение в стадии судебного разбирательства.

Закрепленные в ст. 56 УПК Азерб. ССР права обвиняемого в уголовном процессе применительно к судебному разбирательству предусмотрены в ст. 264 того же УПК. Но если, как указывалось выше, ст. 156 говорит лишь об основных правах обвиняемого на предварительном следствии, то и статья 264 УПК Азерб. ССР тоже не содержит исчерпывающего перечня прав, принадлежащих подсудимому в суде. Так, к числу этих прав следует отнести, несомненно, право подсудимого знать, за что он предан суду, с тем, чтобы иметь возможность подготовиться к защите перед судебным разбирательством. Это право обеспечивается обязанностью суда вручить подсудимому копию обвинительного заключения, а в случае его изменения в стадии предания суду, и копии определения суда о предании суду не позднее, чем за трие суток до начала слушания дела (ст. 253 УПК Азерб. ССР). Реализация этого права дает подсудимому возможность спокойно, не спеша уяснить, за что его будут судить и какие про него собраны доказательства, а также продумать, как организовать свою защиту на суде.

С точки зрения рассматриваемого права, важное значение имеют и такие положения закона, как указание на право подсудимого получать названные документы переведенными на родной язык, если подсудимый не владеет языком судопроизводства и право подсудимого знакомиться с делом и выписывать из него нужные сведения (ст. ст. 252, 253 УПК Азерб. ССР).

Далее следует специально указать на закрепленное в ст. 56 УПК право подсудимого участвовать в судебном разбирательстве в суде первой инстанции, поскольку это участие в судебном разбирательстве обеспечивает подсудимому возможность использовать другие предоставленные ему ст. 56 и 264 УПК права — участвовать в допросах, осмотрах, давать показания по поводу исследуемых обстоятельств дела и т. д. Гарантней этого права подсудимого является требование закона о том, чтобы разбирательство уголовного дела в судебном заседании суда первой инстанции происходило с участием подсудимого (ст. 263 УПК). И наконец, тоже не указанное в ст. 264, но закрепленное в ст. 56 УПК право обвиняемого иметь защитника, которое именно в стадии судебного разбирательства находит свое наиболее полное осуществление. Если на предварительном следствии защитник участвует в ограниченных пределах, как правило с окончания следствия, то в рассматриваемой стадии процесса подсудимый пользуется помощью защитника по любому уголовному делу и на всем протяжении судебного разбирательства, защитник участвует во всех совершаемых процессуальных действиях.

Следует отметить, что уголовно-процессуальный закон предусматривает случаи, когда участие защитника в деле обязательно и, если защитник не приглашен, он назначается по инициативе самих органов следствия и суда, причем перечень случаев обязательного участия защитника на судебном разбирательстве шире, чем на предварительном следствии.

В силу ст. 59 УПК Азерб. ССР участие защитника при рассмотрении уголовного дела в суде первой инстанции обязательно в следующих случаях:

1) когда в судебном рассмотрении дела участвует государственный или общественный обвинитель; 2) когда подсудимый не владеет языком, на котором ведется судопроизводство; 3) когда подсудимый является немым, слепым, глухим или имеет иной психический или физический недостаток,

затрудняющий ему личное осуществление своих прав и защиту своих законных интересов; 4) когда подсудимый является несовершеннолетним; 5) при наличии противоречий между интересами подсудимых, если хотя бы один из них имеет защитника; 6) по делам о преступлениях, по которым законом предусмотрена в качестве наказания смертная казнь. В случаях, предусмотренных упомянутой статьей, если защитник не приглашен самим подсудимым, следовательно и суд обязан назначить ему защитника.

Нетрудно видеть, что установленное ст. 59 УПК правило, как верно отмечают авторы работы «Уголовный процесс РСФСР», является «дополнительной гарантией прав на защиту по делам, при рассмотрении и расследовании которых обвиняемый особо нуждается в помощи защитника [13, 71]. Вот почему необеспечение подсудимого защитником в любом из перечисленных в ст. 59 случаев влечет за собой обязательную отмену приговоров.

К правам подсудимого, связанным с этой стадией процесса следует отнести и его право не позднее трех суток после провозглашения приговора получить его копию (ст. 341 УПК) и в течение семи суток со дня провозглашения приговора, а при нахождении его под стражей, — с момента вручения ему копии приговора, — принести на этот приговор кассационную жалобу. Обжаловать приговор суда в кассационном порядке законом предоставлено право не только осужденному, но и его защитнику (ст. 344 УПК).

Статья 60 УПК Азерб. ССР предусматривает, что обвиняемый вправе в любой момент производства по делу отказаться от защитника. Такой отказ допускается только по инициативе самого обвиняемого. Притом отказ обвиняемого от защитника всегда должен быть реальным. Несоблюдение этого правила является существенным нарушением права обвиняемого на защиту. Так, приговор по делу Кулиева, осужденного народным судом Октябрьского района гор. Баку 5 декабря

1979 г., был отменен постановлением пленума Верховного Суда СССР от 12 декабря 1980 г. в связи с нарушением права обвиняемого на защиту, выразившемся в том, что Кулиев заключил договор с адвокатом Алиевым, который, будучи занятым в другом процессе, не смог явиться в судебное заседание. Суд, не обсудив его ходатайства об отложении дела, пригласил адвоката Джавадову, которая не была знакома с делом. Поэтому Кулиев был вынужден отказаться от защитника. Учитывая изложенное, указано в постановлении Пленума, следует сделать вывод, что суд лишил Кулиева юридической помощи при рассмотрении дела, несмотря на имевшееся с юридической консультацией соглашение [14, 30].

Выше было сказано о правах обвиняемого (подсудимого) на предварительном следствии и в стадии судебного разбирательства. В связи с этим следует заметить, что обвиняемый (осужденный, оправданный) имеет право на защиту и в других стадиях уголовного процесса. Например, таким правом он наделен в стадии кассационного производства (ст. ст. 344, 349, 351, 358 УПК Азерб. ССР). В связи с этим важно подчеркнуть также, что с принятием Закона о Верховном суде СССР расширены правовые возможности обвиняемого (осужденного, оправданного) на защиту своих интересов при рассмотрении пленумом и судебными коллегиями Верховного Суда СССР протестов, принесенных в порядке судебного надзора. Так, ст. 19 и ст. 29 названного закона ввели важную новеллу: приглашение в необходимых случаях для дачи объяснений на заседание пленума и заседания судебных коллегий Верховного Суда СССР осужденного, оправданного, их защитников, законных представителей несовершеннолетних. При этом эти лица должны быть уведомлены о заседании пленума или судебных коллегий не позднее чем за десять дней до заседания. Такое положение закона дает основание для постановки вопроса о дальнейшем расширении прав осуж-

денного и оправданного в надзорной инстанции.

Сделанный выше вывод о наличии у обвиняемого значительных прав на различных стадиях советского уголовного процесса не означает, что эти права не нуждаются в дальнейшем расширении.

Мы разделяем, в частности, предло-

жение тех правоведов, которые предлагают допустить защитника при проведении дознания [15, 6], а также с момента предъявления обвинения на предварительном следствии [16, 164—165]. Такое дополнение законодательства положениями об этом будет способствовать дальнейшей демократизации уголовного судопроизводства.

Примечания

¹ Материалы XXV съезда КПСС. М., 1981.

² «Бюлл. Верховного Суда СССР», 1978, № 4.

³ Сборник постановлений пленума Верховного Суда СССР. 1924-1977 гг. ч. 1, изд. «Известия Сов. деп. трудящихся СССР». М., 1978.

⁴ См.: Э. Ф. Куцова. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе. Изд. МГУ, 1972.

⁵ См.: Э. Ф. Куцова. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе. Изд. МГУ, 1973.

⁶ См.: М. С. Строгович. Курс советского уголовного процесса АН СССР. М., 1958.

⁷ См.: Г. М. Миньковский. Окончание предварительного расследования и право обвиняемого на защиту. М., Госюриздат, 1957.

⁸ «Советская юстиция», 1970, № 21.

⁹ «Ведомости Верховного Совета Азерб. ССР», 1971, № 10; ст. 70 и 1972 г. № 12, ст. 53.

¹⁰ Новые документы В. И. Ленина. «Соц. законность», 1960 г., № 4.

¹¹ М. С. Строгович. Процессуальное положение адвоката в советском уголовном процессе. «Соц. законность», 1959, № 3.

¹² Р. Д. Рахунов. Участники уголовно-процессуальной деятельности. М., Госюриздат, 1961.

¹³ Уголовный процесс РСФСР. Под ред. В. Е. Чугунова, А. Д. Кокарева. Воронеж, 1968.

¹⁴ «Бюлл. Верховного Суда СССР», 1981, № 2.

¹⁵ М. С. Строгович. Развитие законодательства о судостроительстве и судопроизводстве. «Советская юстиция», № 22.

¹⁶ В. А. Стрёмовский. Участники предварительного следствия. Ростов-на-Дону, 1966.

М. А. Гасимова

МҮГЭССИРИН МҮДАФИЭ ҮҮГУГУНУН ТЭМИН ЕДИЛМЭСИ—СОВЕТ ЧИНАЈАТ ПРОСЕСИНИН КОНСТИТУСИОН ПРИНСИПИДИР

Мәгаләдә мүгәссирин мүдафиэ һугугунун тәмин едилмәсинин сәсиалист әдаләт муһакимәсинин һәјата кечирилмәсиндә ролу мүгәссирин мүдафиэ һугугунун аңлајышы, мүдафиэчинин бүтүн ишләр үзрә иттиһамын елан олундуғу вахтдан ишдә иштиракы кими мәсәләләр изаһ едилмишдир.

Бәһс едилән мәсәләләр мәһкәмә-истинтаг тәһрүбәси материаллары әсасында тәһлил олунмушдур. Мәгаләдә мүгәссирин мүдафиэ

һугугунун тәмин олунмасынын кенишләндирилмәси истигамәгиндә ганунверичилијин тәкмилләшдирилмәсинә јөнәлмиш бир сыра тәклифләр ирәли сүрүлмүшдур. Мәсәлән, мүәлифин фикринчә, һеч бир истисна олмадан бүтүн ишләр үзрә мүдафиэчинин иттиһам елан едилән вахтдан етибарән ишдә иштиракынын ганунверичилклә мүәјјән олунмасы мәгсәдмүвафигдир.

МҮНДӘРИЧАТ

Н. Т. Әмиров. Азәрбајҹан ССР-ин кәнд тәсәррүфаты онунчу бәшилликлә	3
Ә. Ә. Гулијев. Јеткин сәсиализм мәрһәләсиндә совхоз илк партија тәшкилатларынын ролунун артмасы	13
Ш. Н. Кәримов. Фәһлә-кәндли иттифагынын мөһкәмләндирилмәсиндә кәндлиләрин мадди вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәдилмәсинин ролу (1971—1975)	22
С. А. Гурбанова. Зәһмәткешләрин мәдәни сәвијјәсинин вә сәһијјә хидмәтинин јүксәдилмәси сәһәсиндә Бакы Советинин фәалијјәти (1920—1925-чи илләр)	29
М. С. Нәсәнов. Совет-Франса мунасибәтләри вә Авропа тәһлүкәсинлији (1966—1971-чи илләр)	38
Ч. М. Мустафајев. Азәрбајҹан-Русија әлағәләри тарихиндән (XVIII әсрин 90-чы илләринин I јарысы)	46
Ј. И. Әләскәров. Ислаһатдан сонрақы дөврдә Азәрбајҹанын сәһибкар кәндиндә пәј торпағын выкupu һағгында	54
В. М. Мусажев. Шимали Азәрбајҹанда кәсбкарлығын башланмасы, сәбәбләри вә мәнбәләри һағгында (XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләри)	63
З. М. Бунјатов. Нәсрәддин Туси: Тәрчүмәји-һал һағгында јени мәләумат	70
М. М. Нүсәјнов, Ә. Г. Чәфәров. Дашсалаһлы мустјә дүшәркәси	76
Е. Ј. Чавадова, Н. Б. Зәрдаби јарадычылығында азәрбајҹанлыларын аңлағдә мәишәтинин бәзи мәсәләләри	81
В. Ш. Абышов. Ријазин моделләшдирмәнин тәбиғинә даир	88
М. Ч. Мәмәдов. Сәсиализм шәраитиндә дини галыгларын вә секуларлашманын характери	94
Р. Ч. Әзимова. Шәхсијјәтин мәнәви ичкишафынын идәрә едилмәсинин бәзи методолоји проблемләри	101
М. А. Гасимова. Мүгәссирин мүдафиэ һугугунун тәмин едилмәси—Совет чинајат просесинин конститусион принципидир	107

СОДЕРЖАНИЕ

Г. Т. Амиров. Сельское хозяйство Азербайджанской ССР в десятой пятилетке	3
А. А. Гулиев. Повышение роли партийных организаций совхозов на этапе зрелого социализма	13
Ш. Г. Керимов. Роль повышения материального и культурного уровня крестьянства в укреплении союза рабочих и крестьян (1971—1975)	22
С. А. Курбанова. Деятельность Бакинского Совета в области здравоохранения и повышения культурного уровня трудящихся (1920—1925 годы)	29
М. С. Гасанов. Советско-французские отношения и европейская безопасность (1966—1971 годы)	38
Дж. Мустафеев. Из истории азербайджанско-русских отношений (I половина 90-х годов XVIII века)	46
Я. И. Алескерев. Выкуп наделной земли во владельческой деревне Азербайджана в пореформенный период	54
В. М. Мусаев. О начале, причинах и об источниках отходничества в Северном Азербайджане (конец XIX—начало XX века)	63
З. М. Бунятов. Насир ад-Дин ат-Туси: Новые биографические данные	70
М. М. Гусейнов, А. К. Джафаров. Мустьерская стоянка Дашсадахлы (к вопросу технико-типологического изучения материалов)	76
Е. Ю. Джавадова. О вопросах семейного быта азербайджанцев в работах Г. Б. Зардаби	81
В. Ш. Абышева. О природе математического моделирования	88
М. Д. Мамедов. О характере религиозности и секуляризации в условиях социализма	94
Р. Д. Азимова. Некоторые методологические проблемы управления нравственным развитием личности	101
М. А. Касимова. Обеспечение обвиняемому права на защиту — конституционный принцип Советского уголовного процесса	107

Сдано в набор 30/V-82 г. Подписано к печати 21. 10. 1982 г. ФГ 08180.

Формат бумаги 70×100¹/₁₆. Бумага типографская № 1.

Гарнитура шрифта литературная. Печать высокая. Печ. лист 10,15.

Уч. изд. лист 9,87. Тираж 985. Заказ 198. Цена — руб. 80 коп.

Издательство «Элм».

370143 Баку-143, проспект Нариманова, 31, Академгородок, Главное здание
Типография АН Азербайджанской ССР, Баку, проспект Нариманова, 31.